

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СВИСТУН Ірина Юріївна

УДК 321.7:323

ДИСЕРТАЦІЯ

ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ ЯК ЧИННИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

05 Соціальні та поведінкові науки
052 Політологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І. Ю. Свистун

Науковий керівник – Денисенко Ірина Дмитрівна, доктор філософських наук,
професор

Харків – 2022

АНОТАЦІЯ

Свистун І. Ю. «Громадські об'єднання як чинник демократизації українського суспільства». – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 Політологія. – Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2021.

У роботі здійснено комплексний аналіз функціонального потенціалу та ролі громадських об'єднань як чинника демократизації українського суспільства.

Наукова новизна та теоретична значущість наукової праці, полягають у тому, що:

уперше: 1) запропоновано авторський варіант стратегії дослідження громадських об'єднань в межах комунікативної парадигми Ю. Габермаса, у контексті застосування інституціоналізму (інтерпретація реального простору функціонування громадських об'єднань) та мережевого підходу (експлікація віртуального простору існування громадських об'єднань); 2) сформовано робочі моделі політичних практик, які відтворюють основні напрями та специфіку функціонування громадських об'єднань у процесі демократизації українського суспільства у залежності від стану останнього: у період сталого розвитку найрозповсюдженішою практикою є презентація актуальних суспільних інтересів та потреб в контексті розробки державної соціальної політики; у період соціально-політичних зрушень – мобілізація акторів щодо політичної участі; постійно існує – стабільна підтримка відновлення і збереження національно-історичної пам'яті та національно-культурних традицій;

уточнено: 1) зміст проблемного поля процесу демократизації, що орієнтується на розв'язання, насамперед, таких дилем як: структурні vs

процедурні чинники як панівні у здійсненні процесу демократизації; колективна vs індивідуальна форма активності як рушійна сила переходу від одного стану суспільства до іншого; гендерна нейтральність vs гендерна рівність як особливості розвитку демократії у сучасному суспільстві; 2) особливості структури та внутрішньої організації громадських об'єднань, які перетворюють їх на дієвий системний чинник процесу демократизації сучасного суспільства, зокрема українського; 3) положення щодо особливостей зв'язку процесу демократизації, становлення громадянського суспільства в Україні та рівня функціонування соціального капіталу. Громадські об'єднання пропонується розглядати як «життєвий простір» існування двох елементів соціального капіталу: поведінкового (мережі) та емоційної оцінки (довіра та взаємність) (в інтерпретації Н. Леткі);

одержали подальший розвиток: 1) підходи до класифікації сучасних громадських об'єднань в українському суспільстві. Для уточнення особливостей функціонування громадських об'єднань за умов демократизації українського суспільства їх пропонується розглядати з позиції визначення мобілізаційного потенціалу (МП): з високим рівнем МП (національно-патріотичні, волонтерські); з середнім рівнем МП (професійні, жіночі) та з низьким рівнем МП (благодійні фонди та організації); 2) з'ясування особливостей розвитку процесу демократизації в Україні у двох просторах (реальному та віртуальному) у контексті розв'язання проблеми довіри через функціонування громадських організацій.

Практичне значення роботи полягає в можливості використання результатів дисертації в прикладних, навчальних та наукових цілях.

Прикладне значення роботи для українського суспільства обумовлене необхідністю пошуків ефективних шляхів його демократичного транзиту.

Результати дослідження можуть бути використані політичними партіями, громадськими організаціями, владними структурами при прийнятті політичних рішень, пов'язаних з державотворчими стратегіями та

управлінням суспільством, зокрема у процесах його подальшої демократизації.

Матеріали й висновки дисертаційної роботи можуть бути використані для підготовки фахівців у галузі політології, соціології та державного управління, доповнити зміст навчальних курсів з політології та суміжних дисциплін.

Результати дисертаційного дослідження впроваджені у освітній процес факультету психології і соціології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, зокрема, при викладанні курсів «Соціологія», «Політологія», «Соціально-політичні студії», «Громадянське суспільство».

У дисертаційному дослідженні розглянута актуальна для вітчизняної політичної науки проблема визначення стратегій та можливих результатів розвитку українського суспільства у контексті його подальшої демократизації. За цих обставин особливе місце посідає аналіз факторів/чинників, що перетворюють цей перехід до демократичного суспільства на так званий «полімаршрутний» процес та «відкритий проєкт».

У сучасному політологічному дискурсі не існує загально прийнятої точки зору щодо основних моментів, які пов'язанні саме з процесом демократизації – її моделей, структури, акторів, причин, умов, чинників, можливих результатів тощо.

У цілому, демократизацію пропонують розглядати як явище і процес, що характеризуються розширенням прав і свобод громадян та їхніх об'єднань, активізацією участі народу в політичному житті та його впливу на прийняття державно-управлінських рішень, посиленням контролю з боку суспільства за діяльністю держави, ідеологічним і політичним плюралізмом.

У контексті визначення провідних чинників процесу демократизації пропонуємо звернутися до ідей та висновків провідних західних політологів (насамперед, Ч. Тіллі, С. Гантінгтона, А. Пшеворського), в публікаціях яких здійснено певну систематизацію матеріалів з зазначеної проблематики.

Демократизація будь-якого суспільства відбувається тільки за створення певних соціальних умов (у контексті висновків Ч. Тіллі).

Останні визначаються групою параметрів – чотирма частково самостійними вимірами варіативності політичних режимів, що позначаються в авторській інтерпретації термінами «широта», «рівність», «захищеність», «взаємообов'язкові консультації».

Виходячи з висновків дослідника, «рух режиму до вищих значень цих чотирьох вимірів є демократизацією; рух до найменших значень – дедемократизація».

Демократизація сучасного суспільства на найпростішому рівні містить: 1) знищення авторитарного режиму; 2) встановлення демократичного режиму; 3) консолідація демократичного режиму (з позиції С. Гантінгтона)

Групу змінних, що формують та стимулюють цей процес, становить досить велика кількість показників (від високого рівня економічного добробуту та відносно рівного розподілу прибутків та/або багатства до консенсусу або його відсутності щодо політичних та соціальних цінностей).

Стверджується, що: а) в кожній конкретній країні демократизація була/є результатом поєднання тих чи інших загальних причин з іншими факторами, властивими саме цій країні; б) в кожному суспільстві відсутня спільна для всіх, універсальна незалежна змінна, здатна визначати та пояснювати його політичний розвиток. Це твердження базується на певних тезах:

- відсутність єдиного чинника (на рівні як достатнього формату, так і необхідного), який всебічно пояснює процес демократизації не тільки в усіх країнах, а й в окремо взятій;

- демократизація в кожній країні є результатом як різної комбінації причин, так і різних причин в одній комбінації;

- кожна хвиля демократизації викликана відповідною лише їй комбінацією причин;

– хвилі демократизації, що відбуваються навіть в одній і тій же країні, відрізняються одна від одної як комбінаціями, так і причинами, що їх формують.

Процес демократизації – двох аспектний процес – одночасна ліквідація у суспільстві авторитарного режиму та конституювання демократичного правління в державі(у контексті результатів досліджень А. Пшеворського).

На такому рівні інтерпретації всі характеристики цього процесу залежать від формату взаємодії певних чотирьох політичних сил, так званих:

«прихильників твердої лінії» існуючого авторитарного режиму; «реформаторів» (представники політичних структур та недержавних об'єднань, які володіють певними ресурсами); «поміркованих» (представники різних структур суспільства, що зорієнтовані на зміну політичного режиму державі); «радикалів» (представники опозиції у політичному полі суспільства).

Тобто, час і результативність процесу демократизації в кожній окремій державі залежать від взаєморозуміння (насамперед, рівня узгодження інтересів) відповідного варіанту взаємодії кожної «сили» однією з одною.

Умови, що формують основу цих взаємодій, розглядаються автором одночасно як стратегії демократизації та як причини її розвитку та результативності.

Очевидно, що всі три вище подані різні підходи до інтерпретації процесу демократизації, які розроблені і є провідними в сучасному політологічному дискурсі, поєднують три спільні моменти:

– демократизація сучасного суспільства – нелінійний, «полімаршрутний» процес;

– результати демократичного транзиту є так званим «відкритим проєктом» (його формат залежить певним чином від розв'язання трьох провідних політико-стратегічних дилем);

– перехід до демократичного суспільства завжди пов'язаний з процесом формування та узгодження інтересів різних представників суспільства (від індивідуальних до колективних).

З цього випливає, що провідним чинником розвитку демократизації сучасного суспільства можна розглядати саме громадські об'єднання.

Ця дослідна стратегія ґрунтується на таких положеннях, які впливають із аналізу природи, структури, внутрішньої організації та функцій сучасних громадських об'єднань у контексті застосування інституціоналізму, мережевого підходу та комунікативної парадигми Ю. Хабермаса.

Громадські організації – добровільні об'єднання громадян, що виникають з їхньої ініціативи та сприяють розвитку політичної, соціальної, трудової активності та самодіяльності своїх членів, задоволенню, захисту їх різноманітних інтересів та потреб.

Громадські об'єднання характеризуються чіткою організаційною структурою та діють відповідно до завдань та цілей, зафіксованих у їх статутах. Громадські організації різними методами та формами реалізують громадянську ініціативу особистості, незалежно від її характеру: політичну, соціальну, культурну, релігійну.

У контексті реалізації свого функціонального потенціалу за умов демократичного транзиту України сучасні громадські об'єднання, насамперед:

постають гарантами реалізації та захисту особистих прав людини і громадянина (через модель презентація актуальних суспільних інтересів та потреб в контексті розробки державної соціальної політики);

виступають ефективним інститутом демократичного контролю за функціонуванням органів державної влади і ступенем втручання держави у суспільні відносини (завдяки моделі підтримки національно-історичної пам'яті та національно-культурних традицій);

дають громадянам можливість безпосередньо впливати на процес прийняття важливих для суспільства рішень (через модель мобілізації акторів щодо політичної участі).

Ключові слова: демократія, демократизація, трансформація, транзит, політичний режим, суспільство, громадянське суспільство, держава, соціальний капітал, громадські об'єднання, методологія, інститут, інституціоналізм, мережевий підхід, комунікаційна парадигма, гендер, дилеми, моделі практик, мобілізація, соціальна політика.

SUMMARY

Svystun I.Y. «Public Associations as a Factor in the Democratization of Ukrainian Society». – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a PhD in Political Sciences in the specialty 052 in «Political Science». – H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The paper provides a comprehensive analysis of the functional potential and role of public associations as a factor in the democratization of Ukrainian society.

The scientific novelty and theoretical significance of research work are that:

for the first time: 1) the author's variant of the strategy of research of public associations within the communicative paradigm of J. Habermas, in the context of application of institutionalism (interpretation of real space of functioning of public associations) and network approach (explication of virtual space of existence of public associations) is offered; 2) working models of political practices have been formed, which reproduce the main directions and specifics of functioning of public associations in the process of democratization of Ukrainian society depending on the state of the latter: in the period of sustainable development the most common practice is presentation of current public interests and needs; in the period of social and political changes – mobilization of actors for political participation; constantly exists – stable support for the restoration and preservation of national-historical memory and national-cultural traditions;

the following has been specified:

1) the content of the problem field of the democratization process, which focuses on solving, first of all, such dilemmas as: structural vs procedural factors as dominant in the implementation of the democratization process; collective vs individual form of activity as a driving force in the transition from one state of society to another; gender neutrality vs gender equality as features of democracy development in modern society; 2) features of the structure and internal organization of public associations, which turn them into an effective systemic factor in the process of democratization of modern society, including Ukrainian; 3) provisions on the peculiarities of the connection between the democratization process, the formation of civil society in Ukraine and the level of functioning of social capital. Public associations are proposed to be considered as a «living space» for the existence of two elements of social capital: behavioral (network) and emotional evaluation (trust and reciprocity) (as interpreted by N. Letki);

the following has been further developed: 1) approaches to the classification of modern public associations in Ukrainian society. To clarify the peculiarities of the functioning of public associations in the democratization of Ukrainian society, it is proposed to consider them from the standpoint of determining the mobilization potential (MP): with a high level of MP (national-patriotic, volunteer); with a medium level of MP (professional, women's) and with a low level of MP (charitable foundations and organizations); 2) elucidation of the peculiarities of the development of the democratization process in Ukraine in two spaces (real and virtual) in the context of solving the problem of trust through the functioning of public organizations.

The practical significance of the work lies in the possibility of using the results of the dissertation for applied, educational and scientific purposes.

The applied significance of work for Ukrainian society is due to the need to find effective ways of its democratic transit.

The results of the research can be used by political parties, public organizations, government agencies in making political decisions related to state-

building strategies and governance, in particular in the processes of its further democratization.

Materials and conclusions of the dissertation can be used to train specialists in political science, sociology and public administration, to supplement the content of training courses in political science and related disciplines.

The results of the dissertation research are implemented in the educational process of the Faculty of Psychology and Sociology of H.S. SkovorodaKharkivNational Pedagogical University, in particular, in teaching courses «Sociology», «Political Sciences», «Social and Political Studies», «Civil Society».

The dissertation research considers the problem of determining strategies and possible results of development of Ukrainian society in the context of its further democratization, which is relevant for domestic political science. In these circumstances, the analysis of factors / factors that turn this transition to a democratic society into a so-called «poly-route» process and an «open project» has a special place.

In modern political discourse, there is no generally accepted view of the main points that are related to the process of democratization - its models, structure, actors, causes, conditions, factors, possible results, and so on.

In general, democratization is proposed as a phenomenon and process characterized by expanding the rights and freedoms of citizens and their associations, increasing people's participation in political life and its influence on public administration decisions, strengthening public control over state activities, ideological and political pluralism.

In the context of determining the leading factors of the democratization process, we propose to turn to the ideas and conclusions of leading Western political scientists (especially C. Tilly, S. Huntington, A. Przeworski), whose publications have systematized some materials on this issue.

Democratization of any society occurs only under the creation of certain social conditions (in the context of the conclusions of C. Tilly).

The latter are determined by a group of parameters – four partially independent measurements of the variability of political regimes, which are denoted in the author's interpretation by the terms «latitude», «equality», «security», «mandatory consultation».

According to the researcher, the movement of the regime to the higher values of these four dimensions is democratization; movement to the smallest values – democratization.

Democratization of modern society at the simplest level includes: 1) the destruction of the authoritarian regime; 2) establishment of a democratic regime; 3) consolidation of the democratic regime (from the position of S. Huntington).

The group of variables that shape and stimulate this process is a fairly large number of indicators (from a high level of economic well-being and relatively equal distribution of income and / or wealth to consensus or lack of consensus on political and social values).

It is argued that: a) in each country, democratization was / is the result of a combination of common causes with other factors specific to that country; b) in every society there is no common, universal independent variable, able to determine and explain its political development. This statement is based on certain theses:

- the lack of a single factor (at the level of both sufficient format and necessary), which comprehensively explains the process of democratization not only in all countries but also in individual;
- democratization in each country is the result of a different combination of causes and different causes in one combination;
- each wave of democratization is caused by the combination of reasons corresponding only to it;
- the waves of democratization that are taking place even in the same country differ from each other in both combinations and the reasons that shape them.

The process of democratization is a two-dimensional process - the simultaneous elimination of the authoritarian regime in society and the constitution of democratic rule in the state (in the context of the results of research by A. Przeworski).

At this level of interpretation, all the characteristics of this process depend on the format of interaction of certain four political forces, the so-called: «Supporters of the hard line» of the existing authoritarian regime; «Reformers» (representatives of political structures and non-governmental organizations that have certain resources); «Moderate» (representatives of various structures of society, focused on changing the political regime of the state); «Radicals» (representatives of the opposition in the political field of society).

That is, the time and effectiveness of the democratization process in each individual state depend on mutual understanding (first of all, the level of coordination of interests) of the corresponding variant of interaction of each "force" with each other.

The conditions that form the basis of these interactions are considered by the author both as a strategy of democratization and as the reasons for its development and effectiveness.

Obviously, all three of the above different approaches to the interpretation of the democratization process, which have been developed and are leading in modern political science discourse, have three things in common:

- democratization of modern society – a nonlinear, «poly-route» process;
- the results of democratic transit are the so-called «open project» (its format depends in some way on solving three leading political and strategic dilemmas);
- the transition to a democratic society is always associated with the process of forming and reconciling the interests of various members of society (from individual to collective).

It follows that the leading factor in the development of democratization of modern society can be considered public associations.

This research strategy is based on the following provisions that follow from the analysis of the nature, structure, internal organization and functions of modern public associations in the context of the application of institutionalism, network approach and communicative paradigm of J. Habermas.

Public organizations are voluntary associations of citizens that arise on their initiative and promote the development of political, social, labor and amateur activities of their members, satisfaction, protection of their various interests and needs.

Public associations are characterized by a clear organizational structure and operate in accordance with the objectives and goals set out in their statutes. Public organizations in various methods and forms implement the civic initiative of the individual, regardless of its nature: political, social, cultural, religious.

In the context of realizing their functional potential in the conditions of democratic transit of Ukraine, modern public associations, first of all:

appear as guarantors of realization and protection of personal rights of the person and the citizen (through model presentation of actual public interests and needs in the context of development of the state social policy);

act as an effective institution of democratic control over the functioning of public authorities and the degree of state intervention in public relations (thanks to the model of support for national-historical memory and national-cultural traditions);

give citizens the opportunity to directly influence the process of making important decisions for society (through the model of mobilization of actors for political participation).

Key words: democracy, democratization, transformation, transit, political regime, society, civil society, state, social capital, public associations, methodology, institute, institutionalism, network approach, communication paradigm, gender, dilemmas, practice models, mobilization, social policy.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Наукові праці, у яких опубліковані основні результати дослідження:

1. Свистун І.Ю. Громадські об'єднання як чинник державотворення: визначення проблемного поля досліджень у вітчизняному політологічному дискурсі / І.Ю. Свистун // *Сучасне суспільство : політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки : Збірник наукових праць*. – Харків, 2019. – Вип. 1 (17). – С. 211–220.

2. Свистун І.Ю. Роль громадських організацій у розробці та реалізації соціальної політики в Україні за нових умов розвитку суспільства / І.Ю. Свистун, І.Д. Денисенко // *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Збірник наукових праць*. – Харків, 2019. – Вип. 2 (19). – Ч.2. – С. 4–17.

3. Свистун І. Громадські об'єднання як чинник демократизації сучасного суспільства. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian Scientific Journal* ((<https://issn2391-4165.webnode.com.ua/>), 03 (31). – Available at: <https://issn2391-4164.blogspot.com/p/315.html>.

II. Оpubліковані праці апробаційного характеру:

4. Свистун І.Ю. Політична соціалізація молоді в умовах громадських об'єднань: теоретичний аспект / І.Ю. Свистун // *Соціалізація особистості у сучасних соціокультурних та соціально-політичних контекстах : Х Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 11 жовтня 2019 р.* – Харків : ХНПУ, 2019. – С. 96–99.

5. Свистун І. Ю. Актуальні питання формування правової культури сучасної молоді в умовах функціонування громадських об'єднань/І. Ю. Свистун // *Політико-правова культура українського народу в контексті модерного державотворення*. – Харків: Право, 2019. – С. 123–125.

6. Свистун І. Ю. Соціалізація особистості в громадських організаціях / І.Ю. Свистун // *Соціалізація особистості у сучасних соціокультурних та*

соціально-політичних контекстах : XI Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 20 грудня 2020 р. – Харків : ХНПУ, 2020. – С. 93–95.

7. Свистун І.Ю. Вплив громадських організацій на процес державотворення (український контекст) / І.Ю. Свистун // Збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції «Theory and practice of science: key aspects» (Рим, Італія). – березень 2021 р. – Вип. 42. – С. 439–444. – Режим доступу: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/9362/9059>.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМНОГО ПОЛЯ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ.....	23
1.1. Демократизація: ретроспективний огляд концептуальних інтерпретацій.....	23
1.2. Базові детермінанти процесу демократичних трансформацій.....	46
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.....	74
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ РОЗГЛЯДУ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ У ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ.....	77
2.1. Громадські об'єднання у контексті інституціональної та мережевої інтерпретацій.....	77
2.2. Громадські об'єднання крізь призму комунікативної парадигми Юргена Габермаса.....	105
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.....	132
РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ У СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ.....	135
3.1. Проблемне поле громадських об'єднань: український контекст.....	135
3.2. Робочі моделі політичних практик функціонування громадських об'єднань у процесі демократизації українського суспільства.....	162
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3.....	188
ВИСНОВКИ.....	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	200

ВСТУП

Актуальність дослідження. Питання процесу подальшої демократизації, що постало одним із надважливих у порядку денному для пострадянської України, і досі залишається актуальним для країни, яка вже тридцять років має статус незалежної держави. Адже період трансформації, переходу до демократичної держави все ще залишається відкритим та ускладнюється особливостями сучасного суспільства, яке можна охарактеризувати як мережеве, інформаційне, ризикогенне.

У сучасних умовах демократичних трансформацій, які характеризуються, насамперед, соціально-економічною та політичною нестабільністю, все більшої ролі набувають нетрадиційні актори – громадські об'єднання та рухи. Саме наявність громадських організацій постає провідним індикатором результативності демократизаційних процесів в Україні, показником формування її дієвого громадянського суспільства

Серед питань, які актуалізує тематика демократичних трансформацій і на вирішення яких спрямоване наше дисертаційне дослідження – механізми забезпечення стабільного розвитку, укріплення демократичних тенденцій, формування збалансованої системи «державо-громадянське суспільство». Даний запит обумовлює необхідність наукової експертизи процесу демократизації в напрямку визначення його провідних системних чинників, їх функціонального потенціалу щодо обґрунтування перспектив його «полімаршрутного» розвитку.

Громадянське суспільство, громадські асоціації, громадянські ініціативи активно вивчаються політичною наукою, але, як свідчать останні публікації з даної проблематики, недостатньої розробки отримали теоретичні аспекти дослідження характеру та особливостей впливу громадських об'єднань на розвиток демократичних засад, та потребує доопрацювання прикладний аспект – визначення ролі громадських організацій у контексті мобілізації акторів до участі у політичних практиках і особливості їх впливу

на процес прийняття політичних рішень за нових умов становлення українського суспільства. З огляду на це, дослідження громадських об'єднань як чинника демократизації українського суспільства постає актуальною науковою тематикою, на вирішення якої спрямоване дана дисертаційна робота.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота визначена відповідно до комплексної наукової теми «Соціалізація особистості в сучасних соціокультурних і соціально-політичних контекстах (0119U101695 від 02.05.2019 р.), яку розробляє кафедра політології, соціології і культурології Харківського національного педагогічного Г.С. Сковороди.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у виявленні функціонального потенціалу та ролі громадських об'єднань як чинника демократизації українського суспільства.

Реалізація мети дослідження зумовила постановку і послідовне вирішення наступних *завдань*:

- здійснити ретроспективний огляд концептуальних інтерпретацій проблемного поля демократизації у політичні науки;
- визначити базові детермінанти процесу демократичних трансформацій;
- здійснити інституціональну та мережеву експлікації громадських об'єднань у сучасному політологічному дискурсі;
- розглянути громадські об'єднання з позиції комунікативної парадигми Юргена Габермаса;
- з'ясувати особливості функціонування громадських об'єднань у сучасному соціально-політичному просторі України;
- визначити та дослідити провідні робочі моделі політичних практик діяльності громадських об'єднань у процесі демократизації українського суспільства.

Об'єкт дослідження – проблемне поле демократизації.

Предмет дослідження – громадські об'єднання як чинник демократизації українського суспільства.

Методи дослідження: У контексті досягнення зазначеної мети методи дослідження базуються на системі загальнонаукових та спеціальних методів, що застосовуються в сучасній політичній науці.

При розробці авторської програми методології дослідження сфокусовано акценти на евристичному потенціалі комунікативної парадигми Ю. Габермаса. У межах уточнення та розвитку її основних положень щодо можливості розглядати громадські об'єднання як «життєвий світ» соціального капіталу, запропоновано: на теоретичному рівні доповнити його положеннями інституціонального підходу (експлікація реального простору функціонування громадських об'єднань) та мережевого підходу (експлікація віртуального простору їх існування); на прикладному рівні процедурами компаративістського та статистичного методів.

Компаративістський метод дозволив визначити загальні тенденції та специфіку розвитку громадських об'єднань у порівнянні з іншими інституціями та інститутами українського суспільства за умов його демократичних трансформацій.

Статистичний метод дав змогу опрацювати відповідні статистичні дані, узагальнити соціологічні дослідження.

Наукова новизна та теоретична значущість роботи полягають у тому, що:

у перше:

1) запропоновано авторський варіант стратегії дослідження громадських об'єднань в межах комунікативної парадигми Ю. Габермаса, у контексті застосування інституціоналізму (інтерпретація реального простору функціонування громадських об'єднань) та мережевого підходу (експлікація віртуального простору існування громадських об'єднань);

2) сформовано робочі моделі політичних практик, які відтворюють основні напрями та специфіку функціонування громадських об'єднань у

процесі демократизації українського суспільства у залежності від стану останнього: у період сталого розвитку найрозповсюдженішою практикою є презентація актуальних суспільних інтересів та потреб в контексті розробки державної соціальної політики; у період соціально-політичних зрушень – мобілізація акторів щодо політичної участі; постійно існує – стабільна підтримка відновлення і збереження національно-історичної пам'яті та національно-культурних традицій;

уточнено: 1) зміст проблемного поля процесу демократизації, що орієнтується на розв'язання, насамперед, таких дилем як: структурні vs процедурні чинники як панівні у здійсненні процесу демократизації; колективна vs індивідуальна форма активності як рушійна сила переходу від одного стану суспільства до іншого; гендерна нейтральність vs гендерна рівність як особливості розвитку демократії у сучасному суспільстві;

2) особливості структури та внутрішньої організації громадських об'єднань, які перетворюють їх на дієвий системний чинник процесу демократизації сучасного суспільства, зокрема українського;

3) положення щодо особливостей зв'язку процесу демократизації, становлення громадянського суспільства в Україні та рівня функціонування соціального капіталу. Громадські об'єднання пропонується розглядати як «життєвий простір» (в інтерпретації Ю. Габермаса) існування двох елементів соціального капіталу: поведінкового (мережі) та емоційної оцінки (довіра та взаємність) (в інтерпретації Н. Леткі);

одержали подальший розвиток:

1) підходи до класифікації сучасних громадських об'єднань в українському суспільстві. Для уточнення особливостей функціонування громадських об'єднань за умов демократизації українського суспільства їх пропонується розглядати з позиції визначення мобілізаційного потенціалу (МП): з високим рівнем МП (національно-патріотичні, волонтерські); з середнім рівнем МП (професійні, жіночі) та з низьким рівнем МП (благодійні фонди та організації);

2) з'ясування особливостей розвитку процесу демократизації в Україні у двох просторах (реальному та віртуальному) у контексті розв'язання проблеми довіри через функціонування громадських організацій.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання результатів дисертації в прикладних, навчальних та наукових цілях.

Прикладне значення роботи для українського суспільства обумовлене необхідністю пошуків ефективних шляхів його демократичного транзиту.

Результати дослідження можуть бути використані політичними партіями, громадськими організаціями, владними структурами при прийнятті політичних рішень, пов'язаних з державотворчими стратегіями та управлінням суспільством, зокрема у процесах його подальшої демократизації.

Матеріали й висновки дисертаційної роботи можуть бути використані для підготовки фахівців у галузі політології, соціології та державного управління, доповнити зміст навчальних курсів з політології та суміжних дисциплін.

Результати дисертаційного дослідження впроваджені у освітній процес факультету психології і соціології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, зокрема, при викладанні курсів «Соціологія», «Політологія», «Соціально-політичні студії», «Громадянське суспільство».

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана здобувачем самостійно. На використані в роботі теоретичні положення інших авторів здійснено відповідні посилання. В опублікованій праці, яка підготовлена у співавторстві з І.Д. Денисенко (науковим керівником), особистий внесок здобувача полягає в розробці плану досліджень, аналізі та узагальненні літературних даних, інтерпретації результатів та формулюванні висновків. Розробки та ідеї, що належать співавтору, у дисертації не використовуються.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження пройшли апробацію на таких наукових

конференціях: X, XI Міжнародні науково-практичні конференції «Соціалізація особистості у сучасних соціокультурних та соціально-політичних контекстах» (Харків, 2019 р., 2020 р.); Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Політико-правова культура українського народу в контексті модерного державотворення» (Харків, 2019); I Міжнародна науково-практична конференція «Theory and Practice of Science: Key Aspects» (Рим, Італія, 2021).

Публікації. Зміст роботи викладено у 7 публікаціях (6 одноосібних і 1 у співавторстві), з яких 2 статті опубліковано у наукових фахових виданнях України з політології, включених до міжнародних наукометричних баз, 1 стаття у періодичному науковому виданні держави, яка входить до Європейського Союзу (Польщі), з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію, 4 публікації у збірках матеріалів конференцій різних рівнів.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Зальний список використаних літературних джерел налічує 235 найменувань, з них 12 іноземною мовою. Повний обсяг дисертації 224 сторінок. Основний зміст викладено на 183 сторінці.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМНОГО ПОЛЯ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

1.1. Демократизація: ретроспективний огляд концептуальних інтерпретацій

Аналіз публікацій, присвяченій проблемі демократизації, свідчить, що серед західних та вітчизняних представників політичної науки ця тема активно розробляється в дослідженнях В. Бакуменко, В. Банса, Е. Батракіної, Т. Бевз, П. Бернхатена, Є. Бистрицького, П. Варзаря, В. Варцаби, К. Вельцеля, С. Вонсовича, С. Гантингтона, В. Гапоненко, І. Гарботенка, Р. Даля, Р. Дарендорфа, І. Денисенко, Р. Інглхарта, І. Застави, М. Кармазіної, В. Князева, А. Колодій, Г. Куц, В. Меркеля, І. Поліщука, А. Пшеворського, Д. Растоу, У. Рейсінгера, О. Романюка, Н. Ротар, Ч. Тіллі, Ф. фон Хайєка, К. Харнфера, В. Цветкова, Ф. Шміттєра, Й. Шумпетєра та ін. [див. напр., 5–7; 10; 13; 60–62; 83–84; 91; 98; 113; 165–166; 173–177; 217–218].

За результатами цих досліджень у сучасному науковому дискурсі визначається зміст, принципи, характеристики, критерії, основні види (моделі) демократії.

Найчастіше щодо демократії як елемента соціально-політичної реальності зазначається таке:

1. Демократія є формою правління, при якій всі громадяни беруть участь у керуванні державою й приймають на себе відповідальність перед суспільством або безпосередньо, або через своїх представників, що обирають вільно.

2. Демократія являє собою сукупність принципів і практичних мір, що захищають волю людини. Демократія – це інституціоналізація (введення в законні рамки) волі.

3. Демократія заснована на принципах волевиявлення більшості в сполученні із правами особистості й меншостей. Всі держави з

демократичною формою правління, поважаючи волю більшості, ретельно захищають основні права окремих людей і груп, що становлять меншість.

4. Демократичні держави оберігають членів суспільства від всевладдя центральних урядів і здійснюють процес децентралізації державної влади, делегуючи частину повноважень на регіональний і місцевий рівень. При цьому держави з демократичною формою правління усвідомлюють тому, що місцеві органи влади повинні в максимально можливому ступені бути доступними народу й відгукуватися на його потреби й сподівання.

5. Демократичні держави розуміють, що однією з їхніх основних функцій є захист таких основних прав людини, як воля слова й віросповідання; право на рівний захист із боку закону й право на створення організацій і повномасштабної участі в політичному, економічному й культурному житті суспільства.

6. Держави з демократичною формою правління регулярно проводять вільні й справедливі вибори, право участі в які надається всім громадянам. Вибори в демократичному суспільстві не можуть бути лише ширмою, за якою ховаються диктатори або одна єдина партія, а являють собою справжні суперництва за завоювання підтримки народу.

7. Демократія жадає від державних органів виконання законів і забезпечує таке положення, при якому всі громадяни одержують однаковий захист у рамках закону й всього їхнього права захищаються правовою системою.

8. Ціллю демократії є висока ступінь самоорганізації суспільства.

9. Демократичні держави відрізняються розмаїтістю, відбиваючи унікальне політичне, суспільне й культурне життя кожної країни.

10. Держави з демократичною формою правління ґрунтуються на основних принципах, а не на однаковій практиці. В умовах демократії громадяни не тільки мають права, але й беруть на себе зобов'язання участі в політичній системі, що у свою чергу захищає права й волі цих громадян.

11. Демократичні суспільства прихильні таким принципам як прояв

терпимості, налагодження співробітництва й досягнення компромісу. Демократичні держави визнають, що досягнення консенсусу вимагає компромісу, а також що він не завжди може бути досягнутим [207].

При цьому можна погодитися з твердженням вітчизняного дослідника І. Заставою, що «визначивши логічну структуру поняття «демократія» і його ключові індикатори, науковці стикаються з проблемою: більшу частину цих аспектів важко спостерігати та досліджувати» [84, с. 86].

Аналіз проблемного поля процесу демократизації неможливий без розгляду головних шкіл демократії, що представлені у політичній науці двома моделями/концепціями «конкурентного елітизму» Йозефа Шумпетера та «плюралізму» Роберта Даля.

«Елітарна модель» («змагального елітизму») демократії відомого австрійського та американського дослідника ґрунтується на ідеї про ефективні рівні управління суспільством тільки з боку правлячої, професійної меншини. Функціонування цієї моделі передбачає, що:

будь-яке суспільство складається з активної меншини (еліти) і пасивної (інертної) більшості (маси);

еліти формуються переважно з представників вищого соціально-економічного прошарку суспільства;

непануюча більшість не бере участі в прийнятті політичних рішень (через відсутність інтересу до політики, відповідного обсягу інформації та необхідних знань і умінь);

політична активність більшості в житті суспільства традиційно обмежується його участю у виборах;

в суспільстві існує соціальна мобільність, що дозволяє здійснювати певну ротацію еліт [218].

Тобто, у шумпетерівській концепції «конкурентного елітизму» єдиним критерієм визначення демократії, по суті, є заміщення урядових посад через вільні й справедливі вибори [217].

Підхід Й. Шумпетера спричинив виникнення мінімалістських (процедурних) визначень демократії, у яких в різних варіантах проводиться теза про електоральне суперництво як про суть демократії. У багатьох випадках мінімалістський підхід дає можливість віднести значну кількість держав світу до демократичних, оскільки сьогодні вибори проводяться в більшості країн. Іншими словами, кількість демократичних режимів у світі зростає, що свого часу дало привід С. Гантінгтону висловити ідею про широкомасштабну «третю хвилю» демократизації [204].

Разом з тим усе більше дослідників останнім часом помічають, що в багатьох з тих країн, де від недовго проводяться вибори, не було встановлено демократії з такими її характеристиками, як верховенство закону, розділення властей, гарантовані права і свободи громадян, включаючи свободу преси, зборів, совісті й тому подібне. Більш того, як показує практика, іноді вибори закінчуються із зворотними результатами, тобто поверненням у деяких транзитних суспільствах елементів авторитаризму.

Аналіз подібних та інших явищ став підставою для висунення низки визначень демократії, у яких вибори й лібералізм розглядаються по-різному або сама демократія відмежовується від лібералізму.

Політичну систему, у якій проводяться регулярні, більш-менш вільні вибори, але решта параметрів не відповідають нормам демократії, почали називати «електоральною» демократією. Проте і система державного правління, і соціальний статус особи істотно відрізняються від ліберальних демократій. Найголовніша відмінність полягає в тому, що в електоральних демократіях панує ставлення до громадянських свобод як до засобу, що забезпечує нормальний перебіг виборчого процесу та мінімальну участь населення в ньому.

Прихильники такого трактування демократії виходять з того, що при досить швидкому зростанні у світі числа демократій дуже небагато з них стають ліберальними демократіями західного типу. Така обставина свідчить про те, що формальний електоральний метод оцінки не дає можливості

зрозуміти глибші підстави політичної системи. Наприклад, на думку Л. Даймонда, «сучасні мінімалістські концепції демократії зазвичай визнають потребу в якомусь наборі цивільних свобод, необхідних для того, щоб змагальність і участь мали реальний сенс. Разом з тим, як правило, вони не приділяють великої уваги передбачуванім базовим свободам і не намагаються включити їх до складу реальних критеріїв демократії» [89, с. 23].

Л. Даймонд стверджує, що мінімалістські концепції демократії можуть слугувати прикладом того, що Т. Карл назвала «електористською помилкою»[89]. Його однодумці електоральне суперництво визнають пріоритетним при вимірюванні демократії, ігноруючи той факт, що багатопартійні вибори (навіть якщо вони насправді змагальні) здатні позбавляти великі групи населення можливості впливати на перебіг конкуренції за владу, а відтак і захищати свої інтереси.

Очевидно, згідно з мінімалістською концепцією, з числа демократичних режимів слід вилучити ті, де значні сфери ухвалення рішень перебувають поза рамками підзвітності виборним посадовим особам.

Інша група авторів вважає, що демократію не можна визначати лише за критерієм виборів. Ця модель втілена в сучасній плюралістичній концепції «поліархії» американського політолога Р. Даля, мета якої – акцентувати увагу на реальних досягненнях, а не на нормативних ознаках демократії.

У 1961 році вийшла книга Р. Даля «Хто править?», в якій автор намагався роз'яснити головну проблему демократії, як в умовах нерівності ресурсів здійснюється ідеал політичної рівності. На прикладі емпіричних досліджень у Нью-Хейвіні аналізується діяльність місцевих політичних лідерів та мера, розглядаються питання розвитку соціальних та економічних сфер. Висновок, на думку Р. Даля, – питання «хто править?» у бік американської політичної системи залишається невирішеним. Відповідь на питання Р. Даль вбачає у вирішенні наступних питань:

нерівність ресурсів політичного впливу є «кумулятивною» або «некумулятивною»?

чи призводить перевага у використанні одних ресурсів до переваг у володінні іншими ресурсами?

як відбувається процес прийняття важливих політичних рішень?

які групи людей впливають на прийняття політичних рішень в більшій мірі?

чи приймаються політичні рішення одними і тими людьми?

з якої страти спільності виходять лідери – люди, що мають найбільший політичний вплив?

чи має місце тенденція до формування єдиної згуртованої правлячої групи, або ж лідери схильні до розмежування, конфліктів та торгів між собою?

яка порівняльна значимість найбільш поширеного політичного ресурсу – права голосу?

на що орієнтуються лідери: на інтереси невеликої групи багатих людей з високим статусом або на інтереси більшості голосуючих?

наскільки є стійкими або мінливими структури політичного впливу?

які джерела змін і/або стабільності політичної системи?

наскільки важлива для демократії та рівності прихильність громадян «американському кредо»?

чи впливають на функціонування політичної системи переконання громадян у необхідності демократії? Якщо так, то яким чином? [1116, с. 34].

Р. Даль виявив у Нью-Хейвені спеціалізацію у сфері політичного впливу. Найбільш впливові політики займають публічні посади, з 50-ти лідерів тільки троє впливали на прийняття найбільш важливих рішень, більшість лідерів, а саме – 27 приймали участь у прийнятті лише одного рішення. Р. Даль приходить до висновку, що політичні лідери рекрутизуються з різних соціальних страт та мають різне походження.

Р. Даль доводить тезу про відсутність єдиної правлячої еліти у Нью-Хейвені. Цю гіпотезу Р. Даль підтверджує дослідженням питання вирішення конфліктів та механізму досягнення згоди серед політичної еліти.

Р. Даль виокремлює п'ять можливих варіантів («паттернів») взаємодії між лідерами:

- 1) приховане панування економічних нотаблей;
- 2) керівна «коаліція коаліцій» з адміністративним центром;
- 3) коаліція вождів;
- 4) незалежний суверенитет у сфері впливу;
- 5) суверенитети, що суперничають [116, с. 46].

Першу модель або елітистський варіант пояснення розподілу політичної влади в місті Р. Даль відкидає, тому що наполягає про відсутність єдиної правлячої еліти та вважає, що в різних сферах політичного життя міста домінують різні конфігурації політичних лідерів.

Друга модель є альтернативою першій, вона підкреслює мінливість, нестійкість «коаліційної моделі» в разі, якщо політичні лідери не зможуть знайти компроміс. Ця модель відкриває можливість приходу до влади радикальних та реформістських сил.

Третя модель, максимально наближена до другої та досліджує ієрархію у розподіленні впливу серед лідерів – її центром є вищий керівник, який має вплив на інших лідерів, які залежать від нього в більшій мірі, ніж він від них, але всі вони потребують одне одного для досягнення своїх цілей.

У четвертій моделі різні сфери прийняття рішень контролюються різними групами лідерів, що уособлюють інтереси окремих сегментів міської спільноти. До тих пір, доки їх рішення та дії не вступають у конфлікт, ці суверенітети можуть співіснувати, не маючи інтенсивної взаємної комунікації [116, с. 47].

П'ята модель характеризується ситуаціями примусу, коли інтереси груп узгоджуються лише через примус або нав'язування своєї волі, але відстоювання інтересів відбувається через конституційну практику:

голосування, вибори, судові рішення, виконання резолюцій виконавчої влади.

Рух на шляху до плюралізму визначається, на думку Р. Даля також і наявністю політичних ресурсів. Політичні ресурси впливають на формування політичної системи «дисперсивної нерівності» та рухаються від кумулятивних ресурсів до некумулятивних, що спричиняє фрагментацію політичних ресурсів. Система «дисперсивної нерівності» за Р. Далем має наступні характеристики:

- 1) різні групи громадян мають різні ресурси впливу на тих, хто займає публічні посади;
- 2) за невеликою кількістю, ці ресурси розподілені нерівномірно;
- 3) люди, що мають одні ресурси, часто не мають інших;
- 4) ні один з ресурсів не може домінувати над іншими у всіх ситуаціях прийняття рішень або тільки у найбільш важливих;
- 5) ресурс може бути використаним для здійснення впливу лише в окремих, але не у всіх сферах політичного життя;
- 6) фактично нема людей та груп повністю позбавлених політичних ресурсів [116, с. 49].

Тобто, ще у 1961 році Р. Даль вважав, що політичні ресурси є у всіх категорій населення і всі вони можуть бути почутими.

Політичні ресурси мають важливе значення, звісно, ті хто мають більшу кількість ресурсів, мають і більший політичний вплив, але ці поняття не взаємозалежні, можливість впливу на політичні рішення може бути обмеженою втратою інтересу до політичних подій, втратою довіри до політиків тощо. Для політичного впливу використовуються також і такі матеріальні ресурси як корупція, фінансування політичних проєктів, фінансовий та податковий тиск, Р. Даль вважає матеріальні ресурси достатньо важливими, але зауважує, що їх можна компенсувати такими ресурсами як енергія та час та більшістю голосів бідняків на користь кандидата. На думку Р. Даля, ефективність грошей та соціального статусу

подалі буде знижуватись на фоні розширення можливостей для освіти, тому особливості розподілу політичних ресурсів у демократичному суспільстві унеможливають формування єдиної ієрархічної політичної системи.

У складній системі координат Р. Даля ні одна політична та соціальна група не знаходиться поза політикою, бо всі групи мають свої політичні ресурси. Ступінь участі вища за всіх у тих груп, що належать до середнього класу та мають гарну освіту, статус, проживання у престижних районах. Переваги плюралістичного суспільства в тому, що політичні ресурси мають свої межі, оскільки всі громадяни мають рівний доступ до політичних ресурсів та можуть бути в опозиції, роблячи неможливим перехід до диктатури.

Питання, запропоновані Р. Далем залишаються актуальними більше 60 років для визначення демократичного процесу.

Якщо перша модель («елітарного» / «конкурентного елітаризму») демократії фокусується на способі правління, заснованому на електоральній конкуренції та регулярному проведенні чесних виборів, то друга модель, бере за основу схему «поліархії» та розглядає процеси демократизації у двох вимірах: масової участі та у змагальності політичних акторів.

Р. Даль в своїх працях («Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція» (1971 р.), «Демократія та її критики» (1989 р.), «Про демократію» (1998 р.)) відстоює пріоритет демократичної системи управління та співвідносить її головні принципи з критеріями легітимності влади, які можуть отримати вищі індекси свого розвитку лише за умов демократії.

У контексті своїх досліджень Р. Даль пропонує конструкт «поліархії» інтерпретувати за п'ятьма типами:

- як специфічний тип режиму для управління сучасною державою;
- як унікальний історичний комплекс, для адаптування демократичного досвіду до великих масштабів сучасних держав;
- як забезпечення демократичного процесу політичними інститутами;

– як систему політичного контролю, що змушує чиновників відкрито конкурувати за посади;

– як захист та гарантію конституційних прав, поряд з правом вільної критики влади.

У подальшому Р. Даль виокремив сім ознак поліархії:

1) справжня участь, яка означає, що перед тим як політичний курс буде прийнятим громадянським суспільством, суспільство повинно мати можливості ознайомлення з курсом політики;

2) рівність при голосування, коли в момент прийняття рішень кожен з учасників виборів має право проголосувати, а всі голоси повинні бути підраховані як рівні;

3) обізнаність, коли всі члени спільноти мають рівну та реальну можливість знати про альтернативні шляхи розвитку та вірогідні наслідки відступу від демократичного курсу;

4) вирішальний контроль над повісткою дня означає, що саме суспільство вирішує, які питання входять в сьогодишню повістку дня;

5) включеність, тому що кожен громадянин повинен мати право на участь у всіх політичних процесах, мати рівні можливості та здійснювати повний контроль над повісткою дня;

6) фундаментальні права, кожне з яких є невід’ємною частиною демократії: будь то право участі у виборах або право голосу, або право отримання інформації та парламентського контролю;

7) автономія асоціацій. Для реалізації своїх різноманітних прав громадяни мають право створювати відносно незалежні асоціації та організації, включаючи незалежні політичні партії та групи інтересів [148, с.189–190].

Р. Даль запропонував головні ознаки демократичного режиму (поліархії) та визначив інститути, що гарантують функціонування конкурентного режиму разом з легальною опозицією, тобто концепція поліархії уособлює в собі матрицю ідеальних типів політичних режимів.

Поліархія у американського вченого, це демократія в дії або процес наближення до демократії, адже демократія це мета, це те чого бажано досягти.

«Поліархія» (від гр. *polys* – багато і *archein* – влада, джерело) – це сучасна консолідована плюралістична демократія, у якій найвищі посадові особи, що керують державою, змушені модифікувати свою поведінку таким чином, щоб перемогти на виборах у політичному змаганні з іншими кандидатами, партіями і групами [61, с. 69].

Основне, що відрізняє поліархію не тільки від недемократичних систем, але й від більш ранніх маломасштабних демократій – це вражаюче розширення індивідуальних прав, які забезпечують високий рівень особистої свободи. «Поліархія як низка політичних інституцій, необхідних для великомасштабної демократії. ...Поліархія – це політичний устрій, який відрізняється на загальному рівні двома рисами: громадянство поширюється на відносно більшу частину дорослого населення, і громадянські права включають можливість бути в опозиції до влади і відкликати високопоставлених державних чиновників із уряду» [62, с. 251–253].

Концепція поліархії є фактично – ідеальним варіантом плюралістичної демократії, при якій акцент робиться на плюралізмі інтересів груп і організацій, на змагальності їх шансів на перемогу, на здійсненні влади або на вплив на владу.

Виходячи із взаємозв'язку між ідеальною і реальною демократією, з деяких невідповідностей у функціонуванні демократії в сучасному суспільстві, Р. Даль говорить про так звані парадокси демократії.

У наші дні розбіжності і схожість між цими двома значеннями демократії (емпіричною та ідеальною, метою та ідеалом) призвели до досить складного й неоднозначного визначення концепції демократії [29, с. 77].

Впровадження «поліархії» неможливе без присутності наступних інститутів:

вільних та відкритих виборів;

незалежності суспільних інститутів, виборності посадових осіб;
відсутності обмежень у висловленні думок;
існуванні альтернативних джерел інформації;
залучення мас у політичний процес.

Таким чином, поліархія – це система суспільних інститутів, що забезпечує своїм громадянам участь у політичному житті держави поряд з легалізованою опозицією та конкуренцією між владними структурами та нею. Разом з тим, світові процеси демократизації демонструють загальну пасивність в країнах розвинутої демократії та ухил громадян на неформальні напрями інтеграції, що напряду пов'язані з застосуванням політичних технологій.

Європейські тенденції абсентеїзму свідчать про те, що пересічні громадяни уникають ієрархізованих організацій.

Останнім часом громадяни європейських країн лише голосують або підписують петиції замість реальної активної участі у політичному житті, що свідчить про те, що не використовуються надані права. Якщо громадяни не використовують всі свої демократичні права та обов'язки, це ще не свідчить про їхню індиферентність, а говорить про глибинну підтримку демократії, «благотворні» якості якої людина не завжди усвідомлює коли вони є в наявності.

До благотворних наслідків демократії Р. Даль відносить:

- 1) позбавлення тиранії;
- 2) дотримання головних прав та свобод;
- 3) свободу особистості;
- 4) самовизначення;
- 5) моральну автономію;
- 6) можливості для розвитку особистості;
- 7) захист основних інтересів особистості;
- 8) політичну рівність;
- 9) прагнення до миру;

10) процвітання [62, с. 48].

Демократія в інтерпретації Р. Даля це набір визначених реальних практик та інститутів або ідеал політичного устрою. Американський політолог пропонує наступні виміри демократії:

перший, де кожен політичний інститут підтримується політичною практикою у вигляді прав та обов'язків;

другий, що обумовлює участь громадян у політичному житті країни.

Теорія Р. Даля увійшла у науковий обіг як теорія «плюралістичної демократії» та серед критиків отримала більшої підтримки, ніж її «елітарний» варіант, запропонований Й. Шумпетером.

Останнім часом мінімалістські параметри демократії піддалися істотним змінам. Проте навіть такі «вдосконалені» визначення демократії далеко не завжди здатні виявити ті псевдodemократичні режими, за яких з погляду участі в ухваленні політичних рішень значна частина населення перебуває в маргінальному положенні.

У зв'язку з цим Л. Даймонд зазначає, що «навіть якщо концептуальне «уточнення» виявляється конструктивним, воно залишає за рамками хаотичну масу т. з. розширених процедурних концепцій, які займають різного роду проміжні позиції в континуумі між електоральною і ліберальною демократіями» [89, с. 24].

На думку Л. Даймонда, переважна більшість нових демократій не відповідають демократичним стандартам західних ліберальних демократій, тому у політологічному дискурсі з'явилися демократії з прикметниками, які у науковий обіг запровадив німецький політолог Вольфганг Меркель, який в співавторстві з Аврелем Круассаном написали статтю «Формальні та неформальні інститути у дефектних демократіях» [128], в якій аналізують роль формальних та неформальних політичних інститутів в процесі трансформації політичної системи.

В. Меркель та А. Круассан впроваджують новий концепт «дефектних демократій» для того, щоб пояснити причини появи дефектних демократій,

з'ясувати динаміку їх розвитку та відділити від конституційно-правових демократій.

Поняття «дефектної демократії» поширилось в політологічних колах та означає недосконалість нових демократій у політичному вимірі. «Дефекти демократії» стали базовим поняттям теорії «дефектної демократії». Багатомірний концепт демократії, у трактуванні В. Меркель та А. Круассана дозволяє розрізнити «конституційно-правові», «ліберальні та дефектні демократії».

Автори теорії поряд з багатомірним концептом «демократія», вводять класифікацію різних підтипів «дефектних демократій», фокусують свою увагу на такому специфічному підтипі «дефектної демократії» як «неліберальна демократія», пропонують сценарії розвитку неліберальних демократій та розглядають взаємозалежність між формальними та неформальними інститутами.

В. Меркель та А. Круассан вводять шість параметрів, за якими можна визначити політичні режими різних типів, до яких відносяться:

- 1) легітимація панування;
- 2) доступ до панування;
- 3) монополія на панування;
- 4) домагання панування;
- 5) структура панування;
- 6) спосіб здійснення панування [128, с 8].

Нові електоральні демократії німецькі політологи назвали «вбудованими демократіями», підкреслюючи, що в них демократія вбудована в конституційно-правові системи.

Разом з тим, В. Меркель та А. Круассан вважають не всі нові демократії дефектними, хоча більшість нових електоральних демократій уособлюють в собі звужені субтипи демократій.

«Вбудована, ліберальна демократія, – на думку В. Меркеля, – складається з п'яти режимних частин:

- 1) демократичного виборчого режиму;
- 2) прав політичної участі;
- 3) громадянських свобод;
- 4) горизонтальної підзвітності;
- 5) гарантії того, що демократично обрані представники здійснюють ефективне врядування» [173, с. 115].

У дефектних демократіях ці режимні частини не відповідають стандартам вбудованої ліберально-конституційної демократії. Таким чином, дефекти демократії – це відхилення від стандартів демократичного врядування, скопійованих з сучасних політичних систем ліберально-конституційних демократій. Політичні режими, що мають такі дефекти, є дефектними демократіями [173, с. 116].

Субтипи дефектних демократій демонструють те, чим конкретна недосконала демократія відрізняється від моделі вбудованої демократії.

Перший субтип «ексклюзивна демократія» визначається порушенням політичних прав та недосконалою виборчою системою, коли у виборах приймає участь більша частина населення, а незначна частина дорослих громадян позбавлена такого права або є виключеними із загального виборчого процесу.

Другий субтип визначається як «демократія з анклавом», тобто, окремі структури врядування не підконтрольні демократичному уряду та стають анклавом у полі демократії, що призводить до обмеження ефективності демократичної влади, коли деякі структури знаходяться поза зоною впливу демократично створених інститутів.

Третій субтип визначається як неліберальна демократія або характеризується як демократія з порушенням верховенства права, це найпоширеніший субтип дефектної демократії, що зустрічається по всьому світу. За неліберальної демократії порушення демократичних стандартів може вражати дві різні сфери:

1) сферу громадянських свобод, обмежуючи свободу слова, інформації або асоціацій;

2) сферу стосунків громадян і держави, порушуючи рівний доступ громадян до суду, їх рівність перед законом та право меншин на захист [173, с. 119].

Четвертий субтип або «делегативна демократія» демонструє пошкоджену горизонтальну модель підзвітності демократичної влади. За делегативної демократії виконавча влада домінує над законодавчою, судові органи лише обмеженою мірою здійснюють контроль за виконавчими структурами; уряд (як правило на чолі з харизматичним президентом), оминаючи парламент, діє з порушенням конституції та часто регулює суспільні відносини за допомогою декретів; не санкціоновані народом особи наділяються повнотою владних повноважень [173, с. 119]. Тобто, «делегативна демократія» характеризується підривом системи протизваг та стримування, що є запорукою балансованої демократії.

Разом з тим, спроба визначення демократії через вибори продовжує зустрічатися в працях сучасних дослідників-транзитологів. Так, згідно з Адамом Пшеворським, «демократія – це система, за якої партії програють вибори» [166, с. 28].

Виходячи із вищезазначеного (змісту демократії, її характеристик, особливостей її існування у контексті двох провідних підходів), у цілому, демократизацію пропонують розглядати як «явище і процес, що характеризуються розширенням прав і свобод громадян та їхніх об'єднань, активізацією участі народу в політичному житті та його впливу на прийняття державно-управлінських рішень, посиленням контролю з боку суспільства за діяльністю держави, ідеологічним і політичним плюралізмом» [78, с. 136].

Але досить цікавий варіант інтерпретації цього процесу міститься в колективній монографії «Демократизація» американських дослідників під керівництвом Патрика Бернхагена [66].

«Демократизація, – стверджується групою політологів, – це процес, початок якого знаходиться не в 1974 р. і навіть не в ХІХ ст., як констатують деякі дослідники. Демократизація – це розширення ареалу країн, які відповідають певному набору (чи наборам) критеріїв. Демократизація – це тривалий процес еволюції людських спільнот, які постійно винаходять способи керування самими собою, які ми звично об'єднуємо під поняттям «демократія»[66, с. 36–37].

При цьому у змістовному аспекті вони представляють демократизацію як процес, в ході якого відбувається інституціоналізація народної влади/демократії [66, с. 283].

Пропонується виділяти такі основні види/типи демократизації:

- демократизація – результат тиску з боку мас;
- демократизація – результат поступок із боку еліти [66, с 329].

З позиції врахування зниження рівня політичного тиску народних мас пропонується виокремлювати такі типи демократизації:

- освічена демократизація;
- опортуністична демократизація;
- демократизація, нав'язана ззовні. [66, с 329].

З позиції визначення можливих стратегій поведінки еліти пропонується розглядати:

– «поверхневу» демократизацію (пов'язану із ситуаціями суто тактичного характеру, які елітам просто сформулювати);

– «глибоку» демократизацію (пов'язану із завданнями розвитку і передбачає реалізацію довгострокових стратегій з широкою координацією для запуску далекосяжного процесу наділення пересічних громадян можливостями, за допомогою яких вони отримують кошти і набувають волю до боротьби за досягнення і підтримку демократичних свобод). Цей процес істотно складніше піддається під людське втручання, що орієнтовано на отримання негайного результату [66, с. 1213].

У цілому в сучасному політологічному дискурсі процеси демократизації (так званий «демократичний транзит») розглядаються як перехід держави (політико-юридичної та соціально-економічної системи) від авторитарного режиму правління до демократичного.

Аналіз різних політологічних концепцій дозволяє виокремити декілька відомих моделей демократичного транзиту, в ході якого формується громадянське суспільство та його інститути.

Так, для Данкварта Растоу фундаментальною основою демократичного транзиту є поняття національної єдності, без якої не існує єдиної платформи для національної самоідентифікації.

В якості підготовчої фази за Д. Растоу виступає фаза, характерною рисою якої є зовсім не плюралізм, який розглядається у якості «стійкої демократії», а навпроти поляризація політичних інтересів[88, с. 85]. Саме в цей період нова еліта концентрує біля себе розрізнені соціальні групи на скеровує їх на консенсусні політичні дії.

На другій фазі – фазі «прийняття політичних рішень», розробляються демократичні правила, формується партійна опозиція, інституціоналізуються основні демократичні механізми, де потенційними учасниками цього процесу стають групи, що відкололись від протилежних сторін, тому прийняття політично виважених рішень на цій фазі розглядається як акт відкрито вираженого консенсусу.

Фаза «звикання» за Д. Растоу є кінцевою фазою демократичного транзиту, коли закріплюються основні цінності демократії, процедур та інститутів. На цій стадії законодавчо закріплюються такі демократичні принципи як плюралізм думок та ідеологій, політичні права та свободи особистості, форми власності, практика обговорення важливих політико-соціальних питань, інституціоналізуються різні форми діяльності опозиції [174, с. 24].

Модель Д. Растоу з часом була доопрацьована аргентинським політологом Гільєрмом О'Доннеллем і американським дослідником Філіпом

Шміттером у монографії «Стадії виходу з авторитарного правління: обережні висновки про сумнівні демократії» (1986 р.). Політологами виокремлюються також три основні стадії переходу до демократії, а саме:

1) лібералізація, яка передбачає процес інституціоналізації цивільних свобод без зміни владного апарату; результатом цього стає побудова «опікунської демократії» (тобто здійснюється опіка частіше всього військового апарату над демократичними інститутами);

2) демократизація – період інституціоналізації демократичних норм і правил, успішність якого залежить від виконання двох умов: демонтажу колишнього авторитарного режиму і свідомого вибору політичними силами демократичних інститутів і процедур; в процесі демократизації відбувається зміна всієї структури політичної влади і підготовка вільних змагальних виборів, які формують основу демократичної політичної системи;

3) соціалізація громадян, яка передбачає засвоєння ними нових демократичних норм і цінностей [173].

З часом вищезазначені фази були конкретизовані в дослідженнях іншого американського політолога Томаса Карозерса через їх інтерпретацію як процесів «відкриття», «прориву» та «консолідації».

У контексті подальшого визначення провідних моментів проблемного поля процесу демократизації пропонуємо звернутися до ідей та висновків загальновідомих західних політологів (насамперед, Чарльза Тіллі, Самуеля Гантінгтона, Адама Пшеворського), в публікаціях яких здійснено певну систематизацію матеріалів з зазначеної проблематики [165; 191; 204].

Так згідно висновкам Ч. Тіллі, демократизація будь-якого суспільства відбувається тільки за створення певних соціальних умов [191, с. 20].

вимірами варіативності політичних режимів, що позначаються в авторській інтерпретації термінами «широта», «рівність», «захищеність», «взаємообов'язкові консультації». Останні визначаються групою параметрів – чотирма частково самостійними

Під «широтою» пропонується розуміти кількість населення (від невеликого сегмента до найширшого сектора включення), яку залучено до публічної політики і яка має де-юре і де-факто в повному обсязі громадянські права.

Під «рівністю» пропонується розглядати обсяг прав – «від великої нерівності громадян між окремими їх категоріями або всередині цих категорій до повної рівноправності в тих або інших відносинах (у граничних випадках етнічні категорії розподіляються відповідно до цілком певного ієрархічного порядку і мають нерівні права та обов'язки, на іншому; наприкінці етнічна приналежність не має значення для реалізації політичних прав та обов'язків і абсолютно рівні права мають як корінне населення, так і натуралізовані громадяни)» [191, с. 30].

«Захищеність» відтворює рівень безпечного існування населення країни (від низького/слабкого до високого/надійного) від державного тиску/свавілля.

«Взаємообов'язкові консультації» – ступінь залежності (від повної відсутності залежності та/або надзвичайно асиметричної залежності до повної взаємозалежності – «в одному випадку ті, хто хоче отримати щось від держави, вдаються до хабарів, лестошів чи погроз або використовують вплив якоїсь третьої сили, щоб взагалі хоч чогось домогтися, в іншому випадку державні агенти мають ясні, забезпечені правовими санкціями зобов'язання доставляти громадянам необхідні вигоди, що відповідають їх категоріям» [191, с. 31].

Виходячи з вищевикладеного, Ч. Тіллі робить висновок, що «рух режиму до вищих значень цих чотирьох вимірів є демократизацією; рух до найменших значень – дедемократизація» [191, с. 31].

При цьому цей рух, згідно до роздумів автора, характеризується трьома основними групами змін:

«1. Наростання чи послаблення зв'язку міжособистісних мереж довіри (наприклад, родичів, членів однієї релігійної групи чи торгового співтовариства) з публічною політикою.

2. Наростання чи послаблення ізоляції від публічної політики основних категоріальних нерівностей (наприклад, гендерних, національних та расових, етнічних, релігійних, класових, кастових), тих, відповідно до яких організується повсякденне життя громадян.

3. Наростання чи послаблення автономності (незалежності) щодо публічної політики великих центрів влади (особливо тих, що мають у своєму розпорядженні засоби насильства та примусу) на кшталт анклавів бойовиків, патрон-клієнтських мереж, армій та релігійних інститутів» [191, с. 41].

Згідно до результатів досліджень С. Гантінгтона, на найпростішому рівні процес демократизації сучасного суспільства містить:

- «1) знищення авторитарного режиму;
- 2) встановлення демократичного режиму;
- 3) консолідації демократичного режиму»[204, с. 46].

Групу змінних, що формують та стимулюють цей процес, становлять:

- «високий загалом рівень економічного добробуту;
- відносно рівний розподіл прибутків та/або багатства;
- ринкова економіка;
- економічний розвиток та соціальна модернізація;
- існування феодальної аристократії у якийсь момент історії суспільства;
- відсутність феодалізму у суспільстві;
- сильна буржуазія;
- сильний середній клас;
- високий рівень грамотності та освіти;
- інструментальна культура;
- протестантизм;
- соціальний плюралізм та сильні проміжні групи;

розвиток політичного змагання на початку розширення політичної участі;

демократичні владні структури всередині соціальних груп, особливо ті, що тісно пов'язані з політикою;

низький рівень громадянського насильства;

низький рівень політичної поляризації та екстремізму;

політичні лідери – прихильники демократії;

досвід існування як британської колонії;

традиції терпимості та компромісу;

окупація країни продемократичною іноземною державою;

вплив продемократичної іноземної держави;

прагнення еліти наслідувати демократичній державі;

традиції поваги до закону та прав особистості;

гомогенність (етнічна, расова, релігійна) суспільства;

гетерогенність (етнічна, расова, релігійна) суспільства;

консенсус щодо політичних та соціальних цінностей;

відсутність консенсусу щодо політичних та соціальних цінностей»

[204, с. 48–49].

При цьому, С. Гантінгтон стверджує, що «в кожній конкретній країні демократизація була результатом поєднання тих чи інших загальних причин з іншими факторами, властивими саме цій країні» [204, с. 120].

Крім того, на відміну від висновків Ч. Тіллі він стверджує, про відсутність спільної для всіх, універсальної незалежної змінної, здатної визначати та пояснювати політичний розвиток будь-якого суспільства. Це твердження базується на певних тезах:

– відсутність єдиного чинника (на рівні як достатнього формату, так і необхідного), який всебічно пояснює процес демократизації не тільки в усіх країнах, а й в окремо взятій;

– демократизація в кожній країні є результатом як різної комбінації причин, так і різних причин в одній комбінації;

– кожна хвиля демократизації викликана відповідною лише для неї комбінацією причин;

– хвилі демократизації, що відбуваються навіть в одній і тій же країні, відрізняються одна від одної як комбінаціями, так і причинами, що їх формують [204, с. 49–50].

У публікаціях А. Пшеворського, демократизацію пропонується розглядати як двохаспектний процес – одночасна ліквідація у суспільстві авторитарного режиму та конституювання демократичного правління в державі [165, с. 108].

На такому рівні інтерпретації всі характеристики цього процесу залежать від формату взаємодії певних чотирьох політичних сил, так званих:

«прихильників твердої лінії» існуючого авторитарного режиму (представники його репресивних структур – від поліцейських до журналістів);

«реформаторів» (представники політичних структур та недержавних об'єднань, які володіють певними ресурсами);

«поміrkованих» (представники різних структур суспільства, що зорієнтовані на зміну політичного режиму державі);

«радикалів» (представники опозиції у політичному полі суспільства) [165, с. 109].

Тобто, час і результативність процесу демократизації в кожній окремій державі залежать від взаєморозуміння (насамперед, рівня узгодження інтересів) відповідного варіанту взаємодії кожної «сили» однією з одною.

Умови, що формують основу цих взаємодій, розглядаються автором одночасно як стратегії демократизації та як причини її розвитку та результативності.

Конструктивні аспекти моделі А. Пшеворського базуються на підсиленні ролі характеру співвідношення політичних сил, що конфліктують або досягають консенсусу.

Очевидно, що модель демократичного транзиту А. Пшеворського характеризується, насамперед, певним динамічним аспектом – поділ на періоди лібералізації та демократизації, які в свою чергу, містять наступні етапи: вивільнення з під авторитарного режиму та конструювання демократичного правління.

Очевидно, що всі три вище зазначені підходи до інтерпретації процесу демократизації, які розроблені і є провідними в сучасному політологічному дискурсі, поєднують три спільні моменти:

- демократизація сучасного суспільства – нелінійний, «полімаршрутний» процес;
- результати демократичного транзиту є так званим «відкритим проєктом»;
- перехід до демократичного суспільства завжди пов'язаний з процесом формування та узгодження інтересів різних представників суспільства (від індивідуальних до колективних).

1.2. Базові детермінанти процесу демократичних трансформацій

Твердження, що процес демократизації сучасного суспільства є одночасно нелінійним, «полімаршрутним» процесом та так званим «відкритим проєктом» (тобто, його результати та наслідки можуть бути багатоваріантними та неоднозначними), доводить доцільність звернення представників політичних наук до аналізу, насамперед, чинників, що спроможні впливати на його перебіг.

У сучасному політологічному дискурсі відповідно до провідних методологічних стратегій дослідження процесу демократизації виокремлюються й підходи до аналізу факторів, які впливають на її розвиток – структурний підхід (С. Фіш, С. Ліпсет, Л. Даймонд) та процедурний підхід (А. Пшеворський, С. Хангтінгтон, П. Шміттер, Т.Л. Карл).

Соціальні, економічні, культурні фактори (від соціально-економічного рівня розвитку країни до рівня політичної культури її громадян) у рамках структурного підходу мають визначний характер, проте процедурний підхід концентрується переважно на самому процесі демократизації та не приділяє цим факторам суттєвого значення. «Головним у даному підході є взаємодія конкуруючих еліт, свідомий вибір ними в процесі політичного торгу організаційних форм та інститутів нової політичної системи» [30, с. 221].

Слід зазначити, що періодично у сучасному науковому дискурсі ці дві групи факторів, заснованих на «структурному» та «процедурному» підходах, розглядають як «об'єктивні» та «суб'єктивні» чинники.

Так, вітчизняний політолог С. Мішин, зазначає, що вищезазначений «перелік структурних факторів, які потенційно виступають як сприятливі чи несприятливі умови демократії, можна продовжити, наприклад, додати кліматичні умови чи загальнонаціональний рівень» [133, с. 26].

«Відповідно до іншого підходу, – стверджує політолог, – наголос робиться на суб'єктивних факторах, що впливають на характер та спрямованість режимних трансформацій. Саме вони пояснюють траєкторії та результати транзиту. Першим фактором можна назвати характер та особливості виходу з авторитаризму (або посттоталітаризму) на демократичну трансформацію. Наступний, – роль та вплив інституційного дизайну, що обирається для нової демократії (форма правління, характер партійної та виборчої систем та ін.). Далі можна виділити взаємовідносини з позицією та процес формування системи взаємодій між ключовими політичними акторами на всіх стадіях режимної трансформації. ...Також, до таких факторів слід віднести ротацію влади як один із ключових критеріїв демократичного правління; рівні реальної (неформальної) політичної конкуренції; ставлення влади до політичного плюралізму; якість проведених виборів; використання владою чи опозицією насильства для досягнення політичних цілей та результатів; наявність ефективних інституційних

обмежувачів (в тому числі реального поділу влади), що перешкоджають зловживанням виконавчої влади та ін.» [133, с. 26].

Інші дослідники з другої половини 80-х років XX ст. пропонують чинники, що впливають на початок та розвиток процесу демократизації, розподіляти на дві групи – зовнішні та внутрішні.

На початку 1990-х років у контексті здійснення масового переходу до демократії групи країн Центральної та Східної Європи теоретики міжнародних відносин та порівняльної політології активізували свої зусилля у напрямку створення методологічних підходів, які б подолали розрив між цими двома варіантами груп факторів.

У зв'язку з цим сформувалося кілька міждисциплінарних підходів, спрямованих на вирішення проблеми поєднання:

структурних та процедурних факторів;

об'єктивних та суб'єктивних чинників;

зовнішніх та внутрішніх факторів у процесах демократичної зміни режиму.

Загальновідомими прикладами таких нових підходів до вивчення поєднання структурних та процедурних чинників є спроби окремих авторів або певним чином синтезувати між собою головні положення їх засадчих парадигм, або просто вийти за їхній методологічний формат.

«У цілому, ці підходи використовуються в науці в якості двох альтернативних пояснювальних моделей щодо аналізу режимних трансформацій, зокрема, до аналізу демократичних змін. Але, на мою думку, – стверджує, наприклад С. Мішін, – для вирішення актуальних питань демократичних перетворень слід виходити за межі даних парадигм [133, с. 27].

Значимими спробами доцільності дослідження поєднання зовнішніх та внутрішніх факторів у процесах демократизації є:

концепція «демократизації через конвергенцію» Лоуренса Уайтхеда;

ідея «демократизації через проникнення в систему» Джеффри Прідхема;

модель «інтернаціоналізованої внутрішньої політики» Дугласа Чалмерса;

різноманітні теорії «дифузії» (наприклад, за аналогією ефекту «снігової грудки» Самюеля Хантінгтона).

Слід зазначити, що на сьогоднішній день, виходячи із тверджень цілих груп дослідників (наприклад, американських авторів колективної монографії «Демократизація», серед яких відомий політолог Рональд Інглхарт), «ці спроби поки що не увінчалися появою широко визнаних пояснювальних моделей. Всі ці роботи залишаються на стадії початкових роздумів і потребують подальших досліджень на основі теоретичних удосконалень та вивчення конкретних випадків» [66, с. 315].

Все вищезазначене дозволяє дійти висновку, що спроби сучасних політологів виокремити та всебічно дослідити різноманітні фактори, які здатні реально впливати (стимулювати/стримувати) на процес демократизації в будь-якій країні світу, поставили на порядок денний для наукової спільноти розв'язання декілька теоретичних дилем, детермінуючими серед яких є:

структурні або процедурні чинники є домінуючими у здійсненні цього процесу;

колективна або індивідуальна активність є рушійною силою розвитку переходу від одного стану суспільства до іншого;

гендерна нейтральність або гендерна рівність становлять особливості розвитку демократії у сучасному суспільстві.

Слід зазначити, що певна ефективна стратегія подальших досліджень у напрямку розв'язання зазначених дилем вбачається у розкритті функціонального потенціалу саме громадських об'єднань, громадських асоціацій, проблемне поле яких з різних позицій розглядали у своїх працях щодо процесу демократизації всі провідні політологи минулого та сучасності.

Для свого часу відомий американський дослідник політичних процесів Артур Ф. Бентлі запропонував новаторський підхід до опису політичної

організації суспільства, «а передусім воно повинно передбачати вивчення дій людей, які добровільно об'єднуються в групи, діяльність яких спрямована на досягнення політичних цілей» [168, с. 94]. На думку вченого, поведінка, особистість, переконання індивіда можуть розглядатися тільки в контексті його діяльності в якій-небудь групі. Ідея А. Бентлі щодо впливу груп інтересів на прийняття та ухвалення політичних рішень виявилась плідотною. Високий ступінь соціальної диференціації привів до великої кількості громадських асоціацій, які на думку іншого американського дослідника – Толкотта Парсонса стали одним зі способів структурування громадянського суспільства.

Ідеї А. Бентлі продовжив американський соціолог та політолог Девід Трумен, який вважав, що групові об'єднання створюються за необхідністю, їх конфігурація визначається особливостями політичної соціалізації та формами діяльності. Формування однієї асоціації, яка захищає інтереси своїх членів, призводить до порушення балансу в суспільстві, бо інтереси інших груп можуть постраждати від цієї діяльності, тому формування асоціацій відбувається хвилями. У своїй праці «Управлінський процес. Політичні інтереси і громадська думка» Д. Трумен формує поняття групи тиску – групи інтересів, яка володіє специфічними рисами, знаходиться у специфічному стані і здійснює певну діяльність в сфері політичних відносин, а політичний процес розуміє як групову конкуренцію за владу над розподілом ресурсів, де суспільство подається як безліч груп, що взаємодіють одна з одною. [168,с. 94].

Концепцію групової участі в подальшому розробляли Р. Солсбері, Ч. Ліндблом, П. Херрінг, Х. Кетрілл, В. Грант, Ч. Адріан, які розробили детальні визначення характеристик груп інтересів.

У політичному процесі роль груп інтересів розглядається в межах плюралістичного, корпоративістського, неокорпоративістського та неінституціоналістського підходів.

Американський дослідник Роберт Солсбері запропонував свою теорію політичного обміну для вирішення подібних питань, які розв'язує суспільство в процесі консолідації демократії, базуючись на розгалуженій діяльності громадських асоціацій. Теоретичною та емпіричною основою досліджень Р. Солсбері став аналіз діяльності фермерських організацій США. Існування громадських асоціацій Р. Солсбері пояснює під кутом зору теорії обміну. Так, політичний підприємець вкладає гроші та енергію у асоціацію, розробляє стратегію дій, розпоряджається майном групи для реалізації загальних цілей, робить асоціацію привабливою для вступу інших членів, а потенційні члени повинні бути впевнені, що вигода участі в асоціації перевищує витрати, пов'язані зі внесками, втратою часу, енергії тощо.

Таким чином, за Р. Солсбері, відбувається обмін, лідери інвестують капітал у створення низки благ, до тих пір, коли вони будуть користуватись попитом, достатня кількість людей буде приєднуватись до умовної асоціації, організація буде залишатися життєдіяльною, якщо блага закінчуються або не здатні виправдати співвідношення витрат та вигід, організація розпадається. І це положення справедливе як для груп, об'єднаних навколо матеріальних інтересів, так й для асоціацій, що сформовані на основі загальних ідеологічних позицій. По відношенню до груп, орієнтованих на матеріальні цінності, все просто, якщо лідер неправильно розпоряджається ресурсами та не може надати необхідних благ, то члени групи перестають платити внески та залишають організацію. Те саме відбувається і у групах ідеологічного напрямку, де лідер вимушений постійно доказувати людям, що він істинний їх захисник. Такі асоціації легше заснувати, вони не потребують багато капіталовкладень, але мають низьку стабільність [143, с. 25].

Теорія політичного обміну Р. Солсбері виникла як результат узагальнення демократичного досвіду американського та європейського ареалу, де групи інтересів сприяли свободі самовираження громадян та формуванню інституту громадянського суспільства.

Значимість громадських об'єднань для демократії підкреслювали С. Гангтінгтон, А. Пшеворський, Дж. Пауел, К. Стром. Р. Далтон та ін., які вважали, що сильне громадянське суспільство є необхідною умовою для функціонування сучасної демократії.

Яскравим прикладом, який підтверджує цю тезу, є роздуми А. Пшеворського у контексті побудови його вищезгаданої моделі демократичного транзиту.

Період лібералізації за А. Пшеворським, починається з формування незалежних від держави суспільних рухів та громадських об'єднань. «У даному випадку авторитарному режиму загрожує не підриг легітимності його влади, а з'являється можливість громадянської контргегемонії, формування у масовій свідомості точок зору, що не співпадають з офіційною ідеологією. При цій ситуації існування колективних альтернатив надає окремій особистості можливість політичного вибору. Саме масові рухи починають диктувати ритми перетворень, надаючи істеблішменту право вибору: чи застосовувати репресії, вводити у склад виборчих органів нових членів від нових виборних рухів або повністю передати владу опозиційним рухам»[88, с. 85].

Саме на етапі лібералізації формуються принципи демократії, а громадяни усвідомлюють, що «демократія – це система, за якої партії програють вибори. Існують партії – групи людей з певними інтересами, цінностями та думками. Існує боротьба, що йде за правилами, і є тимчасові переможці та переможені. Очевидно, не всі демократії однакові, можна нарахувати велику кількість різновидів та виділити декілька типів демократичних інститутів. І все ж, при всій різноманітності цих інститутів, однієї простої риси – а саме боротьби, в якій всі можуть прийняти участь, достатньо, щоб дати визначення політичній системі як демократичній»[165, с. 28].

Саме на етапі лібералізації громадяни починають усвідомлювати, що багаточисленні політичні сили борються в рамках інститутів. Учасники

демократичних змагань мають нерівні економічні, організаційні та ідеологічні ресурси. Якщо демократичні ресурси універсалізовані – сліпі до особистості учасників, то найбільш вірогідним є факт, що в конфліктах, що вирішуються демократичним шляхом, перемогу отримують ті, у кого більші ресурси [165, с. 29]. Результати боротьби, згідно до висновків А Пшеворського, визначаються як ресурсами, так і інститутами, що на його думку, означає вірогідність досягнення інтересів будь якою групою, що має певне становище у громадянському суспільстві.

Проекти лібералізації, як правило, своїми коренями пов'язані з авторитарними режимами, вони демонструють контролюєму псевдо відкритість політичного простору та супроводжуються масовими хвилюваннями, політичними кризами, що штовхає лібераторізаторів на шляхи з урегулювання політичних протиріч, на зниження рівня соціальної напруги аз рахунок популістських рішень. Головна ціль цього етапу полягає у організації самостійного громадянського суспільства, залученні нових політичних сил. Саме в цей період громадяни починають розуміти, що «індивідууми не діють безпосередньо по захисту своїх інтересів, вони когось уповноважують на цей захист. Маса, що представлені лідерами, – це модель суспільної організації в демократичних інститутах»[165, с. 30].

Таким чином, процес лібералізації і конструювання демократичного правління залежить від стану громадянського суспільства та рівня формування його інститутів. Основними формами організації органів влади та організацій громадського суспільства у перехідному трансформаційному періоді є:

участь організацій громадського суспільства в розробленні та обговоренні проектів нормативно-правових актів з питань, що стосуються суспільно-політичного розвитку держави, інтересів широких верств населення, прав і свобод людини та громадянина;

здійснення ними громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади щодо розв'язання проблем, що мають важливе суспільне

значення (у формі громадського моніторингу підготовки та виконання рішень, експертизи їх ефективності, подання органам виконавчої влади експертних пропозицій;

надання організаціям громадянського суспільства соціальних послуг населенню відповідно до укладених з органами державної влади договорів;

утворення спільних консультативно-дорадчих та експертних органів, рад, комісій, груп для забезпечення врахування громадської думки у формуванні та реалізації державної політики;

проведення органами виконавчої влади моніторингу й аналізу громадської думки, забезпечення своєчасного публічного реагування на пропозиції та зауваження громадськості;

виконання спільних проектів інформаційного, аналітично-дослідницького, благодійного і соціального спрямування [195, с. 37].

Етап лібералізації характеризується нестабільністю, центробіжні сили можуть мінятися місцями і він може здійснюватися з двох напрямків: «знизу» та «згори», буде ініційований масовим рухом населення або розколом владної структури. Розвиток лібералізації може відбуватися за протилежними сценаріями: продовження реформ або посилення авторитарного режиму. У процесі лібералізації посилюється роль громадських асоціацій, «асоціації, організовані за інтересами, отримують можливість діяти від імені своїх членів, тому що їм вдається змусити своїх членів, особливо тому, що вони можуть санкціонувати дії будь-яких індивідів або підгруп, які намагаються висунути свої особливі інтереси за рахунок загальних інтересів...Населення демократичних суспільств представлене не вільно діючими індивідуумами, а громадськими організаціями, здатними примусити тих, чиї інтереси вони представляють»[165, с. 30].

Дії «знизу» в процесі лібералізації, як правило нагнітають ситуацію та можуть довести її до крайньої точки кипіння – революції, трансформація «згори» має більше варіантів для продовження змін, в результаті якого політичний транзит переходить в стадію демократизації. Лібералізація, для

якої властива нестабільність, може пройти поступово, в результаті компромісу, налагодження взаєморозуміння між реформаторами (всередині авторитарного блоку) та поміркованими (всередині опозиції)[30, с. 222].

А. Пшеворський поділяє етап демократизації на три стадії: «вивільнення», «конституювання» і «суперництво», де розкриває внутрішні причини дій всіх сторін.

Продовження демократичних змін означає перехід до етапу демократизації, а саме до першої стадії – «вивільнення» з під авторитаризму. Звільнення від авторитаризму, за А. Пшеворським, відбувається як між реформаторами та поміркованими в середині авторитарного блоку, так і серед опозиції. А. Пшеворський визначає умови для компромісу:

реформатори і помірковані опозиціонери досягають угоди щодо демократичних інститутів, у яких їх соціальні групи, мали б значний вплив;

реформатори можуть спонукати до співпраці іншу частину еліти або ж нейтралізувати їх;

здійснення помірного контролю за радикалами в опозиції [37, с. 33].

А. Пшеворський приділяє достатню увагу зняттю протиріч в ході дискусії та пише про смертельний удар по теорії демократії як раціональному роздуму, який наніс Карл Шмітт, коли помітив, що питання вирішуються голосуванням, що є нав'язуванням волі тим, хто проти [165, с. 38]. А. Пшеворський зазначає, що не всі протиріччя можна вирішити шляхом обговорення, тому демократія породжує переможців та переможених, а К. Шмітт не зміг зрозуміти роль соціальних інститутів. «Демократичні інститути суспільства надають політичним конфліктам характер поза часу. Вони відкривають перед політичними діячами перспективи далекого майбутнього, вони дозволяють їм думати про майбутнє, замість того, щоб бути стурбованими тільки сьогоднішніми результатами» [165, с. 38].

Далі А. Пшеворський розвиває думку про перспективи розвитку демократичних інститутів та приходять до висновку, що «деякі інститути за певних умов пропонують релевантним політичним силам перспективу

поступового досягнення своїх цілей, чого достатньо, для того щоб домогтися їх згоди на отримання невігідних для них у даний момент результатів боротьби. Політичні сили примірюються з поразками на сьогоднішній момент тому, ніби вони вірять, що інституційна структура, що регламентує демократичну боротьбу, дозволить їм досягти своїх інтересів у майбутньому» [165, с. 39].

Етап «вивільнення» визначають спільні дії поміркованих та реформаторів, домовленості між ними спонукають радикалів пригальмовувати свою активність, на проходження перехідного періоду впливають угоди між учасниками політичного компромісу. Процес вивільнення з-під впливу авторитаризму може відбутися тільки в разі консенсусу між реформаторами та поміркованими. Згода між ними може відбутися лише у декількох випадках:

по-перше, якщо реформатори та помірковані досягли згоди відносно політичних інститутів, при якій надані їм повноваження мають помітний політичний вплив в політичній системі;

по-друге, якщо реформатори можуть добитися згоди на певні політичні дії прихильників твердої лінії за допомогою яких-небудь можливостей нейтралізувати або обмежити їх вплив [88, с. 86].

У цей момент громадські асоціації активно проявляють свою незалежність, яка обмежується інституціональною недосконалістю громадянського суспільства. «В якийсь момент громадянське суспільство «мобілізується», починають формуватися організації, які заявляють про свою незалежність від режиму, проголошують свої цілі, інтереси та проекти. Але централізовані інститути режиму, які знаходяться поза конкуренцією інкорпорують лише ті групи, які його визнають та контролюють результати будь-яких політичних процесів [165, с. 99].

А. Пшеворський вказує на колізії громадських асоціацій, які з одного боку стають незалежними, а з іншого обмежені інституціональними рамками. А. Пшеворський розвиває свою думку, та говорить про ці протиріччя, що «з

одного боку, у громадянському суспільстві виникають незалежні організації, а з іншого – не існує інститутів, де ці організації зможуть відстоювати свої погляди та інтереси. З причин цих розбіжностей незалежної організації громадянського суспільства та закритих державних інститутів – єдиним місцем, де знов організовані групи можуть боротися за свої цінності та інтереси, стає вулиця» [165, с. 100].

Конструювання демократичного правління повинно враховувати співвідношення політичних сил в період, коли формується інституціональний каркас держави. За А. Пшеворським події можуть розвиватися за трьома сценаріями. У разі нерівноцінного співвідношення політичних сил, інститути ратифікують це співвідношення, якщо співвідношення сил рівнозначне, можуть розпочатися громадянські війни та руйнування нежиттєздатних інститутів, у випадку невідомого співвідношення політичних сил, інститути сформують збалансовану систему, вибудують контролюючі органи, незважаючи на політичні негаразди.

Друга стадія демократизації – «конституювання» багато в чому залежить від кореляції авторитарних та опозиційних сторін, переважно шляхом переговорів. Варіанти подальшого розвитку можуть бути різними та невизначеними, а саме: відоме і рівноцінне розподілення сил, відоме і нерівноцінне співвідношення сил, невідоме розподілення сил.

А. Пшеворський зазначає, що «демократія – це система розрішення протиріч, в якій результати залежать від того, що роблять сторони, але ні одна сила не контролює те, що відбувається. Результати вирішення певного протиріччя не відомі нікому з політичних сил, що борються, тому що наслідки їх дій залежать від дій інших, які неможливо передбачити. Тому, під кутом зору кожного учасника результати не визначені: демократія виявляється системою, при якій кожен робить те, що він або вона вважає кращим, а потім кидаються гральні кісті, що показують результати» [165, с. 30].

Тимчасові інститути, якщо протримаються певний час, то отримують силу конвенції, інститути, що закріплюються на початку, існують до зміни «правил» або співвідношення сил, інститути, що утворюються на третьому етапі можуть зберегти свої позиції. А. Пшеворський звертає увагу на те, як організовані інтереси та як визначаються деякі аспекти економічної політики провідних політичних партій.

Польсько-американський теоретик вважає, що «останнім можуть бути протиставлені федерації профспілок та асоціації роботодавців, що представляють професійні інтереси та забезпечують договір друг з другом та урядом в частині макроекономічної політики [165, с. 49].

Третя стадія демократизації або «суперництво» відрізняється боротьбою демократичних сил проти авторитаризму та процесом підписання політичних угод між різними політичними силами. Зокрема, А. Пшеворський визначив пакти:

- такі, що розподіляють урядові інституції незалежно від результатів виборів;

- такі, у яких визначені основні політичні орієнтації;

- такі, що виключають, а за необхідності й придушують політичних аутсайдерів [37, с. 33].

Взаємодія та взаємовплив різних соціальних інститутів у громадянському суспільстві проявляється через громадську активність. А. Пшеворський робив акцент на тому, що громадська активність не залежить від форми державного устрою, а залежить лише від бажання захищати свої права та інтереси. Відмінною демократичної системи може виступати можливість незгоди громадян з тими або іншими політичними рішеннями – це має законний характер та називається громадською активністю [51, с. 107].

Відтак, А. Пшеворський наполягає на тому, що лише демократія надає об'єктивні умови для формування таких бажань, тоді як у авторитарних або тоталітарних державах, громадська активність буде розцінюватись як дії

проти влади та держави. Діяльність демократичних інститутів може призводити до неочікуваних результатів, що в свою чергу, можуть стимулювати політично активні сили зруйнувати ці політичні інститути. «Отже, стійка демократія – це тільки один із можливих виходів процесу руйнування авторитарних режимів» [165, с. 62].

Розвал авторитарного режиму провокує цілу низку політико-соціальних конфліктів, розвиток яких можливий за наступними сценаріями, що запропонував А. Пшеворський. Це неспроможність встановлення жодного демократичного інституту, коли політичні сили змагаються за нову диктатуру, неспроможність утвердження демократичних інститутів, однак політичні сили доходять компромісу визнати демократію як тимчасове рішення; за умови боротьби політичних сил щодо встановлення диктатури, коли вони надають різну перевагу конкретним інституційним структурам (наприклад, щодо форм державного устрою) [37, с. 34].

Для аналізу громадських організацій А. Пшеворський застосовує теорії раціонального вибору та ігор. Політичний транзит стає послідовною грою політичних акторів, а саме консерваторів, реформаторів, «поміркованих» та радикальної опозиції. Ігровий варіант закладається і у розвитку подій з послідовною грою цих чотирьох акторів, перебіг політичних подій може завершитись:

- статус кво;
- диктатурою;
- твердою диктатурою;
- пом'якшеною диктатурою;
- повстанням;
- демократією без гарантій та
- демократією з гарантіями.

Згідно з результатами досліджень цілої низки політологів саме громадські організації / об'єднання / асоціації можуть:

- стати каналами розповсюдження правдивої інформації;

- взяти на себе роль дискусійних клубів;
- виконувати функції аналітичних центрів;
- бути неформальним механізмом підтримки активних громадян та суспільних груп;
- стати центрами опозиційної діяльності;
- бути інституціональною базою для правозахисних та дисидентських рухів.

«У багатьох випадках громадські асоціації стають організаційною базою для політичної опозиції. Ці структури дають можливість здійснювати та координувати діяльність з протистояння авторитарному режиму та просуванню демократичних перетворень. Нарешті, громадські асоціації можуть стати основою масового протестного руху та очолити повстання проти диктатури [143, с. 21].

Очевидно, що модель демократичного транзиту А. Пшеворського акцентує увагу на непересічній ролі громадських асоціацій в процесі демократизації та показує неможливість створити синтетичну теорію демократичного транзиту, яка б враховувала всі аспекти та фактори розвитку становлення незалежних громадських асоціацій.

Один із самих впливових політологів сучасності – Р. Даль також наполягав на бажаності існування громадських асоціацій для виникнення та подальшого розвитку демократії. Поява громадських асоціацій вважалась ним як фундаментальне право участі у керуванні країною, що допомагає впливати на законодавчі та виконавчі органи, виражати свої наміри, досягати своїх цілей.

У громадських асоціаціях Р. Даль бачив важливих акторів демократичного політичного процесу.

За Р. Далем незалежні громадські асоціації можуть стати тригером політичних реформ або процесу демократизації, тому Р. Даль впроваджує критерії політичного процесу, де до всіх учасників громадських асоціацій відноситься так, нібито вони всі однаково компетентні у прийнятті рішень

щодо політики, яку проводить та чи інша асоціація, де в управлінні асоціацією всі її члени є рівними. Це пояснюють наступні критерії.

1) Ефективна участь. Перед тим як політика асоціації буде прийнята її членами, всі вони повинні мати рівні та дієві можливості для викладу своїх поглядів на сутність цієї політики іншим членам асоціації.

2) Рівне голосування. До того моменту, коли приймається рішення відносно політики асоціації, всім її членам повинні дати надані рівні та реальні можливості для голосування, причому всі голоси мають однакову силу.

3) Розуміння, засноване на інформуванні. У межах розумного кожен член асоціації повинен отримати рівні та реальні можливості для ознайомлення з політичними альтернативами та їх вірогідними наслідками.

4) Контроль за порядком денним. Члени асоціації повинні мати ексклюзивні можливості для прийняття рішення відносно того, які питання і в якому порядку підлягають до обговорення. Таким чином, демократичні процедури, передбачені трьома попередніми критеріями, ними не вичерпуються. Політика асоціації завжди відкрита для змін, якщо їх потребують її члени.

5) Участь повнолітніх. Всі резиденти або більша їх частина, що досягли повноліття, повинні у повній мірі мати громадянські права, передбачені першими чотирма критеріями [62, с. 41].

Інший американський дослідник Л. Даймонд також робив особливий акцент на взаємозв'язку демократичних процесів та громадських об'єднань. Дослідник постійно стверджував, що саме ідеї політичного плюралізму є конструктивними та визнають багатоманітність вільних соціальних, політичних, релігійних та інших груп інтересів, що борються за політичний та суспільний вплив на конкурентній основі. Демократія здатна отримати життєздатність в процесі плюралістично організованого політичного процесу, коли держава стає незалежним арбітром, а ефективність демократії зростає через політичний тиск соціальних груп, баланс впливів призведе до

оптимального вирішення важливих питань та збалансованої державної політики, що працює на підвищення добробуту всіх громадян.

Ефективне існування плюралістичної демократії не можливе без розвинутої мережі громадських об'єднань. Л. Даймонд описує функції громадянського суспільства у розвитку та укріпленні демократії, що підкреслюють роль громадських асоціацій у консолідації демократії:

- 1) обмежувати та контролювати владу держави;
- 2) стимулювати політичну участь;
- 3) просувати демократичну громадянську освіту;
- 4) структурувати канали для артикуляції, агрегації та представництва інтересів;
- 5) допомагати переходу від клієнталізму до громадянськості на місцевому рівні;
- 6) створювати нові інтереси, що будуть пом'якшувати поляризацію політичного конфлікту;
- 7) рекрутувати та навчати нових політичних лідерів;
- 8) здійснювати моніторинг виборів;
- 9) поширювати інформацію;
- 10) сприяти проведенню економічних реформ;
- 11) розвивати та застосовувати технології посередництва та розв'язання конфліктів;
- 12) зменшувати навантаження вимог до держави [143, с. 22].

Цікаво роль громадських об'єднань у процесі демократизації за допомогою конструкта громадсько-асоціаційної демократії розглядає Майкл Оукшотт – британський консервативний мислитель XX ст..

М. Оукшотт вважав, що політична діяльність повинна будуватись на бажанні створення суспільного блага для всіх та для вирішення нагальних соціальних проблем замість особистого збагачення. М. Оукшотт досліджував роль держави у політичному процесі та прийшов до наступних висновків:

держава – це особлива форма громадянської організації, «законоформулююча»;

закони приймаються спеціальними органами, юридичні процедури ведуться за законом, порушення караються санкціями;

держава не пов'язана з конкретною нацією;

задачі держави – збереження стабільності, забезпечення гарантій для приватної власності, боротьба за дотримання індивідуальних інтересів;

держава – рефері при зіткненні інтересів двох сторін [82, с. 79].

Політична теорія М. Оукшотта представляє конструкт ліберально-консервативного синтезу, створений за допомогою унікального теоретико-методологічного інструментарію, а саме критицизму, скептицизму та діалектики, що дозволило йому створити бінарні моделі пояснення політичних процесів. Цей методологічний прийом дозволив британському філософу здійснити змістовний аналіз понять, зробити оригінальні авторські висновки, запропонувати модель політичної організації як «громадянської асоціації» або «асоціації підприємців» та модель політики як «війни ідеологій» або «бесіди традицій». Часто мислитель міркує як ліберал (наприклад, коли говорить про наявність багатьох локальних асоціацій підприємців в суспільстві, де люди об'єднуються в групи за інтересами та досягають своїх цілей), разом з тим, те, що стосується публічної політики та того, що прийнято називати конституційними основами суспільства, його симпатії на боці консервативного світогляду [211, с. 86].

Політичні моделі М. Оукшотта базуються на методах співставлення та джерелах легітимності влади, які спираються на напруженні між негласними варіантами політичної поведінки та нормативними приписами. Консервативні погляди М. Оукшотта виявляються у розробці ним «правил визначення правил» з формального, офіційного консенсусу громадян в галузь негласного визнання. Сильна, але м'яка політична влада, опирається на напруженні між гласною та негласною легітимністю, напруженні між неформальними та формальними нормами у бінарних моделях М. Оукшотта.

Бінарна модель балансування порядку та хаосу все одно враховує свободу окремого громадянина, така організація влади зберігає суспільну рівновагу у довготривалій перспективі та надає можливість суспільству швидко пристосовуватись до швидких змін.

У своїх працях М. Оукшотт пропонує дві моделі політичної організації суспільства – асоціацію підприємців та асоціацію громадян. Асоціація підприємців характеризується ним як панування соціальної інженерії та підкорення чітко сформульованим загальним цілям. «В асоціації підприємців поширена риторика про політику як баланс чітко виражених інтересів, спорі ідеологічних противників, війні «всіх проти всіх», де виживає хитрий та сильний, а слабкий та дурний слугує для нього їжею. Легітимність влади спирається в такому суспільстві на формальний суспільний договір, закріплений у національній ідеології» [211, с. 86].

Свою перевагу, М. Оукшотт віддавав асоціації громадян, відзначаючи переваги представницької демократії. Британський філософ описує «асоціацію громадян» як м'яку, гнучку, «мікрофізичну», легітимну владу громадян, опорою якої є напруга між гласними та негласними нормами діяльності.

М. Оукшотт не заперечує, що представницька демократія має свої недоліки, такі як тотальна ідеологізація, репресивність, олігархічні тенденції та наявність «антиіндивідів», гвинтиків соціальної машини, громадян, які втратили уявлення про політичну свободу. Разом з тим, «легітимність влади при такому устрої суспільства опирається на визнання різноманітності людських практик та множинності видів досвіду у якості фундаментального постулату політичної реальності [211, с. 86].

Бінарні моделі соціально-політичної реальності М. Оукшотта дозволили йому створити свій пізнавальний метод, продемонструвати переваги, реконструювати різні точки зору, показати множинність моделей реальності та здатність людині обирати та вільно діяти у політичному

просторі. Тому синтетична методологія М. Оукшотта сприяє новому способу аналізу політичної реальності та залишається відкритою для дослідження.

Інший аспект взаємозв'язку громадських об'єднань і політичного процесу – політична довіра є предметом дослідження окремої групи відомих сучасних політологів.

Ф. Фукуяма, П. Штомпка, П. Бурдьє, Н. Луман, С. Ліпсет та інші розглядали концепт політичної довіри у контексті взаємодії між державою та громадянським суспільством як одним із чинників консолідації демократії.

Один з найбільш неординарних політологів США – Френсіс Фукуяма приділив в своїх працях багато уваги проблемі рівня довіри, як першочерговому завданню на терені сучасної політики.

Політична довіра передбачає, що члени громадських об'єднань делегують свої повноваження їх лідерам для участі у політичному процесі для зростання добробуту суспільства та його прогресу. Ф. Фукуяма підкреслював, що саме феномен довіри визначає рівень співпраці в суспільстві, вища ступінь довіри відповідає вищій ймовірності співпраці.

У 1995 р. вийшла в світ книга Ф. Фукуяма «Довіра: соціальні доброчинності і шлях процвітання», в якій автор зазначає, що довіра є ключовою характеристикою розвинутого суспільства та важливішим соціальним капіталом.

Ф. Фукуяма розрізняє довіру на соціальному рівні (довіра до держави та соціальних інститутів) та довіру на індивідуальному рівні.

У своїй публічній лекції в м. Києві у 2006 р. Ф. Фукуяма назвав довіру соціальним капіталом, який є визначним потенціалом суспільства або його частини, що виникає як результат довіри між його членами, тобто, соціальний капітал, як вважає дослідник, є формою матеріалізованої довіри. Крім того, Ф. Фукуяма зазначив, що проблема соціального капіталу та його продукту – суспільної довіри – є особливо важливою для посткомуністичного простору, оскільки порівняльні дослідження рівня

соціального капіталу свідчать про значний розрив між посткомуністичними державами та іншими країнами Європи [146, с. 14].

Тобто, таким чином Ф. Фукуяма підкреслив, що самореалізація суспільства залежить не від ринкових принципів, а тільки від рівня довіри в суспільстві, що в кінцевому рахунку визначає прогрес. У своїй київській лекції він зазначив наступне: «Отже, після падіння комунізму у цій частині світу був набагато сильніший дефіцит соціального капіталу, і це мало різні прояви, наприклад відсутність верховенства закону. У вас є офіційні правила, але, я думаю, будь-яка людина, що розуміє принцип дії правової системи, усвідомлює, що тут присутній надзвичайно важливий нормативний компонент. Якщо люди на верхівці судової та політичної ієрархії не керуються нормою, що каже, що ти сам маєш підпорядковуватися закону, то ніхто на нижчих сходинках ієрархії не підпорядковуватиметься закону, тому на надзвичайні складнощі, які виникали під час створення нормативної основи формальної системи у цій частині світу, великий вплив мало виснаження неформального соціального капіталу, тобто. навичок співробітництва...Рівень злочинності (звичайної злочинності, мафії та вуличної злочинності), який зріс після падіння комунізму, на мою думку, був ще одним свідченням того, що єдиними засобами регулювання, які існували для людей у багатьох комуністичних країнах, були формальні репресивні заходи, яких вживала поліція. Та після того як цей апарат зник, у людей не було внутрішніх цінностей, завдяки яким люди хочуть бути законослухняними незалежно від того, чи спостерігає за ними поліція» [146, с. 14].

Для Ф. Фукуяма, довіра в сучасних ієрархічних структурах виступає якісним показником, він вважає країни з високим рівнем довіри більш розвиненими. До країн з високим рівнем довіри Ф. Фукуяма зарахував ліберальні демократії (США, Японія, Німеччина), до країн з низьким рівнем довіри – країни Східної Європи, колишнього СРСР, Францію, Італію та традиціоналістські країни (Китай, Мексика).

Акцент на довірі як соціальному капіталі робив й американський політолог Роберт Патнем, який стверджував, що в суспільствах з високим соціальним капіталом, люди поширюють міжособистісну довіру на політичні інститути. За результатами його досліджень, члени суспільств, де загальний рівень довіри вищий, будуть більше довіряти своєму уряду, ніж члени суспільств, що характеризуються низьким рівнем соціальної довіри. В рамках наведеної теорії довіра громадян розглядається як одна з передумов ефективної діяльності уряду, успішної роботи демократії та досягнення економічного благополуччя [110, с. 73].

У своїй книзі «Демократія та ринок» А. Пшеворський, розглядаючи динаміку народної підтримки реформ, також звертає увагу на рівень довіри та вважає, що довіра відіграє важливу роль у формуванні народної реакції. «Оцінка народом свого майбутнього залежить від того, наскільки він впевнений, що його споживання збільшиться в результаті сьогоднішніх жертв. Люди готові потерпіти у найближчий час, якщо вони вірять» [165, с. 258].

А. Пшеворський розглядає довіру як акції, які можна накопичувати або втратити. Втратити їх можна двома способами:

через помилкові прогнози та

через коливання в темпах проведення реформ.

Далі А. Пшеворський зазначає, що якщо політики обіцяють швидкі покращення, а вони не наступають, компетенція уряду, його сумлінність та чесні наміри ставляться під питання.

Слід зробити висновок, що загалом, аналізуючи зв'язок між політичною довірою, соціальним капіталом та процесом демократизації сучасні представники політичної науки не дійшли єдиної точки зору щодо її конструктивності.

Прикладом можуть бути результати досліджень міжнародної групи представників політичної науки (серед них – як американські політологи, так

й польські, ірландські, турецькі, італійський та ін.), які представлені у колективній монографії «Демократизація» (2009 р.).

Цікаво, що саме ця група авторів спочатку намагається визначити нові змісти соціального капіталу та громадянського суспільства, якими наповнюються ці феномени в нових умовах розвитку сучасного суспільства, а потім – їх функціональний зв'язок із процесом демократизації.

Їх логіка та результати дослідження можуть бути представлені в такий спосіб.

1. Обґрунтування популярності цих двох термінів у науковому соціально-політичному дискурсі.

2. Твердження про неоднозначну інтерпретацію їх змісту в контексті розвитку політичної науки.

«Історично термін «громадянське суспільство», – стверджує польський дослідник Наталія Леткі, – виник для визначення автономної від держави сфери наприкінці XVIII – початку XIX ст. З цього моменту він використовувався для позначення сфери необмеженої активності груп та різноманітних асоціацій, вільної від державного втручання» [66, с. 539].

І далі – з часом (після відомих подій в авторитарних та тоталітарних режимах Латинської Америки, Південної, Центральної та Східної Європи у 1970-ті та 1980-ті роки) «терміном «громадянське суспільство» найчастіше позначається сфера вільного, необмеженого громадянського активізму, особливо – у формі волонтерських груп та асоціацій» [66, с. 540].

3. Розширення визначення громадянського суспільства у контексті включення до нього всіх акцій протесту на низовому рівні та соціальних рухів.

4. Звернення до двох основних моделей громадянського суспільства американських дослідників Майкла Фуллі та Боба Едвардса:

– перша модель передбачає, що громадянське суспільство є доповненням до демократичної держави;

– друга модель представляє ліберальні соціальні установки у боротьбі з недемократичним режимом.

5. Обґрунтування про введення у науковий обіг наприкінці 90-х років ХХ ст. терміна «соціальний капітал», «для позначення зв'язків між людьми, які мають своїм результатом створення норм співпраці та довіри, що у сукупності є ресурсом, який індивіди та спільноти можуть використовувати для свого блага» [66, с. 542].

6. Розглядається доцільність використання концептів «громадянське суспільство» та «соціальний капітал» як синонімів (у контексті пропозиції Р. Патнема).

Погоджуючись, що одним із ключових індикаторів соціального капіталу є членство в добровільних об'єднаннях, які зазвичай використовуються у визначенні громадянського суспільства, дослідники одночасно стверджують, що, перш за все, соціальний капітал ґрунтується не на ідеї громадянського асоціалізму як головного елемента формування демократичних установок та громадянської культури, а – настанов довіри і взаємності, що лише побічно відносяться до політики [66, с. 543].

7. Обґрунтовується структура соціального капіталу як системи двох елементів (поведінкового (наприклад, мережі) та емоційної оцінки (наприклад, довіра та взаємність)) та характер взаємозалежності між ними.

«У різних дослідженнях. – зазначає. Н. Леткі, – пропонуються різні типи взаємовідносин між ними (чи виникає довіра за рахунок зборів та соціалізації, чи навпаки?), але основне припущення полягає в тому, що всі типи мереж визначають громадянські установки та поведінку, оскільки довіра та взаємність можуть створюватися як формальними (групове членство), так і неформальними (наприклад, спонтанне спілкування) мережами» [66, с. 544].

8. Дається авторське визначення цих концептів, з позиції, що і громадянське суспільство, і соціальний капітал певним чином співвідносяться з соціальним активізмом.

Концепт «громадянське суспільство» визначає активізм у добровільних організаціях або у соціальних рухах.

Поняття «соціальний капітал» інтерпретує ще й результат такого активізму (наприклад, норми та мережі, які можуть використовуватись для отримання додаткового блага, індивідуального чи колективного).

«Громадянське суспільство, – стверджує польський дослідник, – важлива у політичному відношенні область активізму, але воно є лише одним із можливих джерел соціального капіталу. До інших джерел відносяться неформальне спілкування (*sociability*), яке емпірично набагато складніше зафіксувати, тому воно рідко використовується в емпіричних дослідженнях, а також інші види взаємодій та обмінів, наприклад, на робочому місці або у сфері освіти» [66, с. 545].

9. Обґрунтовується взаємозв'язок між громадянським суспільством, соціальним капіталом і процесом демократизації. «Аналізуючи зв'язок між соціальним капіталом (членством в асоціаціях та міжособистісною довірою) та демократією, Памела Пакстон емпірично довела взаємність зв'язку між цивільними установками, поведінкою та демократичним управлінням» [66, с. 573] стверджує польський політолог Н. Леткі. І далі – «інші дослідники виявили, що формування довіри і пов'язаних з ним установок так само ймовірно в недемократичних умовах, як і в умовах демократії. Зокрема, досвід країн Центральної та Східної Європи свідчить про те, що довіра та неформальні зв'язки є найважливішими умовами виживання у ситуації економічного дефіциту та непередбачуваності політики. Також існують дослідження, в яких подано докази існування причинно-наслідкового зв'язку, спрямованого від демократичного та економічного контексту до масових установок, а не навпаки. Загалом існує значний обсяг досліджень, що просувають ідею про наявність зв'язку, спрямованого від демократії до соціального капіталу та громадянського суспільства, та в яких висувається ідея про протилежний напрямок залежності, при цьому прихильники обох підходів твердо дотримуються своїх позицій» [66, с. 574].

Тобто, робиться висновок, що «(1) громадянське суспільство та соціальний капітал можуть виконувати ряд життєво важливих функцій у процесах виникнення та консолідації демократії, але при цьому вони не є ні необхідною, ні достатньою умовою для успішної демократизації, а також, що (2) громадянське суспільство та соціальний капітал та їх відносини з економічними та політичними інститутами залежать від конкретного контексту» [66, с. 575].

Щодо дослідників із пострадянського простору, то найчастіше вони аналізують громадські об'єднання у контексті розвитку традиції французького класика політичної науки ХІХ ст. – Алексиса де Токвіля, який вважав, що однією зі знакових проблем розвитку громадських асоціацій є взаємовідносини громадянського суспільства з політичними режимами.

В інтерпретації А. де Токвіля громадянське суспільство є двосторонньою медаллю, де один бік це загальне благо для політичної спільноти, а другий – демократія.

Ще у ХІХ ст. А. де Токвіль наводив приклад зв'язку між демократією та здатністю американців до колективних дій, спроби американців об'єднуватись в різні союзи та асоціації викликали у нього захват, він вбачав у громадських асоціаціях одну з фундаментальних основ демократії.

Ідея союзу громадянського суспільства та держави з часом почала трансформуватись і на початку ХХІ ст. дослідники фіксують трансформацію токвілевського тлумачення та говорять про динамічну взаємодію інститутів громадянського суспільства з інститутами політичного режиму, проникнення громадянського суспільства у політичні інститути, регулювання державою громадянського суспільства.

Наприклад, В. Бедерсон на широкому емпіричному матеріалі:

аналізує механізми впливу авторитарних режимів на громадські асоціації з ціллю збереження політичного контролю та забезпечення соціальних функцій;

показує ефективність громадських асоціацій у недемократичних політичних режимах;

розкриває причини підтримки громадськими асоціаціями авторитарних політичних режимів;

намагається з'ясувати навіщо громадські асоціації підтримують авторитарні режими, якщо ті обмежують незалежну громадську активність;

показує особливості відносин автократій та громадських асоціацій.

У своїй загальновідомій на пострадянському просторі статті «Громадські асоціації та політичний режим у світовій недемократичній практиці: між політичним контролем та соціальною ефективністю» В. Бедерсон досліджує весь спектр інструментів тиску та заохочень на інститути громадянського суспільства та систематизує механізми формування стійкості авторитарного порядку за допомогою громадянських асоціацій. У результаті дослідником формулюються такі висновки.

1. Селективна підтримка громадянського суспільства з боку автократій застосовується для зовнішньої легітимації режиму [13, с. 42]. За певних умов громадянське суспільство в країні може бути:

по-перше, демонстраційним фасадом демократії,

а по-друге, виступати джерелом для отримання допомоги від міжнародних донорів для модернізації окремих соціальних напрямків.

«На прикладі Алжиру Ж. Лорк та Б. Бунк показали, що міністерство внутрішніх справ свідомо не ліквідують незалежні громадські об'єднання, які давно не проводять ніякої діяльності, з ціллю демонстрації свободи асоціацій в країні» [13, с. 42].

2. Діяльність громадських асоціацій може бути використана автократіями у якості каналів опосередкованої взаємодії з населенням.

3. Автократії використовують громадські асоціації для виконання своїх соціальних обов'язків.

4. Організації громадянського суспільства можуть використовуватись для моніторингу та управління соціально-політичними процесами.

5. Організаційні навички незалежних громадських об'єднань можуть бути використаними у політичній боротьбі та конкуренцією з опозицією.

6. Організаційно-політичний контроль за певних умов також може бути ефективним.

7. Організаційно-правовий контроль. «Ж. Лорк і Б. Бунк показали, що часто авторитарні режими у відношенні до громадських асоціацій намагаються підтримувати правила гри, діяти у правовому полі, особливість полягає у тому, що правове поле створюється самими режимами для спрощення свого контролю за асоціаціями» [13, с. 42–45].

В. Бедерсон переконливо показує механізми авторитарних режимів з підтримки громадських асоціацій, які вони використовують для взаємодії з іншими державами або міжнародними організаціями, як вагомий аргумент взаємодії з населенням та суспільно-політичними суб'єктами. Специфіка недемократичних режимів полягає у можливості нейтралізації неугодних громадських об'єднань через кооптацію. Демократії долучаються до кооптації з ціллю посилення демократичних процесів або у стабільних електоральних демократіях для надання механізму стійкості через фінансову або іншу допомогу громадським об'єднанням. Не всі суб'єкти політичного процесу готові йти на поступки авторитарним режимам, так китайські громадські організації переводять свою активність у сільські регіони, де державні механізми впливу значно послаблені.

Виходячи із вищезазначеного можна зробити висновок, що проблемне поле громадських об'єднань активно досліджується у межах теорій демократії і демократизації, але залишається багато питань щодо його системного розгляду у контексті розв'язання виокремлених теоретичних дилем.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Виходячи із змісту вищевикладеного матеріалу, можна зробити такі висновки.

У сучасному політологічному дискурсі проблемне поле процесу демократизації залишається у центрі уваги великої кількості як західних, так й вітчизняних дослідників.

Концептуальні інтерпретації процесу «демократизації» («демократичного транзиту») базуються на провідних ідеях / положеннях двох моделей / концепцій «конкурентного елітизму» Й. Шумпетера та «плюралізму» Р. Даля.

Перша модель «елітарної» демократії фокусується на способі правління, заснованому на електоральній конкуренції та регулярному проведенні чесних виборів, друга модель – на так званому «поліархічному» способі правління у контексті існування масової участі та змагальності політичних акторів у всіх процесах, пов'язаних з життям держави.

Концепція поліархії є фактично – ідеальним варіантом плюралістичної демократії, при якій акцент робиться на плюралізмі інтересів груп і організацій, на змагальності їх шансів на перемогу, на здійсненні влади або на вплив на владу.

Теорія Р. Даля увійшла у науковий обіг як теорія «плюралістичної демократії» та серед критиків отримала більшої підтримки, ніж її «елітарний» варіант, запропонований Й. Шумпетером.

Разом з тим кожна із теоретичних конструкцій має своїх прибічників, що розробляють нові варіанти їхньої модифікації. З цього випливає, що демократизація є процесом до встановлення та розвитку в суспільстві відповідного (до кожного варіанту демократії) демократичного режиму.

З позиції розгляду різних критеріїв виокремлюються декілька варіантів видів демократизації:

у контексті розгляду ініціаторів здійснення процесів трансформації (демократизація – результат тиску з боку мас; демократизація – результат поступок із боку еліти);

у контексті врахування зниження рівня політичного тиску народних мас (освічена демократизація; опортуністична демократизація; демократизація, нав'язана ззовні);

у контексті визначення можливих стратегій поведінки еліти («поверхнева» демократизація; «глибока» демократизація).

У політологічному дискурсі існує декілька варіантів моделей розвитку демократизації, її основних етапів / періодів, причин тощо.

У публікаціях Ч. Тіллі, С. Гантінгтона, А. Пшеворського здійснено певну систематизацію матеріалів із зазначеної проблематики та представлені авторські варіанти інтерпретації процесу демократизації в сучасних умовах розвитку світу.

Попри всі розбіжності за змістом, ці три концепції об'єднують три спільні моменти:

– демократизація сучасного суспільства – нелінійний, «полімаршрутний» процес;

– результати демократичного транзиту є так званим «відкритим проєктом»;

– перехід до демократичного суспільства завжди пов'язаний з процесом формування та узгодження інтересів різних представників суспільства (від індивідуальних до колективних).

Уточнення цих тверджень, насамперед, через виокремлення системи чинників процесу демократизації (структурних / процедурних; об'єктивних / суб'єктивних; внутрішніх / зовнішніх) та сукупності можливих результатів / наслідків їх дій поставили на порядок денний для наукової спільноти розв'язання декілька теоретичних дилем, провідними серед яких є:

структурні vs процедурні чинники як панівні у здійсненні процесу демократизації;

колективна vs індивідуальна форма активності як рушійна сила переходу від одного стану суспільства до іншого;

гендерна нейтральність vs гендерна рівність як особливості розвитку демократії у сучасному суспільстві.

Очевидно, що:

а) адекватне розв'язання цих теоретичних дилем дозволяє конкретизувати результати подальших демократичних трансформацій в кожній країні;

б) проблеми активізму, участі (індивідуальної / колективної) та їх організації (громадські асоціації / об'єднання) стають актуальним предметом дослідження для політологічної спільноти.

Громадські об'єднання / асоціації досить всебічно розглядаються у межах теорій демократії і демократизації, але не з позиції системного чинника демократичного транзиту, що здатний уточнити перспективи та можливі наслідки його розвитку.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ РОЗГЛЯДУ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ У ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

2.1. Громадські об'єднання у контексті інституціональної та мережевої інтерпретацій

Виходячи із результатів розгляду громадських об'єднань у межах теорій демократії і демократизації, який було надано в першому розділі, можна стверджувати, що залишається багато питань щодо всебічної та адекватної інтерпретації проблемного поля громадських організацій / асоціацій.

Аналіз відповідних публікацій (авторами яких є С. Абрамова, Т. Андрійчук, Х. Арендт, Е. Арато, А. Асанова, С. Бережна, Т. Бельська, К. Богуславська, П. Божко, В. Бондаренко, Л. Герасіна, М. Гирик, І. Євдокимова, І. Вітковська, М. Кастельс, Дж. Кін, Н. Клименко, Дж. Коен, С. Лукін, С. Лясота, М. Олсон, Е. Остром, О. Панькова, М. Хариш та ін.) свідчить, що у сучасному політологічному дискурсі громадські об'єднання розглядаються з позиції застосування майже всіх провідних теоретико-методологічних підходів політичної науки – від історичного та структурно-функціонального до нормативного та системного.

Але виокремлені вище за текстом теоретичні дилеми містять моменти, які явно орієнтовані, на наш погляд, на евристичний потенціал саме інституціонального та мережевого підходів.

У сучасному політологічному дискурсі, як свідчать відповідні публікації, є досить цікавий досвід дослідження громадських об'єднань / асоціацій (громадянського суспільства як системи / сукупності останніх) у контексті застосування інституціонального підходу.

Продуктивність інституціонального підходу доказана політологами на протязі ХХ ст., аналіз політичної поведінки людей враховує систему політичних інститутів, їх виникнення та функціонування.

Інституціональний підхід в політології сформувався на базі концептуальних робіт Д. Бьюкенена, Д. Норта, Р. Мюрделя, Р. Коуза. Інституціональний вимір процесу пострадянських трансформацій відображений в роботах українських дослідників – М. Тура, Є. Бистрицького, Є. Подольської, О. Шульги, Т. Гайдая та ін.

За допомогою інститутів інституціоналісти намагаються здійснити системний розгляд сукупностей інституційних елементів та зв'язків між ними, пояснити процеси трансформації сучасного суспільства.

Американський дослідник Т. Веблен під інститутами розумів звички та стереотипи мислення, що поділяються великою кількістю членів суспільства, або звичний стиль мислення, яким керуються люди[125,с. 12].

М. У. Гамільтон твердив, що «інститути установлюють межі і форми людської діяльності. Світ звичаїв і традицій, до якого ми пристосовуємо наше життя, являє собою сплетіння і безперервну матерію інститутів» [16,с. 71].

Український дослідник М. Тур вважає, що веберіанське поняття інституту базується на понятті «інституціональної поведінки». Німецький дослідник М. Вебер розглядає інститут «...як специфічний тип спільноти, відрізняючи його як від цільової спілки, так і від аморфного товариства. Від перших інститути різняться підставами зарахування до них, а від других – раціональним порядком. Іншими словами, якщо цільові спілки засновуються на принципі добровільного вступу, то до інституту індивіди зараховуються на основі суто об'єктивних даних, незалежно від їх бажань; якщо аморфні товариства засновуються на згоді індивідів, свідомо відмовляючись від раціонального порядку, то головним чинником інституціональної поведінки постають раціональні настанови, створені самими людьми»[221,с. 211].

Тобто, в основі політичної інституціональної поведінки лежать раціональні установи та правила. У працях М. Вебера поняття «інститут», «організація» та «соціальний порядок», взаємопов'язані або трактуються як інституційна гарантія порядку. М. Вебер зазначає: «Скрізь, де раціонально-

доцільним шляхом встановлюється певний порядок, має місце «об'єднання в суспільство», – хай навіть у досить різних масштабах і досить різному розумінні» [33, с. 143].

Поняттю «спілка», яке використовує М. Вебер, у сучасній термінології відповідає термін «організація» (зокрема держава, уряд, парламент, поліція, церква, університет тощо) [222, с. 209].

Французький юрист М. Оріу (засновник школи інституціоналізму в правознавстві) доводив, що будь-яка суспільна група стає інституцією, як тільки в ній буде визнано наявність особливої волі, відмінної від волі окремих її членів, зокрема до інституцій він відносив профспілки, банки, церков і саму державу [46, с. 4].

На зламі XX та XXI століть глобальні інституційні зміни викликали появу глобального громадянського суспільства, що перебуває на такому етапі інституціоналізації, що передбачає стихійну соціальну взаємодію та появу нових соціальних норм та правил.

У 70-ті роки XX ст. сформувався неоінституціональний підхід, що поєднав риси інституціоналізму та неокласичної теорії, що застосовують поняття, методи та теорії економічної теорії для аналізу політичних процесів та явищ.

Неоінституціоналізм має великий евристичний потенціал для аналізу громадських об'єднань, бо:

- 1) концептуальна основа інституційної теорії має традиції та водночас відповідна сучасним політичним процесам;
- 2) неоінституціоналізм є гнучким, позаяк аналізує динамічні, мінливі процеси;
- 3) функціональний апарат методології неоінституціоналізму може використовуватися для вивчення неформальних інститутів [115, с. 30].

Прибічники неоінституційного підходу М. Шнайберг, С. Соул, М. Доубор, М. Лаунсбари та ін. визнають що, політичні та соціальні

інститути виграють важливу роль у політичному процесі, пропонують неоінституціональний аналіз громадських об'єднань.

Неоінституціоналізм концентрується на дослідженні всіх політичних та соціальних інститутів, що впливають на політичну поведінку, актуальним є вивчення поведінки колективних політичних акторів.

У статті Дж. Марча та Й. Олсена, написаної у 1984 р. «Новий інституціоналізм: організаційні чинники у політичному житті», автори визначають головні ідеї цього підходу:

1) політичні інститути та держава є повноправними творцями політики, люди, які обіймають посади у них, мають власні інтереси;

2) інститути здійснюють визначальний вплив на політичну поведінку, встановлюючи рамки індивідуального вибору через формування та вираження переваг;

3) усвідомлення громадянами політичних цілей хоча б частково визначається інституційним контекстом [115, с. 31].

Тобто, прибічники неоінституціоналізму вважають всіх індивідів та групи – учасниками політичного процесу, а реальні політичні дії громадян більш важливими, ніж формальні аспекти політичних інституцій.

Неоінституціональний аналіз дав новий напрям для дослідження громадських об'єднань, адже інструменти неоінституціонального підходу дозволяють:

Дослідити процес формування нових інституційних політичних полей;
проаналізувати формальні та неформальні правила;

моделювати динаміку формування громадських об'єднань, нових політичних та соціальних практик, нових форм домовленості громадських об'єднань та політичних партій, державних установ тощо.

Неоінституціональний підхід дозволяє розглянути «правила гри» для створення громадських об'єднань, розглянути специфіку інституційних відносин громадських активістів та влади, моделювати динаміку розвитку та діяльності громадських об'єднань.

Неоінституціональний підхід до аналізу громадських об'єднань фіксує зміни стану громадянських інститутів у політичному процесі, а саме звертає увагу на функції, статус та ресурсні можливості громадських об'єднань. У рамках неоінституціонального напрямку були розроблені так звані моделі «згори – вниз» [119], де розглядаються вертикальні процеси вироблення того чи іншого рішення державного акту та контролю за виконанням на всіх щаблях проходження рішення та моделі «знизу – вгору», де вивчаються дії, стратегії, взаємодії конкретних виконавців політичних рішень та актуалізують самостійність та рівень професійності громадських об'єднань.

Процес інституціоналізації громадського об'єднання можна проілюструвати на прикладі діяльності медичної організації «Sanitario», що виступає за загальний доступ до медичної допомоги та її забезпечення з боку держави з 70-х років до теперішнього часу, описаної бразильським дослідником М. Доубором.

Бразильський дослідник посиляється на недостатньо високий рівень традиційних підходів до пояснення процесу інституціоналізації громадського об'єднання. При цьому, М. Доубор посиляється на довготривале існування та безперервність діяльності низки громадських рухів та вказує на те, що громадські рухи не завжди повинні перетворюватись на групи тиску та партії. «Як показує практика, рухи можуть перетворюватись у форму інституційних агентів, створювати служби постачальників їжі, закриті групи, клуби за інтересами» [183, с. 165].

У межах неоінституціонального підходу відбувається активний пошук нових критеріїв та ознак для характеристики громадських об'єднань, що обумовлює появу нових теорій, що не мають універсального характеру, але зрозуміло, що діяльність та функціонал громадських об'єднань залежать від політико-соціальних умов, ресурсів, політичних інтересів, запитів суспільства.

За версією Р. Родса і Д. Марша, інституціональні спільноти, виконуючи політико-управлінську функцію, повинні володіти такими характеристиками, як:

- обмежене число учасників із навмисним виключенням деяких груп;
- інтенсивна й регулярна взаємодія всіх членів спільноти з приводу будь-якої проблеми, що відноситься до державної політики;
- спільність цінностей, почуття причетності і згода з приводу результатів політики, які не змінюються з часом;
- консенсус, при якому учасники дотримуються спільної ідеології, спільних цінностей і переваг, що відносяться до державної політики;
- спільне володіння ресурсами в цьому мережевому співтоваристві, яке обумовлює їх відносини у вигляді обміну або торгу ресурсами;
- рівновага сил, що не завжди передбачає ситуацію, за якою усі члени спільноти отримують однакові переваги, але всі члени завжди вважають, що беруть участь у грі з позитивною сумою;
- ієрархічна структура наявних груп, що дозволяє їх лідерам гарантувати підпорядкування [210, с. 60].

Американська дослідниця Е. Остром, прихильниця інституціоналізму раціонального вибору, в теорії інституціональних відносин враховує значення соціально-економічних умов та дієвість формальних та неформальних норм. Основою її дослідницької стратегії є встановлення таких аспектів фізичних, культурних та інституційних умов, що скоріш за все, впливають на фактори, які визначають:

- хто повинен бути активним учасником ситуації,
- які дії можуть впроваджувати особи,
- які будуть витрати,
- які результати можна отримати,
- яким чином ці дії пов'язані з результатами,
- яка інформація повинна бути доступною,

який ступінь контролю за всім цим можуть мати індивіди, чиї платіжки відповідають тим або іншим комбінаціям дій або рішень [142, с. 24].

Головними елементами для інституціональних відносин, на думку вченого, є інституціональна структура, організаційний потенціал та правила гри, що допоможуть знайти швидко інституційне рішення політичної або соціальної проблеми поряд з встановленими правилами та можливістю індивідів самим вирішувати свої проблеми.

У теорії інституційних відносин Е. Остром, пов'язаних з «ефективним регулюванням та управлінням загальних ресурсів», визначені чотири етапи дослідження проблемної ситуації:

- «опис структури досліджуваної ресурсної системи»,
- «опис поведінки користувачів загальними ресурсами»,
- «опис правил, якими керуються користувачі»,
- «результати, що відбуваються через вказану поведінку користувачів»

[183, с. 169].

Представники інституціоналізму раціонального вибору Е. Остром, Ф. Шарпф, М. Олсен вважають, що в ході конкурентного відбору актори добровільно створюють інститути для взаємовигідного співробітництва, значення тих або інших інститутів залежить від можливості прийняття колективних або індивідуальних рішень, керуючись стратегічним розрахунком та раціональністю. Якщо за основу взяти модель раціонального вибору, то можливо сконструювати подальшу діяльність громадянських об'єднань на базі раціональної поведінки та стратегічного бачення.

Починаючи з 70–80 х років ХХ ст. неоінституціоналізм знаходиться на стадії свого емпіричного наповнення та оформлення, «логіка інституціонального розвитку (зміни) включає, як правило, два компоненти – інноваційний, що породжується в результаті природного відбору або конструювання, й імітаційний, що виникає внаслідок запозичення (трансплантації) інститутів із інших успішних інституціональних систем» [210, с. 61].

Окрему науково-методологічну позицію в історії становлення інституціоналізму / неоінституціоналізму в політичній науці займають погляди німецько-американської дослідниці Х. Арендт, які називають політичним екзистенціалізмом, неоаристотелізмом, неореспубліканськими та постпозитивістськими. Діапазон творчості Х. Арендт достатньо широкий, процес тлумачення її наукового доробку триває. У ХХ ст. Х. Арендт запропонувала нову концепцію політичного, що переосмислює норми симетрії політично орієнтованої частини громадянського суспільства у країнах розвинутої демократії. Із цим пов'язано також усвідомлення соціально-політичного значення горизонтальних (не на владу орієнтованих) комунікацій у суспільстві, ролі в них неформальних регуляторів, глибинних антропологічних і культурних констант [215, с. 41]. Важливою складовою політичної концепції Х. Арендт став добровільний політичний простір, заснований на взаємній згоді індивідів.

Однією з важливих умов існування демократії, Х. Арендт вважала наявність публічного простору або публічної сфери. Актуалізація публічного простору та політичних поглядів Арістотеля була викликана переосмисленням історії ХХ ст. з його революціями, світовими війнами, геноцидами, тоталітарними режимами.

Феномен громадянського суспільства Х. Арендт намагається розкрити шляхом усвідомлення самоврядування суспільства через публічну сферу, а публічний простір як вияв політичної та соціальної поведінки. На думку дослідниці, існування публічної сфери передбачає існування багатьох індивідів, нерівних за своєю природою, але порівняних політично. У її уявленні значення поліса як ісономії (буквально – рівність перед законом) зводиться до відсутності правління в сенсі відсутності розподілення громадян на керуючих та керованих. Таким чином, публічна сфера встановлює таку модель взаємодії, що характеризується неспонукальним дискурсом між громадянами, що вільно обмінюються самими різними думками [105, с. 179].

Х. Арендт вважає, що «латинське слово *societas* спочатку мало чітке, хоча обмежене, політичне значення; воно позначало єдність людей для досягнення особливої мети, наприклад, тоді, коли люди організовуються, щоб керувати іншими або чинити насильство» [7, с. 34].

Для дослідниці публічна сфера є джерелом політики, що вимагає від громадян постійного включення у спільні справи, а сутність дихотомії приватне/публічне розкривається через рівність громадян. Ідеалізація грецького полісу у роботах Х. Арендт пов'язана з необхідністю повернення конкурентного простору, де громадяни змагаються за свої пріоритети та визнання. Тому будь-яка спроба поновлення умов людського буття буде напряду залежати від нової або поновленої інституціоналізації як публічного, так і приватного [105, с. 187].

Дослідниця вказує на той факт, що сучасні громадяни створюють спілки службовців та робітників, які ведуть свою діяльність навколо підтримки життя, а політика стала професійною. Натомість добродесні громадяни повинні взаємодіяти та разом артикулювати свої вимоги та накази. Разом з тим, попри політичні утворення неможливо забезпечити виконання самого фундаментального права, а саме права мати права, заснованого на здібності публічно стверджувати та відстоювати особисті права. Тому сучасні права і потрібно розуміти як гарантовані конституцією громадянські права [105, с. 190]. Права на збори, асоціації та свободу слова вона відносить до розряду найбільш важливих, дійсних політичних свобод – на відміну від аполітичних свобод, таких як свобода підприємництва [105, с. 192].

Наукові розвідки Х. Арендт надають можливість краще осмислити проблеми громадянського суспільства у ХХІ ст., яке в змозі забезпечити ефективний розвиток політики та влади, де проходить активний пошук людиною свого шляху у співвідношенні себе з іншими, згідно з ідеалами людяності.

Дж. Л. Коен та Е. Арато зазначають, що політичний аналіз ідей Х. Арендт обумовлений наступними причинами, це дослідження нею

зворотного боку інституціоналізації сучасного громадянського суспільства, а створення нею теорії свободи в обхід теорії громадянського суспільства, змусив її визнати необхідність його збереження, попри його несприйняття. «Якщо розробити більш складну модель громадянського суспільства, визнаючи, що попри індивідуальні, приватні складові, останнє володіє і публічними компонентами, компонентами, що пов'язані з здібністю створювати асоціації, та усвідомлюючи, що ідея моральної автономії не передбачає індивідуалізму» [105, с. 191].

Дж. Л. Коен та Е. Арато в своїй роботі «Громадянське суспільство і політична теорія» називають ідеї Х. Арендт радикально-демократичною політичною філософією, що підтверджується її ідеєю про те, що політична свобода означає право бути учасником процесу управління або вона не означає нічого.

У своїй спільній роботі Дж. Л. Коен та Е. Арато запропонували п'ятиелементну модель, що базується на відмінностях між громадянським суспільством, політичним суспільством, державою, економічним суспільством та економікою.

Громадянське суспільство за Дж. Коеном та Е. Арато, складається з розмаїття добровільних асоціацій і мереж взаємин, утворених для блага сім'ї, віри, інтересу й ідеології [19, с. 117].

«Таким чином, якщо політичне і економічне суспільство виникають на основі громадянського суспільства, то їх об'єднує низка спільних організаційних форм: вони інституціоналізуються за допомогою прав (зокрема, політичних прав і прав власності), є органічним продовженням тих прав, що стоять на захисті громадянського суспільства [19, с. 117]. Тому політична роль громадських об'єднань полягає у посиленні впливу на публічну сферу, а основне завдання громадянського суспільства в процесі становлення демократії полягає не в термінах досягнення певних змістовних цілей, а скоріше в термінах демократизації цінностей, норм і інститутів, які у підсумку впроваджуються в культуру публічного управління [19, с. 120].

На думку Дж. Коена та Е. Арато, головною роллю громадянського суспільства є проведення демократичної політики, що означає:

- по-перше, формування політики ідентичності, в межах якої деякі «сучасні колективні актори свідомо борються за можливість конструювати нові ідентичності і міняти форму інститутів і, відповідно, культурні та нормативні очікування»

- по-друге, організацію політики впливу на громадську думку в громадянському суспільстві, економічному суспільстві і політичному суспільстві;

- по-третє, орієнтацію на те, щоб створити можливості участі акторів громадянського суспільства в партіях, лобі і будь-яких інших інститутах політичного і економічного суспільства;

- по-четверте, створення умов, за яких актори громадянського суспільства прагнуть брати участь у формуванні та реалізації державної політики [19, с. 118].

П'ятиелементна модель Дж. Коена та Е. Арато намагається узагальнити правила участі у формуванні реальної політики для акторів громадянського суспільства, змінювати форму політичних інститутів та конструювати нові ідентичності.

Щодо наробок вітчизняних дослідників у цьому напрямку, то, на наш погляд, конструктивними є авторські позиції Н. Скобеліної та О. Дем'янчука.

Дослідниця Н. Скобеліна вважає, що інституціональний аналіз включає в себе наступні рівні: інституційний, організаційний та індивідуальний.

Макрорівень (інституціональний рівень) передбачає інституціональне середовище громадських об'єднань.

Мезорівень (організаційний) включає процес формування нових форм громадської активності.

Мікрорівень (індивідуальний) представлений в якості цілеспрямованої діяльності окремих індивідів, що інтегруються загальними інтересами [183, с. 168].

У громадянському суспільстві структурам з горизонтальними відносинами належить особлива роль, незважаючи на те, що громадські об'єднання самі визначають свій шлях розвитку, вони борються за свою інституціоналізацію.

У своїй авторській інституціональній концепції, О. Дем'янчук зазначає, що в ході реформування політичної адміністративної системи в напрямку децентралізації, зароджуються інклюзивні інститути та відбуваються перші кроки до їх зміцнення, що призведе до більш широкої участі громадян у обговоренні та прийнятті політичних рішень.

Посилаючись на книгу Д. Асемоглу й Дж. Робінсона, український дослідник звертає увагу на певні небезпеки децентралізації, а саме політичний процес в умовах слабкої партисипативності усередині регіону, може призвести до обмеження політичної та економічної конкуренції та формування елітистської моделі розподілу політичної влади та виникнення окремих регіональних кластерів, які доволіно трактуватимуть приписи центральної влади. Запобіжником такої моделі розвитку суспільства є висока політична свідомість й партисипативна політична культура, на яку впливають місцеві громади та бізнес, які зацікавлені у дієвості політичного та економічного ринку та загальних правил поведінки для всіх категорій громадян.

Д. Асемоглу й Дж. Робінсон виділяють наступні категорії сприйняття громадян.

1. Клієнти: керівники й чиновники, вважаючи себе професіоналами (а насправді більшість з них такими і є), ставляться до громадян як до клієнтів їхніх управлінських і політичних послуг, виходячи з позиції «ми знаємо, як зробити найкраще». Така патерналістська позиція позбавляє громадян права голосу, права вибору варіанта, який ближчий до їх потреб і очікувань.

2. Покупець, замовник: подібно до приватних компаній, що вивчають потреби покупців, менеджери органів управління орієнтуються на потреби

громадянина, намагаючись задовольнити їх з максимально можливою повнотою (а якщо можливості немає – вибачайте).

3. Споживач: теоретики консумеризму сформулювали п'ять принципів збалансування влади провайдера і споживача управлінських послуг. Це: доступ, вибір, інформація, відшкодування і репрезентація. Основні недоліки такого підходу: якщо доступ можна легко забезпечити суто організаційними засобами, то вибір споживач здійснює з обмеженого набору варіантів, запропонованих повноважним провайдером послуг.

4. Громадянин: цей підхід пов'язаний з концепцією Т. Маршалла про неперервний розвиток розуміння й функцій громадянина від законослухняної особи через здобуття і зміцнення політичних прав до соціального громадянства – прав і можливостей підвищувати стандарти свого життя й користуватися суспільними благами. Очевидно, що перші дві іпостасі або зовсім позбавляють громадянина постійного права голосу, або надають йому це право в певних «точках біфуркації» – під час виборів, референдумів та інших офіційних заходів [65, с. 20].

Авторська позиція О. Дем'янчука відстоює право пересічної людини на соціальне громадянство, що дозволяє кожній людині або громадській групі чи об'єднанню висувати свої вимоги, реалізувати свої нагальні потреби у реальному часі. На думку, українського дослідника, лише соціальне громадянство є умовою інклюзії політичних інститутів, де процес формування соціального громадянства, пов'язаний з засвоєнням політичної культури та громадянської освіти, відбувається у зворотних напрямках, знизу до гори та від повноважних органів до низу, до самих громадян.

За вдалим визначенням С. Гантінгтона: «Інституціоналізація – це процес набуття організаціями і процедурами цінності і стійкості» [203, с. 32]. Процеси політичної інституціоналізації охоплюють перетворення суспільних відносин, правил, норм поведінки у інститут, що залежить «по-перше, від того, наскільки широку підтримку мають організації і процедури, і по-друге, від рівня їх інституціоналізації» [203, с. 32].

Методологічною передумовою теорії мереж стало вчення про логіку колективної дії М. Олсона, визнаного спеціаліста у галузі логічної поведінки індивіда в колективних діях. Праця М. Олсона «Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп» (1965 р.) присвячена поясненню діяльності організованих суспільних груп та розробці власної теорії колективної дії на засадах теорії раціонального вибору.

М. Олсон спростовує загальні висновки про взаємозалежність суспільних та індивідуальних інтересів, де інтереси групи дорівнюються особистим інтересам індивіда: «треба вважати необґрунтованим поширений у суспільних науках погляд, що групи діють у власних інтересах тільки тому, що індивіди зазвичай діють так само» [119, с. 13].

Для М. Олсона головним у функціонуванні організацій на засадах спільного інтересу є залучення всіх членів групи до суспільних благ. Для М. Олсона «безбілетними» є громадяни, що користуються суспільними благами, виробленими іншими людьми, стратегія «безбілетного» виграшна для індивідуальної поведінки, але під кутом зору колективної є не вигідною для групи, бо якщо вона стане масовою, суспільні блага не будуть вироблятися зовсім. Як вихід з цієї проблеми, М. Олсон пропонує модель вибіркового або селективного стимулів, які автор поділяв на позитивні (повага та заохочення) та негативні (санкції, примус), що можуть спонукати раціонального індивіда діяти на умовах, запропонованих групою.

Саме малі групи М. Олсон вважав ефективнішими та життєздатнішими, ніж великі, позаяк у малих групах можливе добровільне вироблення взаємовигідних угод, спрямованих на досягнення колективного блага. Поняття «мережа» з'явилося на теренах соціології, соціальної психології та менеджменту у 40–50-х роках ХХ ст. Проте ускладнення горизонтальних політико-соціальних зв'язків, трансформація громадянських інститутів, зростання ролі громадян у прийнятті політичних рішень призвели до того, що у 60-70-ті рр. ХХ ст. західні науковці почали активно розробляти конструкт політичних мереж.

Норвезький політолог С. Роккан з позицій неоінституціоналізму використовував термін «мережі» та вважав мережеві структури додатковими або паралельними каналами, що об'єднують державних та громадянських акторів у захисті політичних інтересів.

У 1978 році у своєму дослідженні «Проблемні мережі та виконавчі установи» американський політолог Х. Хекло досліджував структуру акторів, що приймають та реалізують державні рішення у визначених секторах політики. Х. Хекло розширив концепцію «залізного трикутника» та прийшов до висновку про те, що на будь-які рішення в різних галузях політичного процесу впливають складні структури під назвою «проблемні мережі», які включають в себе відносини між державою та приватними акторами політичного процесу в ході вирішення будь-якої загальної проблеми [139, с. 22]. На думку Х. Хекло, «проблемні мережі», становлять мобільні інститути, створені для вирішення конкретної проблеми, що складаються зі змінного складу учасників, які на різних фазах існування мережі то входять до неї, то з неї виходять. Такі мережі відображають спонтанний характер процесу проектування політики, у якому бере участь непередбачувана кількість конфліктних інтересів, що конкурують не тільки за результат, а й за формування і визначення проблеми [97, с. 17].

Проблемні мережі можуть трактуватися як система зв'язків політичних акторів, що обертаються у певній політичній сфері такі як, законодавці, лобісти, підприємці, представники державних установ і навіть науковці та журналісти, що виробляють політичний продукт: нові ідеї та політичні ініціативи.

Отже, проблемні мережі характеризуються:

- великою кількістю учасників;
- нестабільністю взаємодії та нестійким членством;
- відсутністю консенсусу серед членів та наявністю конфлікту;
- взаємодією, яка заснована на консультаціях, а не переговорах;

– нерівним владним співвідношенням, за якого багато учасників можуть мати незначні ресурси та обмежений доступ до них [23, с. 409].

Під впливом структурних змін у політиці, зростання вимог громадянського суспільства до держави з початку 1980-х рр. поняття «мережа» стало широко використовуватися в політичній науці.

Канадсько-американський дослідник Б. Веллман вважає, що розвиток мережевого підходу відбувався в рамках розробки трьох основних методів дослідження соціальних структур:

Перехід від категоричного до реляційного методу визначення досліджуваних груп (наприклад, перехід від дослідження локальних, районних спільнот до більш розгалужених та територіально неоднорідних мереж взаємодій);

Перехід від категоричного до реляційного методу їх опису та дослідження;

Розробка статистичного та математичного апарату для вивчення реляційних відносин на заміну індивідуалістичним статистичним методам (від анкети, результатом якої є суб'єктивна оцінка, до анкети, результатом якої є побудова матриці та мережі) [77, с. 18].

Засновник теорії інформаційного суспільства М. Кастельс в своїх працях активно посиляється на висновки Б. Веллмана, що «спільноти – це мережі міжособистісних зв'язків, що забезпечують соціальну взаємодію, підтримку, інформацію, почуття приналежності до групи та соціальну ідентичність» [99, с. 135]. Зазначаючи слабкі екстериторіальні зв'язки сучасного суспільства, ослаблення прив'язаності сучасної людини до місця проживання та роботи, М. Кастельс зауважує, що не нові комунікаційні можливості впливають на втрату зв'язку з локальними спільнотами, а отримання нових можливостей надає імпульс для реалізації особистих потреб. Цей принцип побудови спільнот М. Кастельс називає мережевим індивідуалізмом, персоналізованим співтовариством [99, с. 135], користуючись конструктом Б. Веллмана – «персоналізовані мережі». При

цьому дослідник стверджував, що «саме мережі складають нову соціальну морфологію наших суспільств, а поширення «мережевої» логіки значною мірою впливає на перебіг і результати процесів, які пов'язані із виробництвом, повсякденним життям, культурою та владою» [91, с. 494].

Концептуалізація мережевої теорії політики відбувалась шляхом поєднання емпіричних методів та нашаруванням концепцій різних теоретичних напрямів, що гуртуються на інтеграції власне мережевих концепцій з різноманітними за науковою специфікацією, рівнями, теоріями, до числа яких належать школи соціального структурного аналізу, міжорганізаційні теорії, неоінституціоналізму, академічні теорії адміністрування бізнесу, теорії суспільного вибору і неоменеджерізму країн Західної Європи та Північної Америки [210, с. 64].

Застосування мережевого політичного підходу дозволяє з іншого боку розглянути такий феномен як неформальні інститути. Тут вся увага концентрується на якісних характеристиках взаємозв'язків одного індивіда з іншим, індивіда з громадськими об'єднаннями, вивчається значимість цих зв'язків та їх вплив на ефективність прийняття політичних рішень.

Українська дослідниця К. Іванченко виокремлює п'ять підходів до визначення поняття «політична мережа».

Представники першого підходу під час дослідження політичних мереж беруть за основу аналіз зв'язків між політичними акторами (Р. Родес, Д. Марш, Т. Берцель, Л. О'тул, С. Роккан, П. Джон, Л. Сморгунів).

До другого підходу відносяться праці, які орієнтовані на дослідження проблем кооперації політичних акторів, що формують політичні мережі на глобальному, європейському, національному чи регіональному рівнях (К. Анселл, М. Пьоркман, К. Дінгверс).

Третій підхід аналізує окремі аспекти взаємодії акторів у політичній мережі (партнерство, соціальний капітал, політична довіра, взаємозалежність тощо) (Б. Коулман, К. Арроу, Р. Бьорт).

Дослідження, віднесені до четвертого підходу, роблять акцент на причинах виникнення членства в політичній мережі та структурних характеристиках, зокрема, рольової диференціації (Т. Кьоніг, Т. Брьонінгер, К. Хей і Ф. Нунан).

П'ятий підхід спрямований на аналіз динаміки політичної мережі – напрямку досліджень, що тільки формується. Досліджуючи цей аспект, учені, насамперед, намагаються проаналізувати вплив екзогенних і ендегенних факторів на динаміку розвитку політичної мережі, еволюцію її структури (Г. Фолкнер, В. Мюллер, М.-Х. Чанг, Дж. Гаррінгтон) [85, с. 9–12].

Вагомий внесок у розробку методології політичного мережевого аналізу зробив британський політолог Р. Родс. Ракурс дослідження політичних мереж Р. Родеса зміщується у бік відкритої взаємодії великої кількості акторів на рівноправних та добровільних умовах, об'єднаних спільними цілями та інтересами. У рамках інституціонального підходу, Р. Родс вважає паростками політичних перетворень інституціональну складність та конкуренцію політичних акторів. Звичайно Р. Родс пропонує свою типологію політичних мереж, де розглядає п'ять типів мереж на основі наступних критеріїв:

- кількість учасників,
- розподіл ресурсів між ними,
- ступінь внутрішньої інтеграції.

Цікавим є виокремлення проблемних мереж, «саме вони характеризуються великою кількістю учасників із обмеженим ступенем взаємозалежності. Структура такої мережі має схильність до атомічності»[124,с. 65].

Представник геометричного підходу до аналізу мережевих структур американський дослідник Р. Берт в своїй роботі «Соціальний капітал структурних дірок» досліджує мікроструктуру соціальних контактів, користуючись поняттям «соціограма», що відображає рух інформаційних потоків всередині і поза організацією. Р. Берт демонструє безліч різних

комунікаційних схем, існування яких є необхідним чином пов'язане з наявністю комунікаційних розмикань (структурних дірок) і потребою в їх подоланні. Різні мережеві конфігурації дають різний комунікаційний ефект та служать різним цілям [99, с. 137].

Ф. Фукуяма вважав мережеву форму взаємодії надто відірваною від практики, на противагу ідеям М. Кастельса. У монографії «Великий розкол: людська природа та реконституціоналізація соціального порядку» він приходить до висновку, що мережа не є новою формою організації. Він пише: «Якщо ми розуміємо мережу не як тип формальної організації, а як соціальний капітал, то ми отримуємо набагато краще розуміння того, у чому справді полягає економічна функція мереж. Згідно з таким поглядом, мережа – це моральні стосунки довіри; мережа – це група окремих суб'єктів, які мають спільні неформальні норми або цінності, крім тих, які необхідні для звичайних ринкових трансакцій. Норми і цінності, про які тут йдеться, можуть простиратися від простих норм взаємності між двома друзями до складних систем цінностей, створених в організованих релігіях» [124, с. 64].

Теоретичні результати багатофакторного аналізу, міждисциплінарного підходу М. Кастельса продовжили французькі постструктуралісти Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі в роботі «Різома», які зробили акцент на позначенні кризової трансформації суспільства, маркували нові формати дослідження громадських зв'язків та зазначили появу «нових цінностей». Автори показали інший ракурс мережевого світу, необхідність усвідомлення іншої реальності та відчуття безпорадності перед новою реальністю. Їх філософська рефлексія виражена у яскравих метафорах, нових конструктах та ризикованих твердженнях. У роботі Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі термін «різома», запозичений з біології, передає сутність мережевих технологій, які порівнюються з такою будовою кореневої системи, де є відсутнім центральний стрижневий корінь, замість якого існують безліч переплєтених корінців. Рослина різома – децентрована та антиєрархічна, в неї кожна точка корневища може бути з'єднана з іншою, корінь може бути розірваним в будь-

якому місці, це не становить шкоди цілому, рослина завжди може відновити своє зростання у різних напрямках, як нових, так і старих. Цією метафорою Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі протиставляють закритим і централізованим системам типу машини або організму, відкриті і децентровані – різоматичні безлічі, у яких координація операцій та синхронізація загального результату досягаються без центрального органу. [99, с. 136].

Цією роботою Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі стверджують поліцентричність політичного устрою, в якому не існує системи та єдності, де громадська ініціатива може зростати з кожного закутка.

Процес дослідження політичного мережевого підходу до аналізу громадських об'єднань повинен враховувати вплив мережевої політичної структури на ефективність процесу реалізації демократичної політики в сучасній державі. На наших очах змінюється розуміння держави як головного агента політики, мережевий підхід надає перевагу рівності держави з громадянськими інститутами та політичними акторами у виробництві політичних рішень.

Дослідження М. Пьоркмана присвячені вирішенню питання, яким чином багаторівневі політичні спільноти за умов відсутності ієрархічного управління можуть досягти ефективного впровадження політики, М. Пьоркман зауважує, що важливого значення набувають специфічні здібності претендентів, які є необхідними для мотивації та координації множини акторів різного рівня [85, с. 11].

Типологія політичних мереж включає різні параметри, класифікація відбувається за типом та кількістю учасників (державні/недержавні, центральні/регіональні актори), за розподілом ресурсів між учасниками, за рівнем концентрації влади, сферами політики (соціальна, промислова, молодіжна та ін.).

Українська дослідниця К. Богуславська описує в найзагальнішому вигляді три базові типології мереж:

а) ланцюгова або лінійна мережа (наприклад, мережа контрабанди, у якій люди, товари, інформація, будь-які ресурси просуваються лініями окремих контактів. Зв'язки між кінцевими акторами мережі проходять по прямій через велику кількість проміжних вузлів);

б) зіркоподібна, центральна мережа (наприклад, франшиза або картель, де всі учасники неієрархічно пов'язані з центральним вузлом. За необхідності налагодження контактів та координації актори мережі можуть діяти лише використовуючи посередництво фокального суб'єкта);

в) загально канална чи повноматрична мережа, наприклад, мережа співробітництва борців за мир, у якій кожен актор пов'язаний з усіма іншими [23, с. 407].

Вказана типологія політичних мереж співпадає з метою та умовами свого функціонування, але в реальному житті можуть існувати гібридні типи мереж, наприклад суб'єкт загальноканалної організації може тісно співробітничати з ланцюговою мережею.

А. Овсянкін, розглядаючи вплив політичних мереж на ефективність прийняття політичних рішень, пропонує уявити політичних акторів у вигляді мережі, в залежності від її структури та конфігурації (мережі на чолі з одним лідером або групою акторів та мережі з розподіленими владними повноваженнями), кількості учасників, рівня довіри та можливості консенсусу між ними, а також потреби у спеціальних навичках у акторів.

Всі вищеназвані фактори впливають на ефективність та результати діяльності мережі. Наприклад, мережа з лідируючою організацією досягає ефективності в разі, коли кількість її акторів достатньо довіряють одне одному. Мережа з адміністративною організацією найбільш ефективна при високому рівні довіри між великою кількістю акторів та компетенціями учасників, високою вірогідністю консенсусу. А. Овсянкін приходить до висновку, що мережева структура може мати негативний вплив на ефективність реалізації політики, коли розподілені владні ресурси, а велика

кількість горизонтальних зв'язків сприяє зростанню проблем управління та легітимності [139, с. 25].

Теоретико-методологічна модель політичних мереж може бути орієнтованою на практичне вирішення реальних політичних проблем, на осмислення комбінованого використання кластерних ядер (наукові, виробничі, консалтингові структури) із каналними, ланцюговими, зіркоподібними політичними і громадськими структурами (політико-соціальні мережі). У разі використання ідеології «мережевої парадигми публічного управління» як «моделі представництва та реалізації інтересів суб'єктів територіального розвитку» множина всіх згаданих вище «кластерних трикутників», альянсів і партнерств трансформується в мережеві структури, концепція використання яких як форми організації ефективної політичної взаємодії держави з різноманітними складовими громадянського суспільства детально розглянуто в теоретичних роботах вітчизняних експертів, якими в якості основних переваг їх використання були названі організація «...взаємовідносин множини окремих публічно-управлінських, бізнес- та громадських структур», якими «...важливе значення надається формуванню спільного інтересу...» [31, с. 563].

Формування кластерно-альянсно-партнерської-мережевої структури передбачає становлення комплексу структурних взаємовідносин між політичними інститутами держави та громадськими об'єднаннями, що включають в себе корпоративні зв'язки між агентами, множинність угод та державно-приватне партнерство, де є прозорість та підзвітність діяльності політичних учасників.

З початку 80-х рр. XX ст. на Заході в рамках розвитку мережевого співробітництва формується підхід «коаліції захисників», засновником якого є французький дослідник Поль Сабатьє. Розвиток та наукове обґрунтування моделі коаліції захисників розробляли А. Браун, Дж. Стюарт, С. Сміт, Р. Берке та ін. Модель коаліції захисників розглядається як прототип громадянсько-політичних мереж, які орієнтовані на просування певних (вже

вироблених) ідей у центри прийняття рішень (застосовуючи різноманітні лобістські технології, прийоми політичного маркетингу тощо) [182, с. 144].

Модель П. Сабатьє передбачає синтез ключових ідей, до яких входять:

- 1) Ідея про те, що процес політики в цілому можна зрозуміти в контексті «мереж» і «спільної» публічної політики;
- 2) Ідея про те, що аналіз публічної політики має довготермінову «просвітницьку» функцію. Аналіз політики поступово змінює аргументи, що оточують проблеми політики;
- 3) Ідея про те, що ставлення, цінності та ідеї – це важливі й знехтувані виміри вироблення політики;
- 4) Ідея про те, що соціально-економічні чинники мають вирішальний вплив на вироблення політики та її наслідки;
- 5) Ідея про те, що системи ставлень еліт мають «структуру» чи ієрархію [182, с. 142].

П. Сабатьє своєю моделлю коаліції захисників проголошує множинність коаліцій захисників в політиці, кожна з яких створює свою субсистему на конкурентній основі, що змагаються за прийняття рішень на свою користь. Головними драйверами цього процесу становляться політичні брокери або політичні актори, що знаходять компроміс між позиціями та працюють на політичні коаліції. На думку Г. Дженкінса-Сміта, коаліції захисників складаються із учасників різних коаліцій, серед яких особи, що ухвалюють рішення, групи впливу, впливові діячі в уряді й поза ним, які прагнуть маніпулювати політичним процесом на свою користь. По суті, коаліції й союзи діячів утворюють основу загальних переконань і цінностей [182, с. 143].

Модель коаліції захисників як прототип моделі громадсько-політичних мереж визнає існування конкуруючих коаліцій, що відкриває нові перспективи у перетині жорстких меж між внутрішньою та міжнародною політикою та пропонує вирішення проблем на перетині цих сфер. Сформовані на таких засадах союзи та політичні коаліції можуть мати

політичні переваги у виробленні стратегічного курсу країни. Конкуренція й конфлікти між коаліціями будуть зростати на фоні політичної невизначеності в країні. Отже модель коаліції захисників є продуктивною для країн та урядів, схильних до консультацій з зацікавленими організаціями та урядами.

«Плинна сучасність» (З. Бауман), що замінює структури мережами, призводить до політичного як дії без цілі, але з сенсом. І цей сенс пов'язаний з вирішенням питання про те, як «жити з різницею», не піддаючи життя спокусі включення/виключення. Мережеве політичне не є безпорядком та анархією, а пропонує встановлення нової політичної приналежності, що встановлюється без тоталітаризації або зберігає різницю та диференціацію у постійному ствердженні [184, с. 20].

Актуалізація політичних мереж відбувається через встановлення великої кількості прямих контактів без зайвих витрат часу, що дозволяє легко визначити партнерів з необхідними характеристиками та якостями, ніж при використанні інших зв'язків. Формується новий формат політичної взаємодії без інституціональної залежності, на партнерських засадах з незалежними акторами, підвищується градус налагодження комунікацій на відстані та зростання значення ділової репутації, політичного іміджу. Новий мережевий формат взаємодії політичних акторів звужує примусовий вплив на стратегії контрагентів. Під «мережами» дослідники різних наукових шкіл розуміють: – кластери різних видів акторів, пов'язаних разом у політичній, соціальній або економічній площинах – певне коло акторів і потенційних учасників, які поділяють спільну ідентичність або інтерес у конкретному секторі політики [124, с. 62].

Західні дослідники Д. Тоук та Д. Марш ключові позиції у політичній мережі надають політичним акторам, саме тим, хто має або контролює важливі ресурси: економічні ресурси, політичні та адміністративні ресурси, інформаційні ресурси та особисті якості політичного актора.

Однією з переваг громадянського суспільства є баланс між недержавними та державними акторами. Бізнес-структури стають провідними

центрами збирання та зберігання економічної інформації, високорозвиненого менеджменту, громадські організації та університети – центрами розроблення політичних і соціальних технологій, генераторами знання із суспільно-прикладних проблем стратегічного бачення суспільного розвитку. Недержавний сектор загалом досягає високого рівня комунікації та міжнародних контактів, що дає йому певні переваги щодо політичних та адміністративних ресурсів. Вони відмінюють або суттєво знижують дію залізного закону ієрархії, який говорить, що влада однієї людини (структури) над іншою визначається не його якостями та здібностями, а становищем у піраміді ієрархії [86, с. 23].

Громадсько-політичні мережі пов'язують в одне ціле державу та громадянське суспільство, де учасники стають рівними у виробленні спільного рішення, стають ресурсозалежними та керуються ідеєю консенсусу. Тут важливим фактором стає багатопозиційність акторів, зараз політичні актори є учасниками різних мереж. Так, політичний актор може займати одночасно різні позиції та бути учасником різних мереж, членом профспілки, чиновником або керівником підприємства, блогером, учасником молодіжних рухів, та виступати у різних якостях від посередника до арбітра. Громадсько-політичні мережі стають свого роду каналами, що сприяють обміну ресурсами як між учасниками одного поля, так і між різними полями. «Включеність» політичного актора у громадсько-політичні та соціальні мережі дає можливість користування різними мережами та ресурсною допомогою або обміном в різних формах.

Будь-яка громадсько-політична мережа характеризується публічною складовою; акцентуванням на свідомих взаємодіях акторів у виробленні та реалізації рішень, значимих для спільноти чи її частини; домінування спільного (колективного) інтересу над приватним.

Також звернемо увагу, що провідним принципом, щобереться за основу всіх підходів до політичних мереж, є те, що саме відносини між акторами

відіграють ключову роль у характеристиці процесу творення важливих рішень.

Зв'язки між акторами формують структуру мережі, визначають мережну поведінку та щільність мережі[124,с. 66].

Тобто, ідея Р Родса про те, що головним правилом існування політичних мереж є дотримання таких правил гри, як пріоритет національних інтересів, прагматизм, прийняття важливих рішень через форум обговорення стає актуальним.

Розглядаючи проблему еволюції та поширення неформальних практик у пострадянських суспільствах, Л. Лясота виокремлює такі вектори розвитку суспільних трансформацій:

1) якщо дотримуватися оптимістичного погляду, то клановість можна тлумачити як проміжний стан між демократією (яка передбачає формалізовані контракти) і повним пануванням вертикальних неототалітарних або авторитарних структур. Ця форма може бути ефективною за певних історикоінституціональних умов, які відзначаються невизначеністю або набувають транзитивного характеру. Вірогідно, з подальшою формалізацією відносин у суспільстві, формуванням соціального капіталу в горизонтальних мережах завдяки, в першу чергу, ефективності інститутів, за рахунок повільних змін у неформальних практиках станеться перехід до утвердження демократичних практик, позитивного поєднання горизонтальних і вертикальних мереж;

2) виникає ситуація, коли за фасадом демократичних інституціональних структур неформальні практики у вертикальних мережах набувають сталості, здійснюється консолідація певного соціально-політичного порядку за принципом домінування ієрархічних структур. Тобто, формується новий різновид авторитаризму, в якому блокується розвиток горизонтальних мереж і громадянська солідарність. За умов соціально-економічної або іншої кризи вірогідним може бути сценарій відторгнення демократичних інститутів [121, с. 75].

У результаті науково-теоретичних пошуків, вченими було запропоновано декілька моделей представництва інтересів громадськості (кожна з яких, не стала загально визнаною в науковому співтоваристві), серед яких називають:

плюралістичну,
корпоративну,
неокорпоративну,
патронажно-клієнтську та
політичні мережі.

Плюралістична модель представлена у країнах з розвинутою демократією (Велика Британія, ФРН, США, Канада та ін.). Ця модель представництва інтересів враховує можливість соціальних груп виступати на політичній арені як визнані державою та громадськістю організовані сили.

Корпоративна модель представництва інтересів громадськості базується на виконанні політичних, воєнних, господарчих, економічних функцій закритою групою, а неокорпоративістська модель є системою представництва інтересів, яка орієнтована на обмежену кількість функціонально різних об'єднань, які офіційно визнані державою як суб'єкти, що мають монопольне право представляти та артикулювати інтереси тих чи інших зацікавлених груп [86, с. 22].

Модель патронажно-клієнтських стосунків вибудовується у демократично нерозвинених країнах як засіб захисту особистих інтересів, де патрон забезпечує захист або протекцію клієнту в обмін на виборчі голоси. Патронажно-клієнтська модель представництва інтересів характерна для країн з правовою незахищеністю та бідністю (колишній СРСР, країни Латинської Америки та Далекого Сходу). Патронажно-клієнтська модель характеризується асиметричними відносинами, що забезпечується ієрархічним принципом статусної приналежності. Патрон опікується клієнтом за рахунок ресурсів, які має у своєму розпорядженні, та збирає відповідну данину у формі вдячності за опіку. Клієнтські мережі можуть контролювати

розподільчі механізми широкого профілю – від розподілу матеріальних благ, робочих місць, землі і до розподілу дозволу, ступеня відповідальності та санкцій, привілеїв тощо. Ресурсна залежність є тією прихованою пружиною примусу, яка набуває вигляду добровільних актів. Зовнішньо добровільний обмін ієрархічно організованих суб'єктів не породжує відносин реципрокності. Скоріше, здійснюється мімікрія під відносини реципрокності коштом зовнішніх атрибутів обдаровування. У реальності ресурси циркулюють у формі данини, яку «патрон» збирає зі своїх «клієнтів» [121, с. 68].

К. Іванченко в роботі «Політична мережа як організаційний інструмент публічної політики» приходять до висновку, що модель політичної мережі (модель політико-адміністративних мереж) об'єднує переваги плюралістичної та неокорпоративістської моделей представництва інтересів та одночасно позбавлена їхніх недоліків. Основною її перевагою вважається розгляд взаємодії держави та суспільства з позиції теорії середнього рівня, тобто з позицій взаємовідносин множини окремих публічно-управлінських, громадських та бізнес-структур [86, с. 23].

Український науковий дискурс в достатній мірі приділяє увагу дослідженню громадсько-політичних мереж, проте застосування концепту громадсько-політичних мереж для аналізу громадських об'єднань в Україні знаходиться на початковій стадії. Віддаючи належне науковим розвідкам О. Котукова, С. Ситника, К. Іванченко, С. Лукіна, необхідно зауважити, що ця тематика потребує нових досліджень.

Виходячи із вищезазначеного, можна, на нашу думку, погодитися з висновками української дослідниці Л. Лясота, яка вважає, що мережевий підхід, що виходить за межі локальних порядків, більш гнучкіший інструмент для дослідження громадських об'єднань, ніж інституціональний.

Вона зазначає перевагу міжособистісних відносин в процесі узгодження практик, де неформальні зв'язки мають перевагу над інституціональними порядками. На думку дослідниці, саме мережеві

відносини сприяють боротьбі з невизначеністю, дозволяють здійснювати успішні економічні й політичні трансакції в умовах обмеженої раціональності акторів.

Разом з цим, слід зазначити, що, на нашу думку, й мережевий підхід не спроможний у повному обсязі розв'язати теоретичні дилеми, адекватне вирішення яких здатне підняти рівень усвідомлення та інтерпретації процесу демократизації у будь-якій країні.

2.2. Громадські об'єднання крізь призму комунікативної парадигми Юргена Габермаса

У сучасному політологічному дискурсі актуалізується проблема дослідження громадських об'єднань, до якої були дотичні такі європейські філософи як Ю. Габермас, М. Бубер, К. Ясперс та ін.

На протязі 70–80 х. років німецький дослідник Ю. Габермас розробляв дискурсивну теорію громадянського суспільства, в якій об'єднує різні філософсько-політологічні течії (герменевтика, феноменологія та ін.) та розвиває ідеї критичної теорії Т. Адорно та М. Хоркхаймера.

Структурна складність суспільних демократичних процесів ХХІ ст., наукова необхідність спостереження за особливостями розвитку громадянських взаємовідносин змушує видатних дослідників переосмислити інтерпретацію громадянського суспільства.

Так представники комунікативної парадигми, зокрема, Ю. Габермас, розглядають відкритість власне як сферу публічного, яка слугує певним нормативом поведінки людини у зрілому демократичному суспільстві, що знаходиться на високій стадії свого історичного розвитку. Користуючись герменевтико-феноменологічним методом, Ю. Габермас вступає у науковий діалог з позитивістським поясненням громадянського суспільства та його інституцій, враховує цінність суб'єктивних думок громадян в ході комунікації з суспільними інституціями та державою.

У рамках дослідження громадських об'єднань розвиває поняття «життєвий світ», яке ввів у науковий обіг Е. Гусерль (та активно використовували П. Бергер, Т. Лукман, А. Шюц), надає йому нового науково-теоретичного сенсу – в його інтерпретації «життєвий світ» означає повсякденну взаємодію людей в суспільстві, у культурному просторі.

Натомість представники філософії діалогу, зокрема Мартін Бубер, зосереджують свою увагу саме на тому, що відкритість є власне проявом приватної сфери, яка знаходить своє втілення в діалогічному відношенні між двома індивідами чи власне особами, міжсуб'єктність яких (за умови відкритості) формує міжсуб'єктну сферу діалогічних стосунків [152, с. 75].

Аналіз еволюції громадських об'єднань неможливий без аналітично-емпіричних досліджень Ю. Габермаса, теоретика громадянського суспільства. Його історико-політологічна реконструкція моделей громадянських відносин яскраво виражена у його відомій праці «Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство» [39], де зафіксовані процеси розмежування суспільства та держави на початку ХХ ст.

Автор аналізує інституційні процеси в суспільстві через розмежування сфер громадського та приватного життя, які відбувались в період від античності до Нового часу. Дискурсивно-теоретичне тлумачення Ю. Габермасом нормативного сенсу інституцій відкриває також перспективу введення і випробування нових інституційних структур, які могли б протистояти перетворенню громадян держави на клієнтів. Вони мають диференціювати дистанцію між обома ролями, розкриваючи короткозамкнутий кругообіг між власними, безпосередніми преференціями та узагальненим партикуляризмом організованих інтересів [39, с. 35].

За часів середньовіччя «репрезентативна відкритість» еволюціонувала у «громадську відкритість», яка сформувалась внаслідок об'єднання приватних осіб, що намагаються протистояти тиску на громадську думку з боку новітніх капіталістичних товарно-грошових відносин [219, с. 79].

Ю. Габермас на історичних прикладах простежує еволюційний шлях спілкування спільноти та держави, де групи людей з часом починають усвідомлювати себе опонентом інституту держави. Напруження між державою та спільнотами зростає через втручання держави у громадську та приватні сфери. У період раннього капіталізму посилюється «недоторканість приватної власності» за допомогою нових ідейних форм, якій протистоїть публічність державного життя. Згодом протистояння держави та «публіки зароджуваної відкритості» призводить до легітимації громадської думки з боку держави.

На широкому історико-соціальному полотні, Ю. Габермас виписує ствердження «громадянської відкритості» у багатьох європейських країнах, виокремлює національні моделі громадянського суспільства, пропонує авторський аналіз стадій виникнення громадянського суспільства.

Ю. Габермас змальовує в деталях як саме відбувався процес виокремлення спочатку економіки у приватну сферу, а потім – простору громадянського резонерства – у самостійну сферу публічного життя [219, с. 80].

Формування громадянського суспільства в Європі починається з сімнадцятого століття, а етапом його розквіту називають XVIII–XIX ст., який Ю. Габермас вважає початком епохи відкритості громадянського суспільства поряд з посиленням ролі парламентаризму та зростанням ролі політичних опозицій та недержавних інституцій.

Ю. Габермас як філософ комунікативної парадигми, намагався схематизувати та окреслити комунікативні зв'язки в межах спільноти, розглянути спілкування спільнот між собою та вийти на рівень спілкування спільноти та держави. Слід також зауважити, що сама відкритість розуміється ним як певна установка, яка склалася історично й сигналізує про стан розвитку певного суспільства: «Ця репрезентативна відкритість виступає не як соціальний простір, сфера відкритості; якщо термін вибрано вдало, то це більше схоже на різновид ознаки статусу». Таким чином, ми

маємо право вважати, що відкритість у розумінні вченого, з одного боку, виступає певним нормативом соціальної поведінки в межах певної спільноти, а з іншого – є не чим іншим, як станом доступності інформації для суб'єкта, унаслідок чого останнє сигналізує нам про перехід від схеми розгляду комунікації «суб'єкт – суб'єкт» до схеми «суб'єкт – держава», що вже демонструє нам, що така відкритість неможлива без притаманної їй публічності [152, с. 77].

Отже, «політична відкритість» як вищий вияв тих умов комунікативності, за яких може реалізуватися дискурсивне формування думки і волі публіки громадян держави, придатна як головне поняття нормативно укладеної теорії демократії [39, с. 33].

Процеси формування громадянського суспільства Ю. Габермас інтерпретує через свою теорію комунікативної дії, адже «здійснення комунікативної дії вимагає цілковитого залучення всіх причетних до обговорення рівноправності партій, відсутності примусу у взаєминах, відкритості тем і пропозицій та можливості перегляду результатів тощо» [39, с. 34].

Вслід за І. Кантом Ю. Габермас досліджує ідеал освіченої публічності. У процесі аналізу становлення модерних суспільств, філософ приходить до інтерпретації публічної сфери, як простору, де формується суспільна думка. Ю. Габермас аналізує публічну сферу, наголошуючи на важливості комунікації та окреслюючи простір комунікативної взаємодії (яка апріорі є публічною) за допомогою конструкції «вплив» – «комунікативна влада» – «адміністративна влада»:

«неформальне формування громадської думки породжує «вплив»;

вплив трансформується в «комунікативну владу» завдяки таким засобам, як політичні вибори,

а комунікативна влада знову трансформується в «адміністративну владу» завдяки законодавству» [223, с. 100–101].

Дослідження еволюції формування громадянського суспільства та його структурного ядра, громадянської відкритості допомагає проаналізувати специфіку інституцій сучасного громадянського суспільства.

Демократичні процеси ХХІ ст. розширили межі «публічних сфер», що дозволяють контролювати державну владу на різних рівнях, визначили риси відкритого спілкування у суспільних інституціях, розширили коло громадянських прав. Нормативне наповнення поняття демократії стосовно дискурсивних за формою процесів творення цінностей та норм у відкритій комунікативності, звичайно, не вичерпується належною інституційною побудовою на рівні демократичної правової держави [39, с. 36].

Комунікативна раціональність Ю. Габермаса скерована на реалізацію інституціоналізації громадянських об'єднань за принципами втілення принципів народного суверенітету та рівної участі всіх громадян у формуванні політичної волі держави.

На думку філософа, публічна відкритість знаходиться в залежності від формування інститутів громадського мовлення. Неформальні, діалектично рухомі структури є серед структур недержавних громадських об'єднань. Головними небезпеками для спонтанності створення нових інституцій, Ю. Габермас вважає:

- проникнення в її структури і процеси егоїстичних, деструктивних та групових інтересів;
- загрозу влади бюрократизованої держави, яка прагне повного контролю в суспільстві [219, с. 82].

Надання характеристики громадянському суспільству в цілому через переміщення наголосу на сферу публічності, схематизація комунікативних зв'язків в межах спільноти, відволікає філософа від дослідження духовного індивідуального спілкування у сфері приватності, що робить цей підхід дещо обмеженим через недостатню увагу на психологічні або нераціональні чинники та зосередженні на макрорівні у ході розгляду суспільства.

Таким чином, слід зауважити, що у своїй комунікативній сфері Ю. Габермас дещо перебільшує роль раціональних чинників у різних типах комунікації, що сигналізує нам про те, що нерациональні й афективні дії залишилися за межами розгляду та не були досліджені німецьким філософом [152, с. 77].

Одними з головних ризиків для громадських об'єднань є загроза бюрократизації або «закостиніння» через приватні інтереси впливових груп. Порушення головних засад демократії, авторитарні методи керування державою, прагнення впливових груп узурпувати владу та керувати державою не сумісні з демократичними принципами громадянського суспільства, тому що «інституційний стрижень «цивілізованого суспільства» становлять у кожному разі позадержавні та позаекономічні спільноти на засадах добровільності, які, безсистемно називаючи окремі приклади, сягають від церков, культурницьких об'єднань та академій через незалежні засоби масової інформації, спортивні товариства для проведення дозвілля, дискусійні клуби, громадські форуми та громадянські ініціативи аж до об'єднань за фахом, політичних партій, профспілок та альтернативних утворень» [39, с. 38].

Засади демократичної публічної влади та впровадження її легітимації відбувається в результаті процесу комунікації в публічній сфері, що забезпечує суспільний консенсус та узгодження протилежних аргументів. «Держава – це «громадська влада». Атрибутом «громадська» вона завдячує своєму призначенню: дбати про повселюдний, загальний добробут усіх, охоплених правовими стосунками» [39, с. 45].

В умовах політичного, соціального, культурного, релігійного плюралізму, суспільний консенсус стає важливими засадами пояснення законності публічної влади. Ю. Габермас вводить поняття «дорадчої політики» та вказує на те, що її успіх залежить від справедливого регулювання комунікації та різних форм аргументації прагматичного, етичного та морального дискурсів у публічній сфері [223, с. 101].

Дискурсивна теорія Ю. Габермаса розглядає принципи інституціоналізації процедур та умов комунікації та результати процесу комунікації в публічній сфері, які забезпечують узгодження конфліктних питань та справедливі переговори щодо узгодження різноманітних міркувань. На думку Ю. Габермаса, основою легітимності публічної влади стає пошук консенсусу в умовах нових політичних, соціальних, культурних, екологічних викликів та ризиків, а комунікативна участь громадян у демократизації суспільства є головною передумовою легітимності влади.

Розширення зон громадської відкритості та спілкування вже не є контрольованим, сучасні засоби зв'язку та всесвітні комунікаційні комп'ютерні мережі дають змогу спілкуватись без обмеження кордонів. Модель «публічної сфери» Ю. Габермаса зазнала суттєвих змін, територіальні межі, в яких існують громадянські суспільства розмиваються, а «публічна сфера» як інститут громадської відкритості може існувати не лише в межах окремих суспільств. Розширюється саме поняття «публічна сфера», «ідеальний громадянин» долучається до спілкування на глобальному рівні, ролі комунікатора та реципієнта трансформуються з одночасним зростання нових можливостей та стимулів у публічній сфері.

Електронізація демократичних інституцій у сучасному кібернетичному просторі сприяє багаторівневим комунікативним зв'язкам «нової публічної сфери», а саме у сфері гласності та відкритості.

Вітчизняна дослідниця О. Щурко, аналізуючи рівні, етапи та місця формування громадської думки в суспільстві, вказує на три типи публічних сфер: мікро-, мезо- та макросфери, що постійно взаємодіють між собою.

«Таке розростання, – зазначає політолог, – та взаємодія різних публічних сфер уможливорює справді демократичне формування недержавних громадських інституцій на засадах плюралізму» [219, с. 83].

Вільне та консенсусне дискурсивне спілкування як модель нової комунікативної моделі, притаманної громадянському суспільству, що всі проблеми вирішує публічно, методом публічної згоди, впливає на диспозиції

та суспільну роль громадських об'єднань на сучасному етапі. Ідеальна комунікативна модель Ю. Габермаса «здійснюється у разі дотримання таких умов:

участь у дискурсі відкрита для будь-якого здатного до комунікації суб'єкта за його повної рівноправності з усіма іншими учасниками;

у процесі комунікації заборонено здійснювати будь-який примус з метою досягнення згоди;

учасники діалогу мають право діяти лише на підставах досягнення кооперативної й аргументованої згоди;

учасники діалогу визнають взаємні домагання;

під час комунікації сторони піддають свої позиції взаємній інтерпретації, критиці, уточнюють, приймають або відкидають їх [197, с. 165].

У теорії суспільства Ю. Габермаса поняття комунікативної дії набуває прагматичних перспектив, а саме, відбувається інтеракція між комунікативними та стратегічними діями, де учасники дискусії впливають один на одного, досягають згоди, що передбачає здібність акторів до телеологічних дій.

Дискурсивна політично-соціальна теорія Ю. Габермаса сповнена протиріччями, орієнтація на комунікативний, плюралістичний метод вирішення громадянських питань, заснований на запереченні класичного монологізму. Через комунікативний вплив політико-соціальних інститутів Ю. Габермас підкреслює роль консенсусу між закритою обмеженістю приватного життя та відкритими формами життєдіяльності людей.

Однією з важливих умов формування політичної волі є «взаємодія між інституційним формуванням волі, що відбувається згідно з демократичними процедурами в рамках утворень, що можуть приймати рішення, та з одного боку, запрограмовані на введення їх у життя, а з іншого — незапрограмованими, неформальними, високо чуттєвими процесами формування думок завдяки автономним об'єднанням громадськості, які не

сприймають організації зверху та можуть розгортатися тільки спонтанно [48, с. 131].

Легітимність законів в теорії Ю. Габермаса підтверджується тільки через публічне обговорення та суспільне прийняття.

Оригінальний підхід Ю. Габермаса до політичної комунікації має суттєві риси:

1) герменевтично-феноменологічна методологія при вивченні комунікації, на відміну від позитивістського підходу, розкриває якісний аспект комунікації та глибокий сенс повідомлень для її учасників;

2) норми та цінності не задаються політичною системою з ціллю легітимації, а розглядаються на рівні «життєвого світу» – суб'єктивних цінностей та переваг громадян через комунікацію в «публічній сфері»;

3) застосування комунікаційної раціональності, комунікативні дії сприяють збереженню та раціоналізації структур життєвого світу. Завдяки чому стає неможливою «технізація» життєвого світу як сукупності дійсних норм, цінностей громадян в інтересах політичної системи;

4) формування суспільної думки в «публічній сфері» підтримує засади демократії, заважає поширенню авторитарно-технічного управління [117, с. 102].

На противагу системно-функціональному підходу, Ю. Габермас розробляє нормативно-ціннісний проект комунікативної дії у громадянському суспільстві. Дискурсивна теорія заперечує примус та тиск у будь-якій формі та відстоює право учасників на протилежні думки в ході дискусії, де народжуються відповіді на актуальні питання.

Звичайно, досягнення консенсусу з будь-якого питання це ідеальна модель, разом з тим, пошук загального оптимального рішення має свої організаційні та просвітительські переваги:

синтезування протилежних думок у єдине рішення;

пошук вагомих аргументів через конфлікти спрощує процес комунікації та відкриває великий діапазон можливостей для самовираження та еволюції громадян та громадянського суспільства.

Говорячи просто – комунікативна дія – це солідарний тип інтеграції, тоді як стратегічна дія представляє собою узгоджену дію «егоїстів» [200, с. 65].

Вчений заперечує трансцендентальну раціональність змісту комунікації та виступає ситуаціоналістом, але по відношенню до процедури комунікаційного дискурсу він представ як мораліст та універсаліст [48, с. 129].

Переваги дискурсивного політичного підходу Ю. Габермаса доповнюються певними недоліками, так в недостатній мірі розкритий аналіз конкретних політичних та громадянських інституцій, що підтримують деліберативну демократію та відкриту комунікацію.

Громадські об'єднання та громадянське суспільство, філософ розглядає не під кутом зору політичної функціональності, а з боку етичного підходу, обговорення моральних норм суспільства, що впливають на політику.

Філософсько-політологічний дискурс громадянського суспільства Ю. Габермас пов'язував з «некласичною концепцією сучасності», натомість «класична теорія модерну» включає як мінімум три виміри:

раціональність (універсалістський розум, що протистоїть не рефлексивним «упередженням», та заснований на раціональному пізнанні контролю над силами природи та суспільними процесами);

суб'єктивність (автономна індивідуальність як суб'єкт мислення та дії, що протистоїть гетерономному розчиненню індивідуума у будь-якій спільноті);

історичність (всесвітньо «історична телеологія прогресу, що охоплює зростання раціональності та емансипацію) [200, с. 54].

Концепція політико-соціальної еволюції громадських інституцій Ю. Габермаса, з одного боку, протистоїть функціоналізму, а з іншого –

переформатує понятійний апарат функціонального аналізу, системні проблеми сприймаються як політико-соціальні виклики, що супроводжуються новим рівнем інституціоналізації та соціальної інтеграції.

Термін «суспільство» систематично використовується Ю. Габермасом у трьох різних сенсах:

«по-перше, у загальнотеоретичному сенсі, як синонім «символічно структурованого життєвого світу»;

по-друге, у більш вузькому сенсі для визначення одного з компонентів життєвого світу («легітимних порядків»);

по-третє, у еволюційному плані, а саме, у застосуванні до модерного типу суспільства, що передбачає розділення життєвого світу та системи культурних традицій, інтеграцію груп через норми і цінності та соціалізацію поколінь, що зростають» [200, с. 66].

Ідея комунікативної раціональності поширюється на «взаєморозуміння» у життєвих світах модерних суспільств, знімає напруження між реальним та ідеальним, виходить за межі формування загальної суспільної згоди.

Ю. Габермас розглядає громадські об'єднання з позиції моралі, заснованої на консенсусі, та вважає що ядром громадянського суспільства є добровільні культурні спільноти, дискусійні товариства, спортивні клуби, незалежні ЗМІ, добровільні асоціації за межами держави та економіки, церкви, академії, громадські групи, гендерні, расові, статеві організації, профспілки та політичні партії.

Датський професор Б. Фливберг головним «методом» теорії Ю. Габермаса вважає «посилення громадянського суспільства, – написання конституцій та розвиток інститутів» [198, с. 129].

Б. Фливберг зазначає, що Ю. Габермас вбачає в конституціях головний інструмент об'єднання громадян плюралістичного суспільства: «Об'єднують громадян в суспільстві, сформованим соціальним, культурним та

світоглядним плюралізмом, перед усім абстрактні принципи штучного республіканського порядку, створеного законом» [199, с. 129].

Разом з тим, Б. Флівберг знаходить в теорії Ю. Габермаса і слабкі моменти, такі як не співпадіння ідеалу та реальності, намірів та виконання, не розуміння відносин влади, що потрібні для політичних змін та називає його підхід нормативним, процедурним, а ідеї розроблені як ідеали політики, але слабкі в розумінні її реальних процесів.

У статті «Габермас і Фуко – теоретики громадянського суспільства» Б. Флівберг порівнює, які ідеї внесли Ю. Габермас та М. Фуко у будову демократії на основі концепту громадянського суспільства. На противагу Ю.Габермасу, М. Фуко розглядає процес посилення громадянського суспільства у термінах конфлікту. М. Фуко як опонент ідеальної схеми громадянського суспільства, характеризується глибоким розумінням реальної політики. Французький дослідник розробив у недостатній кількості узагальнюючих ідеї, проте його норми та принципи, засновані на історичному та особистісному контексті, що залежать від людей та певних умов.

М. Фуко кидає виклик «будь якому зловживанню владою, хто б не був його автором або жертвою» та призиває «дати новий імпульс, по можливості широкий та сильний свободі без дефініцій» [199, с. 131].

Замість фіктивної універсальності, М. Фуко вибудовує соціально та історично обумовлений контекст, але акцентується на мікрополітиці, натомість Ю. Габермас займається макрополітикою.

М. Фуко фокусується на реальних проблемах, таких як:

інтерпретація конституції в суспільстві;

рівень виконання конституції соціальними та політичними інститутами;

формат та механізм використання вже існуючих інститутів та конституції.

Теорію Ю. Габермаса називають ще теорією деліберативної демократії, де деліберативна політика тісно пов'язана з комунікативною структурою громадянського суспільства або колективним формуванням рішень – деліберативністю.

Вагомий вклад у проблему деліберативної демократії поряд з Ю. Габермасом внесли такі філософи як Ш. Бенхабіб, Дж. Валадез, Дж. Коен, Д. Міллер, Дж. Драйзек.

Політична основа деліберативних позицій складається в процесі політичної боротьби та соціального співробітництва. Деліберативна теорія з'явилась як відповідь на кризу демократії, як шанс на демократичний народний контроль. Деліберативна модель актуалізує комунікативні процедури, в яких громадські об'єднання можуть приймати активну участь через референдуми, незалежні соціологічні опитування, компроміси, аргументовані спори, раціональні дискурси, діалоги, конструктивну критику.

Консенсус вибудовується на основі балансу між індивідуальною свободою та орієнтацією на загальне благо, що допомагає впровадити демократію у життя, базуючись на сформованій загальній думці про суспільне благо. Теорія деліберативної демократії наповнює наявність та діяльність громадських об'єднань конкретним змістом.

Дж. Коен називає головні особливості політичних принципів деліберативної демократії:

1. Деліберативна демократія – це постійне та незалежне об'єднання громадян.
2. Члени асоціації розділяють погляд на те, що відповідні умови комунікації забезпечують можливість обговорення державних питань на засадах зобов'язань координації своєї діяльності в рамках інститутів. При цьому рівне обговорення проблем серед рівних – основа легітимації норм (рішень).
3. Деліберативна демократія – плюралістичне об'єднання, члени якого мають різні переконання відносно власного життя. Поділяючи

зобов'язання деліберативного рішення проблем колективного вибору, вони також мають різні цілі та не вважають, що чийсь індивідуальний комплекс переваг або ідеалів є примусовим.

4. Так як члени демократичного об'єднання розглядають деліберативну процедуру як джерело легітимності рішень, вони надають перевагу інститутам, у яких зв'язок між обговоренням та результатами є очевидним.

5. Учасники визнають друг за другом існування деліберативних можливостей, що необхідні для вступу у публічний обмін аргументами та для впливу на результат публічного обговорення [163, с. 79].

Виходячи із вищезазначеного можна зробити висновки про евристичний потенціал теоретичної конструкції Ю. Габермаса щодо адекватної інтерпретації громадських об'єднань як провідного чинника процесу демократизації.

Завдяки широкій методологічній базі теорії Ю. Габермаса (як це було показано вище за текстом) в неї можна «вписати»:

по-перше, певні моменти інституціоналізму /неоінституціоналізму – одночасно функціонуючі моделі «згори – вниз» та «знизу – вгору»(А. Вілдавські, К. Худ, М. Дертік),які, відповідно, інтерпретують вертикальні процеси вироблення того чи іншого рішення державного акту та контролю за виконанням на всіх щаблях проходження рішення та експлікують дії, стратегії, взаємодії конкретних виконавців політичних рішень та актуалізують самостійність та рівень професійності громадських об'єднань;

по-друге, певні положення мережевого підходу щодо громадсько-політичних мереж, які пов'язують в одне ціле державу та громадянське суспільство, де учасники (включенні до різних мереж) стають рівними у виробленні спільного рішення, стають ресурсно залежними та керуються ідеєю консенсусу як у одному полі, так й у різних;

по-третє, варіант розгляду громадських об'єднань як «життєвого простору» соціального капіталу у контексті взаємозв'язку двох його елементів – поведінкового (мережі) та емоційної оцінки (довіра та взаємність) (у інтерпретації Н. Леткі);

по-четверте, моменти, що роблять громадські об'єднання дієвим системним чинником цього процесу (насамперед, особливості їх структури та внутрішньої організації).

Останню процедуру, на наш погляд, можна здійснити тільки за умов: певної систематизації визначення концепту «громадське об'єднання»;

обґрунтування рівня його співвідношення з близькими за змістом поняттями (насамперед, з такими, як: «громадські асоціації», «громадські організації»);

визначення основних критеріїв, з позиції яких можна здійснити певну класифікацію всієї системи громадських об'єднань, що функціонують в сучасному суспільстві, зокрема, українському.

Аналіз відповідних публікацій свідчить, що в сучасному політологічному дискурсі найчастіше розглядається два ймовірні підходи до визначення концепту «громадянське об'єднання»:

як елемент громадянського суспільства;

як певний вид соціального інституту.

Дослідник Р. Агішев наводить три варіанта інтерпретацій щодо змісту громадських об'єднань.

По-перше, громадські об'єднання – це інституційний елемент політичної системи суспільства, що здібні забезпечити узгодження суспільно значущих інтересів громадян, соціальних структур та держави.

По-друге, громадські об'єднання – це елементи громадянського суспільства або елементи механізму громадянського суспільства.

По-третє, громадські об'єднання є структурними елементами суспільства, що сприяють вираженню функції ідеологічного плюралізму громадянського суспільства [2, с. 82].

У сучасному науковому дискурсі найчастіше громадські об'єднання визначають як провідний елемент громадянського суспільства.

Громадянське суспільство поєднує індивідуальні потреби особистості та жорстоку детермінацію поведінки з боку політичних структур держави. По відношенню до особистості громадянське суспільство виконує функції:

зовнішнього представництва,
лобіювання,
громадської інституціоналізації,
захисту інтересів всіх громадян.

Як зазначає М. Рідлі, для людини як соціального виду «характерні великі групи зі складними системами взаємовідносин між особами», при цьому «наша мова та життя просякнуті ідеями резипрокності, сутність яких є невід'ємна частина самої людської природи». За словами М. Рідлі, «люди мають соціальні інстинкти», при цьому людину з людини роблять не дії, що виробляються заради їжі та розмноження, а культурно формалізовані демонстрації groupness— різного роду групові ритуали, участь в яких маніфестує готовність індивіда до співпраці з іншими [214, с. 14].

У західній політології поняття «громадянське суспільство» часто пов'язують з «третім сектором» або неурядовими та некомерційними громадськими об'єднаннями. ООН чітко визначає критерії «третього сектору», причому в наявності повинно бути їх п'ять:

- по-перше, йдеться про організовану структуру – самостійну організацію, яка має статут, організаційні структури, певні напрями роботи, цілі тощо;
- по-друге, – приватний характер, тобто інституціональне відокремлення від держави.
- по-третє, автономність, тобто самостійність в управлінні, не підконтрольність ані державі, ані комерційним структурам.
- по-четверте – неприбутковість.
- по-п'яте – добровільність [118, с. 52].

А. Колодій пропонує три «класичні» трактування громадянського суспільства, які створюються в рамках:

локкіанського підходу, згідно з яким основою громадянського суспільства є протиставлення природного і громадянського;

гегелівського підходу, відповідно до якого це правова держава та принцип індивідуалізму;

токвілівського підходу, який на перше місце висуває асоціативну діяльність [98, с. 30].

Формування громадянського суспільства в будь-якому соціумі передбачає право громадян на добровільній основі створювати громадські об'єднання для захисту своїх інтересів та досягнення загальних цілей, громадяни також мають право на вільний вихід з громадських об'єднань або утримання від вступу до них.

Згідно з міжнародним пактом про громадянські та політичні права (ст. 22) кожна людина має право на свободу асоціацій з іншими, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів. Користування правом на свободу асоціації не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, що передбачені законом та необхідні у демократичному суспільстві в інтересах державної або суспільної безпеки, суспільного порядку, охорони здоров'я та моралі населення, для захисту прав та свобод інших осіб.

У ХХІ столітті глобальною тенденцією суспільного розвитку стала розбудова інститутів громадянського суспільства.

Державний устрій в сучасному світі все більше визначається рівнем розвитку громадянського суспільства та отримання ним нової політико-соціальної ролі. Трансформація держави в сучасному світі пов'язана з ефективною взаємодією громадянського суспільства з соціальними інститутами.

Різниця держави з громадянським суспільством полягає у різних функціях – саме суспільство формує та утримує державні інститути, тому має прерогативу на право контролювати та керувати їх діяльністю.

Від ступеню розвитку громадянського суспільства та його інститутів залежить рішення таких проблем, як ліквідація корупції та інших негативних проявів в інститутах державної влади; підвищення відповідальності державного апарату та інститутів держави перед суспільством, підвищення рівня життя населення країни; ефективна боротьба з тероризмом [190, с. 11].

Громадські об'єднання опосередковують у публічному просторі зв'язок між індивідом та централізованою державною владою, стають свого роду сполучною ланкою.

У сучасному науковому дискурсі доволі часто громадські об'єднання визначають як певний вид соціального інституту (сучасного суспільства / громадянського суспільства).

Незважаючи на те, що громадські об'єднання вважаються одним із видів соціальних інститутів, цей концепт в політологічній науці, на нашу думку, розроблений недостатньо.

Під інститутами розуміється публічна система правил, які визначають стан суб'єктів з певними правами та обов'язками [190, с. 11].

Тобто, одним з інститутів громадянського суспільства є громадські об'єднання – добровільні об'єднання фізичних та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав та свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів [153].

Окремі правознавці вважають, що загалом громадянське суспільство як соціальне явище складається не з окремих громадян, а з інституцій – громадських (недержавних) об'єднань [129, с. 234].

В політологічній літературі теоретико-методологічне визначення громадських об'єднань трансформується та зазнає експлікації через певні зміни.

А. Остапенко пропонує вважати предметом діяльності громадських об'єднань захист прав та свобод громадян, а також забезпечення їх інтересів та ініціатив [141, с. 75].

А. Бондаренко пропонує виокремити в сучасному науковому дискурсі два підходи до розуміння поняття «громадське об'єднання»:

представники першого підходу (Н. Богашева, Л. Лойко) зазначають, що громадське об'єднання може бути як політичною партією, так і громадською організацією, тобто це два типи громадських об'єднань;

представники другого підходу (К. Меркулова, Т. Мацелик, С. Круглик та ін.) розглядають громадське об'єднання та громадську організацію як два тотожні поняття, але не беруть в поле зору політичні партії. Так, дослідниця К. Меркулова під поняттям громадського об'єднання (організації) розуміє добровільну, недержавну, некомерційну організацію індивідів, які законно реалізують право на свободу асоціації. Саме таке наукове визначення, на думку автора, відображає правову природу громадських об'єднань, які, з одного боку, є вільними колективними утвореннями, а з іншого— втілюють міжнародно визнаний правовий інститут про свободу асоціації як складової невід'ємних прав людини [28, с. 9].

Так, дослідниця Л. Рогачева громадським об'єднанням називає добровільне, самокероване, некомерційне формування, створене за ініціативою громадян, що об'єдналися на засадах спільних інтересів для реалізації загальних цілей, що заявлені в уставі громадського об'єднання. Громадською організацією є засноване на членстві громадське об'єднання, створене на основі спільної діяльності для захисту спільних інтересів та досягнення уставних цілей об'єднаних громадян [170, с. 16].

До громадських об'єднань відносяться також органи громадської самодіяльності, громадські фонди та установи, політичні громадські об'єднання, союзи (асоціації) громадських об'єднань.

А. Остапенко виокремлює наступні моделі політико-правової інституціоналізації:

– індіферентно-інституційну, що передбачає чітке розділення функцій та сфер діяльності громадських об'єднань і структур публічної влади, їх

взаємну автономність, що характерно для ліберально-демократичних режимів;

– конфронтаційно-інституційну, орієнтовану на протистояння громадських об'єднань та інститутів державної влади, між якими виникають гострі протиріччя:

– комунітарно-контрактуалістську, в рамках якої на основі визначення близьких публічних, корпоративних та особистих інтересів формується та розвивається політико-правовий механізм взаємного співробітництва об'єднань громадян та структур публічної влади, імперативно встановлюючи правові обмеження функціонування цих громадянських інститутів [141, с. 82].

Головна роль громадських об'єднань як інститутів громадянського суспільства полягає у забезпеченні прав та свобод громадян, консолідації людей у вирішенні нагальних питань.

Завдяки інститутам громадянського суспільства, на думку Ю. Габермаса суспільство виконує різні функції, які розподіляються на дві категорії:

звичайну партиципацію, адресовану державним інститутам і структурам;

вплив суспільних інститутів на представників владних структур.

До першої категорії відносять три види активності: участь у виборчих кампаніях, голосування і лобіювання.

Друга категорія охоплює активність і партиципацію у формі протесту, що «ставить під питання існування еліти», тобто, у формі демонстрацій, страйків, мітингів, коли спостерігаються порушення соціальних економічних, правових, культурних, політичних прав і свобод людини [135, с. 188].

Громадянське суспільство є багато суб'єктним устроєм політичного, соціального, культурного, економічного життя, воно уособлює в собі систему незалежних та самостійних від держави громадських відносин та інститутів. Це сфера суспільного життя, що самостійно регулюється та організується, де

сучасна людина приходить до усвідомлення групових цінностей та громадської солідарності, задовольняє свої суспільні потреби. Громадянське суспільство існує без єдиного організаційного центру, разом з тим, воно артикулює суспільну думку, що є проявом його політичної влади та структурно представлене своїми об'єднаннями та організаціями у всіх сферах громадського життя.

Суб'єктами громадянського суспільства можуть бути будь-які некомерційні організації – політичні партії, суспільні рухи, релігійні організації, професійні союзи, ветеранські організації, організації: інвалідів, пенсіонерів, молодіжні та дитячі громадські об'єднання; некомерційні партнерства; спортивні громадські об'єднання; органи громадської самодіяльності, клуби за інтересами і т. ін.

Громадські об'єднання є найважливішими структурами громадянського суспільства, зрілість якого перевіряється впливом громадських об'єднань на соціально-політичні процеси. Недержавні, самодіяльні організації, що саморозвиваються складають структуру громадянського суспільства.

На думку П. Абрахамсона, громадські об'єднання виконують роль проміжних інститутів, що мають здібності у вирішенні суспільних проблем, пов'язаних з владою та бізнесом.

А. Костирін вважає, що особлива функція некомерційних організацій є в тому, що вони забезпечують зв'язок між підсистемами:

«державна» (типова логіка дії: ієрархія, примус, бюрократія);

«ринок» (типова логіка дії: вільний обмін);

«неформальна галузь» – сім'я, дружба, сусідство, приватні групи та об'єднання самопомочі (типова логіка дії: солідарність, дружні відносини, любов) [103, с. 182].

Недостатня теоретична обґрунтованість діяльності та задач громадських об'єднань, нові соціально-політичні виклики, різкі політичні

зміни вимагають їх теоретико-методологічного осмислення. На наш погляд, завданням громадського об'єднання є:

- визнання пріоритетного права громадянина на політико-соціальну активність;
- окреслення політико-правової ролі громадянина;
- забезпечення соціального захисту, прав та свобод громадянина, рівності, партнерства;
- реалізація взаємної політичної відповідальності держави та громадянина за прийняті рішення;
- гармонізація відносин між суспільством та владою;
- виконання опосередкованого зв'язку між державою та громадянином;
- встановлення горизонтальних, вертикальних, прямих, зворотних зв'язків між державою та громадянським суспільством;
- розвиток громадянського контролю за державними інститутами, діями держслужбовців, рішеннями суду;
- універсалізація громадянських прав;
- реалізація ідей громадянської відкритості;
- зростання суспільної ролі громадськості в соціумі.

Характерними рисами громадських об'єднань є те, що вони створюються за ініціативою громадян для здійснення конкретного виду діяльності та вирішення задач, цілей для реалізації інтересів та прав громадян.

Цілі та задачі громадських об'єднань повинні бути скеровані на розбудову демократичної та правової держави, захист прав та свобод громадян, вони мають бути суспільно корисними та скеровані на виконання функцій держави.

Важливою рисою добровільних громадських об'єднань є наявність внутрішньої структури, стійкий склад, членство та зв'язки між членами.

Членами громадських об'єднань можуть бути юридичні та фізичні особи, що разом вирішують визначені задачі. Членство підтверджується

індивідуальними заявами та документами, що дозволяє вести підрахунок кількості членів громадських об'єднань.

Члени громадських об'єднань приймають участь в управлінні ділами. розробляти програмні документи.

Громадські об'єднання мають свій устав, де визначені права та обов'язки членів та зафіксована рівноправність всіх членів об'єднання. Виключення з громадських об'єднань може бути здійснено за порушення уставу, за власним бажанням. Згідно з уставом громадське об'єднання може збирати вступні або членські внески, мати керівні та контрольні органи.

Громадські об'єднання мають свої принципи утворення та діяльності, що працюють за загальними принципами: добровільності, самоуправління, рівності, законності, свободи та гласності.

Громадські об'єднання мають наступні сутнісні характеристики:

по-перше, свою альтернативність вони підтверджують громадянськими ініціативами з коригування державної політики;

по-друге, громадське об'єднання має свою ідеологічну платформу, на основі якої артикулює свої цілі, формує своє бачення майбутнього, визначає своїх прихильників та опонентів.

Джерела розвитку громадських об'єднань лежать в площині незадоволення соціальною політикою, темпами політико-соціальних реформ, статусними характеристиками опозиційних груп та інших причин, серед яких:

- потреба соціальних груп у підтримці держави;
- невраховування інтересів конкретної соціальної групи або спільноти;
- дискримінація соціальної групи за національними, професійними, релігійними, статевими ознаками;
- протиріччя між соціальною групою та державою;
- бажання впливу на хід виборчої кампанії;
- захист демократичних прав та свобод громадян.

Критерії оцінки ролі громадських об'єднань у формуванні громадянського суспільства визначаються через оцінку досягнень компромісу у вирішенні конфлікту між державою та громадським об'єднанням, вирішення нагального політичного питання, внесення змін у прийняття важливих політичних рішень, ступінь впливу на політику, досягнення цілей громадського об'єднання.

Держава не втручається у діяльність громадських об'єднань, якщо вони не порушують законів, разом з тим державні органи перевіряють законність діяльності громадських об'єднань, законність їх доходів та сплату ними податків. Підтримка державою громадських об'єднань проявляється у наданні податкових пільг, фінансуванні окремих програм, укладанні договорів на виконання державних замовлень, забезпеченні прав та інтересів громадських об'єднань.

Громадські об'єднання часто знаходяться в позиції «стійкої нерівноваги» за Е. Бауером, проміжний характер проявляється у впровадженні в дію різних потреб, як суспільних так і особистих.

Змішана логіка прийняття рішень має ризиковані наслідки – державне фінансування може призвести:

- до бюрократизації;

- втрати самостійності;

- втрати досягнення соціальних та політичних стандартів.

Подібний тип втрати ідентичності спостерігався у діяльності комсомолу та деяких об'єднань, що підтримувались державою.

Ризик комерціалізації також супроводжує громадські об'єднання з боку втрати загальних цінностей, держзамовлення та західні гранти можуть перетворити громадські об'єднання у комерційні структури, що просто заробляють гроші. Про такі ризики попереджали Дж. Коен та Е. Арато, які писали, що нові вкорінені в самому народі асоціації, здібні поширювати освітню діяльність, втрачають свою вкоріненість у життєвому світі, якщо

виходячи за межі, перетворюються у складні формальні організації, здібні до редукції складності.

Іншими словами, за здібність впливати на політичну та економічну системи вимушені розплачуватись проникненням логіки бюрократії, або влади як посередника, у соціетальну самоорганізацію. В той самий час, якщо соціетальна організація рішуче залишається на боці життєвого світу і не переходить порогу, то важко зрозуміти, на що вона здібна, крім вкладу у розвиток «політичної культури» або «нових ідентичностей» [105, с. 414].

Виходячи із всього вище зазначеного можна зробити такі висновки.

Громадські організації різними методами та формами реалізують громадянську ініціативу особистості, незалежно від її характеру: політичну, соціальну, культурну, релігійну. З таких позицій доцільно говорити про загальні особливості структури та внутрішньої організації громадських об'єднань.

По-перше, кожна громадська організація включає в свої лави лише частину населення країни та виражає спільні інтереси і волю саме членів об'єднання.

По-друге, становлення та розвиток будь-якого громадського об'єднання характеризується взаємодією та протиборством доцентрових та відцентрових тенденцій. Якщо перші обумовлені збігом інтересів та установок учасників того чи іншого об'єднання, то другі – тим, що такий збіг завжди виявляється частковим, неповним (ніякі організації та рухи не бувають, звичайно, цілком однорідними у соціальному, ідеологічному, психологічному аспектах).

По-третє, у діяльності громадських об'єднань відбиваються суспільні форми самоврядування.

По-четверте, громадські об'єднання базуються на самодіяльності своїх членів, тобто, вони не мають юридичного характеру і не забезпечуються примусом з боку держави.

По-п'яте, під час діяльності громадських об'єднань постійно присутні протиріччя між тенденціями до централізації та децентралізації. Так, з одного

боку, для виживання організації позитивну роль, можливо, відіграє їх бюрократизація, з іншого, — відсутність жорстких структур організації сприяє більш повному самовираженню інтересів кожного учасника, спонтанному та живому характеру його дій, що неможливо за централізованого, ієрархічного керівництва .

Основними функціями громадських об'єднань можна вважати:

По-перше, вираження та задоволення професійних та аматорських інтересів членів громадських об'єднань, реалізація та захист їх громадянських, політичних, економічних, соціальних та культурних прав та свобод.

По-друге, розвиток активності та самодіяльності громадян, залучення їх до управління державними та громадськими справами (політична соціалізація).

По-третє, діяльність щодо досягнення цілей та реалізації завдань, які стоять перед політичною системою суспільства в цілому, складовою якої вони є.

У контексті реалізації свого організаційного та структурно-функціонального потенціалів сучасні громадські об'єднання, насамперед, є дієвим системним чинником процесу демократизації сучасного суспільства.

Завдяки широкій методологічній базі теорії Ю. Габермаса (як це було показано вище за текстом) в неї можна «вписати»:

по-перше, певні моменти інституціоналізму /неоінституціоналізму — одночасно функціонуючі моделі «згори — вниз» та «знизу — вгору»(А. Вілдавські, К. Худ, М. Дертік),які, відповідно, інтерпретують вертикальні процеси вироблення того чи іншого рішення державного акту та контролю за виконанням на всіх щаблях проходження рішення та експлікують дії, стратегії, взаємодії конкретних виконавців політичних рішень та актуалізують самостійність та рівень професійності громадських об'єднань;

по-друге, певні положення мережевого підходу щодо громадсько-політичних мереж, які пов'язують в одне ціле державу та громадянське суспільство, де учасники (включенні до різних мереж) стають рівними у виробленні спільного рішення, стають ресурсно залежними та керуються ідеєю консенсусу як у одному полі, так й у різних;

по-третє, варіант розгляду громадських об'єднань як «життєвого простору» соціального капіталу у контексті взаємозв'язку двох його елементів – поведінкового (мережі) та емоційної оцінки (довіра та взаємність) (у інтерпретації Н. Леткі);

по-четверте, моменти, що роблять громадські об'єднання дієвим системним чинником цього процесу (насамперед, особливості їх структури та внутрішньої організації).

З позиції цієї методологічної стратегії громадські об'єднання можна розглядати як такі, що:

у рамках свого функціонування (з урахуванням всіх контекстів свого виникнення та розвитку) «знімають» протиріччя щодо домінування в процесі демократизації структурних або процедурних чинників;

з позиції специфіки своїх внутрішніх структурно-організаційних та динамічних моментів поєднують в процесі здійснення впливу на владні структури у напрямі підтримки соціальних трансформацій та змін колективну та індивідуальну активність / участь;

у межах багатoproфільності та різнорівневості своєї діяльності обґрунтовують як особливість становлення демократії у сучасному суспільстві – одночасне існування засад для гендерної нейтральності та рівності.

Системний характер громадських об'єднань як чинника демократизації базується на особливостях їх функціонування в сучасному суспільстві (як було показано в тексті) у контексті складних багатовекторних взаємовідносин з різними владними та недержавними структурними акторами сучасного суспільства. Організаційна сутність громадських

об'єднань володіє значним публічно управлінським та інституційно-організаційним потенціалом впливового інтегратора суспільно-політичних відносин.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Виходячи із змісту вищевикладеного матеріалу, можна зробити такі висновки.

Теоретичні дилеми (структурні або процедурні чинники є домінуючими у здійсненні цього процесу; колективна або індивідуальна активність є рушійною силою розвитку переходу від одного стану суспільства до іншого; гендерна нейтральність або гендерна рівність визначають особливості становлення демократії у сучасному суспільстві), які роблять процес демократизації відкритим проектом, у межах застосування евристичного потенціалу інституціонального підходу отримують певні засади для свого розв'язання.

Аналіз громадських об'єднань з позицій інституціонального підходу дозволяє акумулювати нові ідеї щодо пояснення особливостей сучасного розвитку громадських асоціацій.

Необхідність дослідження трансформації інституціональних форм суспільного життя в контексті розбудови демократичних політичних інститутів потребує аналізу саме сутнісної характеристики громадських об'єднань, що виступають носіями певних політичних цінностей.

Як свідчать результати соціально-політичних досліджень, такий аналіз спостерігається у контексті застосування до дослідження проблемного поля інститутів та інституцій громадянського суспільства мережевого підходу (у різних його модифікаціях).

Громадсько-політичний мережевий підхід має високий науковий та евристичний потенціал: з одного боку, він фіксує розмитість межі між державою та громадянським суспільством, між публічним та приватним,

широку залученість різних політичних акторів у політичний процес, а з іншого – підкреслює близькість відносин між державним апаратом та інститутами громадянського суспільства.

Тобто, саме цей підхід демонструє перевагу міжособистісних відносин в процесі узгодження практик, де неформальні зв'язки мають перевагу над інституціональними порядками. Саме мережеві відносини сприяють боротьбі з невизначеністю, дозволяють здійснювати успішні економічні й політичні трансакції в умовах обмеженої раціональності акторів.

Але й мережевий підхід має певні недоліки, що, насамперед, не дозволяють йому адекватно та всебічно інтерпретувати саме формальні стосунки в суспільстві.

Для адекватної інтерпретації проблемного поля громадських об'єднань пропонується авторська програма дослідження – певні провідні положення інституціонального / неінституціонального підходу (зокрема, функціонуючі моделі «згори – вниз» та «знизу – вгору»)(А. Вілдавські, К. Худ, М. Дертік), які, відповідно, інтерпретують вертикальні процеси вироблення того чи іншого рішення державного акту та контролю за виконанням на всіх щаблях проходження рішення та експлікують дії, стратегії, взаємодії конкретних виконавців політичних рішень та актуалізують самостійність та рівень професійності громадських утворень) поєднати з громадсько політичними моделями аналізу мережевого підходу на засадах комунікативної парадигми Ю. Габермаса.

Ця методологічна стратегія дозволяє:

інтерпретувати громадські об'єднання як «життєвий простір / світ» соціального капіталу у контексті взаємозв'язку двох його елементів – поведінкового (мережі) та емоційної оцінки (довіра та взаємність) (у інтерпретації Н. Леткі);

розглядати громадські об'єднання як дієвий системний чинник процесу демократизації у зв'язку з тим, що завдяки особливостям їх структури та внутрішньої організації у контексті реалізації свого функціонального

потенціалу вони спроможні певним чином розв'язати зазначені вище дилеми демократичного транзиту.

Особливості структури, внутрішньої організації та функціонального потенціалу громадських об'єднань пропонується уточнити та конкретизувати за допомогою таких процедурних моментів як:

систематизація визначення концепту «громадське об'єднання»;

обґрунтування рівня його співвідношення з близькими за змістом поняттями;

визначення засад щодо різних варіантів класифікації сучасних громадських об'єднань та їх результатів.

РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ У СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ

3.1. Проблемне поле громадських об'єднань: український контекст

За підсумками 2020 р. Україна з показником 5,81 посіла 79 позицію серед 167 країн світу у Світовому Індексі демократії (EIUDemocracyIndex) [196, с. 177]. Порівняно з 2014 р. вона піднялася з 92 позиції до вказаної 79 (на 13 пунктів), це підтверджує стійку орієнтацію українського суспільства на процеси подальшої демократизації, провідну роль в яких, виходячи із світового та вітчизняного досвіду, відіграють саме громадські об'єднання.

Система громадських об'єднань в Україні є доволі складною, постійні звернення дослідників до політико-правового поля їх реєстрації та функціонування не є результативними.

У 1996 р. в статтях 36 та 37 в Конституції України вперше був закріплений статус громадських об'єднань, політичних партій та визначений правовий порядок зв'язку з державою.

У ст. 15 Конституції зафіксоване положення про політичну та ідеологічну багатоманітність: «Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією та законами України» [100]. Зазначені конституційні положення про громадські об'єднання стали свого роду поштовхом для розвитку та розбудови громадянського суспільства в Україні.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про громадські об'єднання» – громадська організація – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи. Натомість під громадським об'єднанням розуміється добровільне об'єднання фізичних осіб та/ або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав та свобод, задоволення

суспільних інтересів (зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та ін.).

Очевидно, чому в юридичній літературі й сьогодні стверджується той факт, що є певна невизначеність понять «громадське об'єднання» та «громадська організація». Зазначається, що під громадськими об'єднаннями слід розуміти всі форми громадської активності громадян, яка може бути реалізована, зокрема, шляхом створення громадської організації і даний термін необхідно використовувати в конституційно-правовому значенні. Своєю чергою, у цивільному праві (в доктрині і законодавстві) пропонується вживати тільки термін «громадська організація» [220, с. 232].

Неоднозначність термінології щодо різних інститутів громадянського суспільства відбито й в законодавчій базі України. Так, Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» використовує поняття «громадські формування», під якими розуміє політичні партії, структурні утворення політичних партій, громадські об'єднання, місцеві осередки громадського об'єднання зі статусом юридичної особи, професійні спілки, їхні об'єднання, організації профспілки, передбачені статутом профспілки, та їхні об'єднання, творчі спілки, місцеві осередки творчих спілок, постійно діючі третейські суди, організації роботодавців, їхні об'єднання, відокремлені підрозділи іноземних неурядових організацій, представництва, філії іноземних благодійних організацій (п. 3 ч. 1 ст. 1) [6].

Міністерство юстиції України безпосередньо пов'язано з роботою Єдиного реєстру громадських формувань, який функціонує одночасно з Реєстром громадських об'єднань.

Чинне законодавство України визначає механізм створення громадського об'єднання за наступними правовими нормами:

громадське об'єднання утворюється як громадська організація або як громадська спілка.

Громадська організація – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи, а громадська спілка – об'єднання, засновником якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи [220, с. 233].

Громадське об'єднання може існувати як зі статусом юридичної особи, так і без нього, громадське об'єднання зі статусом юридичної особи є непідприємницьким товариством, що не має права отримувати прибуток.

Український законодавець не вбачає різниці між поняттями «громадське об'єднання» та «громадська організація», в різних законодавчих актах вживаються як «об'єднання» так і «організація», тобто законодавець ставить між ними знак рівності.

Аналіз законодавчих актів щодо діяльності громадських утворень дозволив зробити такі висновки щодо визначення їх понятійно-категоріального апарату:

1. У більшості випадків відстоюється вірна позиція, що сутнісно розмежовує громадські організації та політичні й релігійні утворення.

2. Законодавець в цілому розуміє необхідність утворення родового узагальнюючого поняття для форм громадських утворень.

3. Водночас єдиного узагальненого поняття у проаналізованому законодавстві немає.

4. На визнання узагальнюючим поняттям претендують категорії «громадські об'єднання (об'єднання громадян)» і «громадська організація», або ж новоутворені категорії (наприклад непідприємницьке товариство за Цивільним кодексом України) [40, с. 65].

Український дослідник А. Галай вважає громадське об'єднання та громадську організацію різними дефініціями, різницю він побачив в тому, що в категорії «об'єднання» не завжди визначена ціль і спільні правила як ознаки об'єднання, організація стрункіша за структурою і метою. Саме мета зумовлює утворення організації. Сутність об'єднання – саме процедура, дії;

сутність організації – упорядкованість і спільна цілеспрямована діяльність колективу (команди) однодумців [40, с. 56].

А. Галай для позначення громадських утворень в своїй монографії «Недержавні організації юридичного спрямування як учасники публічного управління» вживає обидві категорії в одному значенні. Разом з тим, для уточнення системності понять, він пропонує вживати термін «об'єднання» для визначення громадських утворень політичного, соціально-економічного, релігійного та іншого характеру, а термін «організація» визначає наявність спільних цілей діяльності та локальні утворення громадських організацій різних видів.

Поряд з термінами «громадське об'єднання» та «громадська організація» в політологічному дискурсі вживаними є поняття «об'єднання громадян», «громадські утворення», «представники громадськості», «добровільні об'єднання громадян», «недержавні об'єднання громадян» та «неприбуткові об'єднання громадян», «громадські формування».

Аналіз міжнародних та юридичних документів свідчить про більш уживану категорію «громадська організація» у важливих політичних актах та конвенціях. Так, самий розповсюджений термін «неурядові організації» зустрічається у Конвенції про захист прав людини і основних свобод, Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму [40, с. 62].

Узагальнюючи правову літературу та нормативні акти, О. Стасюк виділяє такі ознаки громадської організації:

- недержавна організація;
- добровільна організація;
- неприбуткова організація;
- наявність спільної мети;
- незалежність у виборі напрямів і методів діяльності;
- спрямованість на задоволення інтересів членів;
- законний порядок створення та діяльності;

створення на основі спільної діяльності;

самоорганізація та самоврядування;

багатоманітність різновидів об'єднань громадян у зв'язку з надзвичайно широким спектром сфер і напрямів їхньої діяльності, які визначаються різноманітністю інтересів і потреб їх засновників і членів [186, с. 94].

Виходячи із вищезазначених моментів, очевидно, що класифікація громадських об'єднань в українському науковому дискурсі знаходиться на стадії формування.

Останнє ускладняється й великою кількістю громадських об'єднань в Україні.

Різні наукові критерії, визначення, ознаки та типології дають підстави для різновекторного спрямування класифікації громадських об'єднань.

Аналіз класифікаційних критеріїв, що зустрічаються у Реєстрі громадських об'єднань, Єдиному реєстрі громадських формувань не відзначається єдністю розуміння. В них не існує єдиного підходу щодо видів та класифікації громадських об'єднань в Україні, що відображається навіть в Законі України «Про громадські об'єднання», що свідчить про неузгодженість класифікаційних критеріїв у науковій політологічній доктрині, правових реєстрах, національному законодавстві.

Ситуація, пов'язана з громадськими об'єднаннями є показовою, серед великої кількості непідприємницьких юридичних осіб важко визначити чи є ці організації окремими видами однієї організаційно-правової форми або ці організації є окремими організаційно-правовими формами.

Відсутність визначення різних видів громадського об'єднання та його класифікації в реєстрах України приводить до плутанини і в теоретично-методологічному дискурсі, зважаючи на те, що деякі класифікаційні ознаки є застарілими, а саме:

спосіб обліку членів громадських об'єднань;

територія діяльності;

національні та статеві ознаки тощо.

Різноманітні реєстри громадських об'єднань України не відзначаються єдністю щодо класифікації громадських об'єднань. У Єдиному реєстрі фізичних та юридичних осіб-підприємців виділяються такі організаційні форми як:

- громадська організація;
- об'єднання громадян;
- профспілки;
- благодійні організації та
- інші подібні організації [145, с. 49].

На жаль, законодавець не пояснює статус інших подібних організацій, ми можемо припустити, що мова йде про політичні партії або про організації роботодавців, проте вони в подальшому називаються організаційно-правовими формами.

Згідно з Єдиним реєстром громадських формувань до них приписані і благодійні організації поряд з політичними партіями, творчими спілками, асоціаціями органів місцевого самоврядування, торгово-промисловими палатами. Разом з тим, Державна реєстраційна служба України до громадських формувань відносить профспілки та їх об'єднання та організації роботодавців та їх об'єднання.

Ми вважаємо незрозумілими параметри включення до цих реєстрів, де зовсім по-іншому трактується класифікація громадських об'єднань України. Ю. Парута пропонує ввести такі класифікаційні критерії як «статус», «спрямованість» та «види».

Відповідно за статусом громадське об'єднання може бути:

- всеукраїнським;
- міжнародним;
- місцевим;
- обласним;
- первинним;

регіональним та
республіканським.

За спрямованістю громадські об'єднання бувають:

дитячими,

жіночими,

із захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС,

козацького спрямування,

молодіжне,

науково-технічне товариство,

національних та дружніх зв'язків,

об'єднання інвалідів,

об'єднання ветеранів,

об'єднання охорони пам'ятників історії та культури,

об'єднання охорони природи,

освітньо або культурно-виховне,

правозахисне,

професійне,

творче об'єднання,

фізкультурно-спортивне та інші.

А за видом громадські об'єднання класифікуються:

на асоціації кредитних спілок,

відокремлені підрозділи іноземної неурядової організації,

громадську організацію,

громадську спілку,

об'єднання організацій роботодавців,

об'єднання профспілок,

організації профспілок,

організації роботодавців і профспілку [145, с. 50].

Виходячи із вищезазначеного, зрозуміло, що критерії класифікації знаходяться у стані наукової розробки, різні дослідники пропонують різні параметри у систематизації громадських об'єднань.

Так, М. Менджул за основу своєї класифікації бере «мету створення та діяльності», розподіляючи громадські об'єднання як суспільно корисні та приватно корисні [127, с. 185].

Якщо звернутись до Цивільного кодексу України, то в ньому товариства класифікуються за метою діяльності, тобто, різниця між підприємницькими та непідприємницькими товариствами полягає в меті одержання прибутку або об'єднання задля нематеріальних благ, адже згідно з принципами утворення та діяльності, члени громадських об'єднань України не мають права на доходи, майно громадського об'єднання.

В. Кочин впроваджує інший критерій класифікації, а саме ступінь корисності громадського об'єднання.

У політологічній літературі розглядаються інші класифікаційні критерії, такі як:

за суб'єктним складом(об'єднавчим принципом громадського об'єднання стають певні ознаки, що поєднують їх членів: вік, стать, професія та ін..) та

сфера діяльності (освітні, культурно-просвітницькі, правозахисні тощо).

На теперішній час відсутня вичерпна класифікація громадських об'єднань, залежно від теоретичних завдань, критеріїв класифікації зустрічаються різні моделі класифікації громадських об'єднань.

Разом з тим, у політологічній літературі зустрічаються наступні класифікації громадських об'єднань України:

- за організаційно-правовою формою – партії, союзи, асоціації, благодійні фонди, суспільно-політичні рухи, благодійні установи (ліга, фундація, місія та ін..), благодійна організації, конгреси;

- за суб'єктами діяльності – професійні, жіночі, дитячі, молодіжні, ветеранські, об'єднання підприємців, роботодавців;
- за напрямками діяльності – освітні, культурно-просвітницькі, правозахисні, професійні, творчі, спортивні, науково-технічні, демографічні тощо;
- за метою створення – суспільно корисні (надання соціальних послуг, захист екології, тварин, прав людини, розвиток культури, мистецтва, науки, охорони здоров'я та ін.) та приватно корисні, створені виключно для досягнення інтересів та цілей своїх членів; по суті всі громадські об'єднання відносяться до суспільно корисних, бо вони створюються для захисту прав і свобод невизначеного кола людей;
- за суб'єктним складом – професія, вік, стать та ін., громадських об'єднання поділяються за певною ознакою, що їх поєднує;
- за видом – громадські спілки, громадські організації, організації профспілок, роботодавців, об'єднання профспілок, асоціації кредитних спілок, підрозділи іноземних неурядових організацій тощо;
- за статусом – ті, що мають статус юридичної особи та ті, що не мають;
- за рівнем політизації – політичні партії, суспільно-політичні рухи, громадські об'єднання;
- за рівнем комерціалізації – (благодійні фонди, некомерційні та неприбуткові організації);
- за рівнем стабільності – на постійній основі та тимчасові;
- за суспільною роллю – масові організації та організації, що переймаються інтересами та потребами своїх членів.

Дослідниця О. Семьоркіна запропонувала свою авторську класифікацію громадських об'єднань:

- за необхідністю формалізації створення:

- а) підлягають легалізації (офіційному визнанню) державою (це громадські організації, професійні спілки, організації роботодавців, органи самоорганізації населення);

- б) не підлягають легалізації (батьківські комітети, органи громадського самоврядування в освіті, колективи фізкультури на підприємствах тощо).

- за метою і функціями:

- а) мають загальну мету і завдання, створюються без будь-яких спеціальних особливостей відповідно до законодавства України;

- б) мають спеціальну мету (прямо передбачену законами): громадські організації інвалідів, «чорнобильців», ветеранів війни; Національний олімпійський комітет України; Українське товариство охорони пам'яток історії та культури; саморегулятивні громадські організації; організації професійного спрямування.

- за характером повноважень:

- а) мають визначені законами спеціальні повноваження: громадські організації споживачів; громадські організації з охорони громадського порядку і державного кордону; Українське товариство охорони пам'яток історії та культури;

- б) мають загальну мету і завдання, створені без будь-яких спеціальних особливостей відповідно до законодавства України.

- за територією діяльності:

- а) всеукраїнські громадські організації;

- б) міжнародні громадські організації;

- в) місцеві громадські організації [181].

Інші вітчизняні дослідники О. Шуміло та Н. Кравчук пропонують свою класифікацію громадських об'єднань:

1) за суб'єктами діяльності – молодіжні, дитячі, жіночі організації, об'єднання ветеранів, об'єднання роботодавців, підприємців та ін.;

2) за організаційно-правовою формою – суспільний рух, союз, благодійний фонд, асоціація, конгрес, благодійна установа, благодійна організація (фундація, місія, ліга та ін.). Наприклад, Закон Республіки Молдова «Про громадські об'єднання» передбачає при створенні громадських об'єднань вибір однієї з чотирьох організаційно-правових форм, а саме: громадський рух; громадська організація; громадська установа; громадський фонд;

3) за сферою суспільного життя – культурні, просвітницькі, спортивні, екологічні, творчі тощо;

4) за типом і спрямованістю діяльності організації відносно суб'єкта, який її утворив, – професійні спілки, благодійні організації, правозахисні організації, організації національних меншин, суспільно-політичні рухи [216, с. 32].

Ю. Парута пропонує за відсутності єдиних виважених критеріїв класифікації громадських об'єднань, ввести новий параметр систематизації, а саме визначення того, хто може бути засновником та учасником громадського об'єднання. Це припущення є доволі перспективним, оскільки дозволить внести ясність у класифікацію громадських об'єднань та на новому науковому рівні систематизувати їх.

Вітчизняні дослідники О. Панькова, О. Касперович, О. Іщенко запропонували оригінальний підхід щодо класифікації громадських об'єднань, вони дослідили структуру показників для емпіричного дослідження рівня ресурсного забезпечення громадських організацій та науково обґрунтували класифікацію соціальних ресурсів громадських організацій.

Соціальними ресурсами громадських об'єднань вони вважають сукупність ресурсів, залучених в ході соціальної взаємодії. Вітчизняні політологи посилаються на класифікацію, запропоновану Б. Едварсом та Дж. Маккартні, зробленою ними на основі теорії мобілізації ресурсів. Вони виокремлюють такі основні категорії та види ресурсів:

1) моральні: легітимність, солідарна підтримка, добросовісність, доброзичлива підтримка, популярність;

2) культурні: концептуальні інструменти та спеціальні знання, які стали широко, хоча й не обов'язково повсюдно, відомими; неявне знання про те, як виконати конкретні завдання; тактичні репертуари, організаційні шаблони; технічні або стратегічні ноу-хау;

3) соціально-організаційні: інфраструктури, соціальні мережі (соціальний капітал), організації;

4) людські: праця, досвід, вміння, експертні (спеціалізовані) вміння та знання, лідерство;

5) матеріальні: кошти, майно, офісні приміщення, обладнання, витратні матеріали [144, с. 56].

Дана класифікація доволі інформативна, вона враховує внутрішні аспекти діяльності громадських об'єднань, а також людські ресурси, тобто, є більш прийнятною для оцінки соціальних ресурсів організацій громадянського суспільства.

Разом з тим, О. Панькова, О. Касперович, О. Іщенко великий евристичний потенціал побачили у соціокультурному підході, який враховує важливі фактори соціальної взаємодії та ціннісно-мотиваційні характеристики суб'єктів діяльності. Крім того, до структури соціальних ресурсів громадських об'єднань, дослідники пропонують включити наступні елементи:

мету ініціювання відповідної громадської діяльності (створення організації);

мотиви участі у цій діяльності;

структуру цінностей ініціаторів і учасників діяльності організації громадянського суспільства [144, с. 56].

У межах соціокультурного підходу О. Панькова, О. Касперович, О. Іщенко пропонують об'єднати культурні, моральні та духовно-культурні ресурси у «соціокультурні ресурси» як загальну категорію.

Ще одна українська дослідниця Л. Лойко, з'ясовуючи місце громадських організацій етнічного спрямування в інституціональній структурі громадянського суспільства, пропонує класифікацію громадських об'єднань за кількома критеріями.

1) За рівнем політизованості чи місцем у політичній системі (політичні партії, громадсько-політичні організації, громадські організації за інтересами).

2) За рівнем комерціалізації (некомерційні та неприбуткові організації, благодійні фонди, кооперативи).

3) За характером організованості (партії, рухи, організації).

4) За ступенем ієрархії (місцеві, регіональні або загальнодержавні організації; первинні організації чи їх об'єднання, асоціації).

5) За напрямом діяльності, сферою інтересів (професійні, демографічні, творчі, спортивні, культурно-просвітницькі, науково-технічні тощо).

6) За рівнем стабільності (постійно діючі або тимчасові) [118, с. 56].

Класифікація громадських об'єднань Л. Лойко визначає їх системний рівень та місце в політико-соціальній системі суспільства, вона вважає, що громадські об'єднання, політичні партії та місцеві органи самоврядування знаходяться на різних щаблях політико-соціальної вертикалі та мають різні завдання, функції та статуси та мають свою особливу роль, історію та інституціональну форму.

Л. Лойко пропонує ще один цікавий аспект класифікації громадських об'єднань, вітчизняна дослідниця говорить про функціонування громадських об'єднань як груп інтересів під час вирішення суто політичних завдань. Різниця політичних партій та груп інтересів, на погляд дослідниці, полягає в тому, що групи інтересів бажають впливати на владу, а не нести політичну відповідальність, разом з тим, нестійка політична ситуація може сприяти тому, що групи інтересів можуть змінити допоміжну роль на роль головного виразника суспільних сегментів.

Німецький політолог У. фон Алеман у залежності від суспільних напрямків діяльності, запропонував авторську типологію груп інтересів.

1. Організовані інтереси в економічній сфері та у сфері праці: підприємницькі об'єднання і об'єднання самостійних категорій працівників; профспілки; споживчі спілки.

2. Організовані інтереси в соціальній сфері: об'єднання захисту соціальних прав (на зразок товариства сліпих); об'єднання соціальних досягнень (наприклад, благодійні громадські спілки та заклади); групи самодопомоги (анонімних алкоголіків тощо).

3. Організовані інтереси у сфері дозвілля й відпочинку: спортивні спілки та об'єднання; гуртки для спілкування і реалізації хобі.

4. Організовані інтереси у сфері релігії, науки і культури: церкви, секти; наукові асоціації; загальноосвітні гуртки, мистецькі клуби.

5. Організовані інтереси в суспільно-політичній сфері: духовні, етнічні, правозахисні об'єднання, громадсько-політичні об'єднання (екологічні, за роззброєння, емансипацію жінок тощо) [118, с. 59].

Звичайно, громадські об'єднання мають та намагаються презентувати свої інтереси, що розрізняються за сферами діяльності, цілями, методами та різними ознаками. Громадське об'єднання може бути формою ідентифікації або бути інструментом для досягнення певних цілей. Об'єктивним критерієм класифікації громадського об'єднання може бути належність до певної професійної категорії людей (профспілки), тоді як у неформальних об'єднаннях головним критерієм стає особиста зацікавленість людини.

Н. Клименко, аналізуючи громадські об'єднання, пропонує їх класифікувати:

– за релігійною (конфесійною) належністю: православні, католицькі, греко-католицькі, римо-католицькі, протестантські, іудейські, мусульманські тощо;

– за спільним інтересом: професійні спілки, творчі спілки, об'єднання роботодавців, асоціації органів місцевого самоврядування;

- за професійністю: професійні, аматорські;
- за віковим та гендерним спрямуванням: дитячі, молодіжні, жіночі, пенсіонерів;
- за уподобаннями: спортивні, творчі, освітні, театральні, музичні тощо;
- за безкорисливістю діяльності: благодійні, волонтерські;
- за ставленням до політики влади: провладні, опозиційні;
- за ідейно-політичними поглядами: ліберальні, радикальні, демократичні, консервативні, анархістські, терористичні, сепаратистські тощо [95, с. 106].

Іншу типологію громадянського об'єднання запропонувала О. Ващук. Вона розрізняє такі типи громадських організацій:

- 1) за суб'єктом діяльності: молодіжні, дитячі, жіночі організації, об'єднання ветеранів, спілки роботодавців, підприємців;
- 2) за сферою суспільного життя, в якій діє відповідна організація: культурні, просвітницькі, спортивні, екологічні, творчі та ін.;
- 3) за типом та напрямом діяльності організації: професійні спілки, благодійні організації, правозахисні, організації національних меншин, громадсько-політичні рухи та ін.;
- 4) за визначенням організаційно- правової форми та її найменуванням: громадський рух, спілка, товариство, громадський (благодійний) фонд, асоціація, конгрес, громадська (благодійна) установа, благодійна організація [32, с. 7].

Питання класифікації громадських об'єднань має не тільки теоретико-методологічне значення. Розвиток громадянського суспільства в Україні впливає на зміни у поведінці політичних акторів, транспарентність та паритетність стають пріоритетними, зникає межа між державними інститутами та громадськими об'єднаннями. Суспільна аксіологія з розвитком громадянського суспільства починає перевищувати державну,

формування незалежних громадських об'єднань може трансформувати та удосконалити політичні відносини в Україні.

Виходячи із авторської стратегії дослідження, ситуацію щодо процесу демократизації в українському суспільстві у контексті функціонування громадських об'єднань можна описати наступним чином.

В Україні активно формується громадянське суспільство, невід'ємними частинами якого є незалежні та самостійні суспільні інститути, нагальним завданням яких є формування та реалізація загальних інтересів індивіда та колективів. Загальні інтереси і потреби виражаються і здійснюються через такі інститути громадянського суспільства, як сім'я, церква, система освіти, наукові, професійні об'єднання, організації, асоціації, що здійснюють свою діяльність на основі реального самоврядування (територіальні, виробничі, просто за інтересами).

Маються на увазі об'єднання, створені «знизу», а не за вказівкою вищих органів, політичні партії, що функціонують на основі угоди (консенсусу) з іншими інститутами громадянського суспільства [59, с. 174].

Слід зазначити, що в Україні існуючі політичні партії суттєво відрізняються від громадських об'єднань, але в контексті здійснення процесу демократизації певним чином впливають на функціонування останніх.

Політичні партії скеровують політико-правову активність громадян на участь у державних інститутах, а також на вплив та участь у політико-правових процесах країни. Такі форми поведінки громадян інтерпретуються як «політична участь». Відповідно до результатів дослідження вітчизняних дослідників (зокрема, О. Безрука, Н. Білоцерківської, А. Колодій), «політичну участь характеризують дії індивідів і груп, що вживаються для надання будь-якого впливу на політичний процес, на формулювання або прийняття певних політичних рішень. У цьому контексті політична участь є лише одним із проявів політичної активності особистості і не займає, як правило, домінуючого положення серед інших форм поведінки» [20, с. 19].

Політичні партії через свій кон'юнктурно-бюрократичний характер (що є певним наслідком радянського минулого) ще не стали ефективними інститутами громадянського суспільства, разом з тим їх риси та функції впливають на трансформацію громадських об'єднань в Україні.

Виходячи зі структури, завдань та цілей політичних партій щодо трансформації громадянського суспільства, деякі дослідники виділяють наступні функції політичних партій:

1. інституційна функція політичних партій визначається способом її конструктивної діяльності та досягненням раціональності;

2. агрегативна функція політичних партій полягає у виявленні соціально значущих інтересів індивідів та запитів членів суспільства й типологізації основних проблем різних соціальних груп суспільства;

3. артикулятивна функція пов'язана з виробленням конкретних заходів щодо вирішення соціально значущих проблем;

4. організаційно-стратегічна функція партії включає такі критерії, як автономність, джерела фінансування, джерела поповнення, характер керівництва, узгодженість, фракційність, стратегія, тактика [135, с. 189].

Головним для всіх об'єднань є загальна діяльність поєднана зі спільними інтересами на основі горизонтальних зв'язків. Громадські утворення та різні суспільні сили є сутнісною рисою громадянського суспільства. Людина зі своєю системою потреб та інтересів стає головною дійовою особою такого суспільства.

Держава та громадянське суспільство створюють певну єдність, їх взаємодія виражається в наступних формах:

1) державно-правова регламентація функціонування суб'єктів громадянського суспільства, закріплення їх конституційно-правового статусу;

2) участь суб'єктів громадянського суспільства і перш за все тих із них, які реалізують свої інтереси в різних ланках політичної системи, організації та діяльності органів державної влади;

3) встановлення правових заборон щодо тотального і дріб'язкового втручання органів державної влади та їх посадових осіб у приватне життя людини і громадянина;

4) законодавче закріплення обов'язку держави щодо забезпечення економічної, політичної та соціальної безпеки людини, її прав і свобод, які в сукупності складають зміст конституційного статусу особистості в Україні [59, с. 175].

Через діяльність громадських організацій, політичних партій як структурних елементів громадянського суспільства здійснюється функціонування держави та її органів. Тобто, держава та громадянське суспільство не лише взаємопоєднані, але й взаємообумовлені явища.

За своїм змістом громадянське суспільство, за допомогою своїх інститутів та окремих членів, спрямовано на формування правової держави, що функціонує на принципах демократії та верховенства права. Форма буття громадянського суспільства полягає у взаємодії на рівноправних умовах інститутів громадянського суспільства (політичних партій, громадських організацій, профспілок тощо), які ще іноді називають «неурядовими інститутами». При цьому держава зобов'язана забезпечувати ефективні юридичні механізми взаємодії цих інститутів з державою та її органами, а також захист законних прав й інтересів членів громадянського суспільства [47, с. 100].

Вітчизняний дослідник М. Гирик дотримується думки, що держава повинна разом з захистом членів громадянського суспільства, забезпечувати ефективні механізми взаємодії між державою та її громадськими інститутами.

У держави та громадянського суспільства повинні діяти негласні домовленості про штучну структурацію або упорядкування громадянського суспільства. Світова історія свідчить, що згортання громадянського суспільства або підтримка недемократичних режимів призводить до втрати надбань громадянського суспільства, що підтверджується А. фон. Хайеком,

який пише: «Збереження стихійного порядку суспільства є головною умовою суспільного блага його членів, у чому й полягає значення правил суспільної поведінки» [202, с. 275]. Тобто, громадянське суспільство представлене, у першу чергу, системою своїх саморегульованих інститутів, виникнення, модернізація чи занепад яких зумовлюється самими потребами громадянського суспільства та змістом легітимних механізмів його взаємодії з державою [47, с. 100].

Взаємодія держави та громадянських інститутів може сприяти ідеальній моделі еволюційного розвитку державної системи, причому конфлікт інтересів або протидія між державою та громадянським суспільством може підштовхувати останнє до вироблення ефективних шляхів власного розвитку та перетворення громадянських інститутів у свого союзника.

Як стверджує Т. Каротерс, громадянське суспільство може й повинно кидати виклики, дратувати і навіть час від часу протистояти державі. Адже громадянське суспільство й держава потребують одне одного, в ідеальному варіанті вони розвиваються разом, у творчому тандемі, а не за рахунок один одного [172, с. 35].

Громадські інститути повинні здійснювати громадський контроль за розподілом влади та балансом інтересів. Держава, в свою чергу стає контрагентом громадянського суспільства, забезпечуючи умови для легального вираження інтересів своїх громадян та громадських об'єднань, виконання конституційних вимог та загальнонаціональних інтересів.

Як свідчить практика, українська держава здійснює підтримку діяльності частини громадських організацій навіть у вигляді державного фінансування (наприклад, у 2019 р. на ці цілі було виділено 887 млн. грн.) [196, с. 169].

Громадським організаціям також надано можливості отримувати гранти на виконання їх проектів на конкурсних засадах від фондів. Так, від Українського культурного фонду впродовж 2018–2020 рр. отримали 70 млн.

грн. фінансової підтримки понад 90 культурно-мистецьких проєктів, поданих на конкурс організаціями етнонаціональних спільнот.

Інститути громадянського суспільства відіграють важливу роль у розбудові демократичного суспільства в Україні, логіка їх розвитку спрямована на здатність формувати громадську думку та виробляти компромісні рішення, що об'єднують людей для вироблення спільного рішення.

Громадські об'єднання та партії зацікавлені у представництві в суспільстві інтересів всіх верств населення, політична діяльність для громадських інститутів є засобом досягнення певних цілей.

Серед великої кількості громадських організацій основними можна назвати профспілки, соціально-економічні та соціально-культурні громадські об'єднання, спілки споживачів, підприємців, творчі спілки, благодійні організації тощо. Такі об'єднання, незважаючи на суттєві відмінності в їх організації і формах діяльності, мають чимало спільних рис, що дозволяє віднести їх до однієї групи:

по-перше, їх діяльність не ставить за мету отримання прибутку;

по-друге, політична діяльність не є їх головною метою (на відміну від політичних партій), хоча в багатьох випадках вони справляють суттєвий вплив на процес прийняття державних рішень (як, наприклад, Асоціація міст України; Українська спілка промисловців та підприємців; Федерація незалежних профспілок України тощо) [132, с. 81].

Саме громадські об'єднання та політичні партії є альтернативою державній владі, які, як правило не вступають у відкриту конфронтацію з державою, а справляють суттєвий вплив на різні сфери життя суспільства. Поряд з легітимізованими громадськими об'єднаннями існують організації, що діють як рухи, без юридичної процедури реєстрації.

Українська дослідниця Н. Драгомирецька у контексті своїх досліджень державно-громадянського партнерства у сфері соціального розвитку

приходить до висновку, що сучасне громадянське суспільство в Україні включає в себе:

неурядові організації / некомерційні організації громадянського суспільства, які мають організаційну структуру і активність, а також офіційно зареєстровані;

інтернет-групи, які включають спільноти у соціальних мережах, котрі можуть бути «зорганізовані», але не обов'язково мають фізичні, юридичні або фінансові структури;

соціальні рухи, які можуть бути як он-лайн, так і фізичні;

релігійні спільноти, організації, засновані на вірі та їх лідери;

профспілки;

соціальні підприємці, які використовують інноваційні і маркетинг-орієнтовні підходи до соціальних і економічних проблем;

масові асоціації, які діють на місцевому рівні;

кооперативи власників [75, с. 35].

За даними Державної служби статистики, станом на початок 2020 р., в Україні налічувалося понад 88 тис. громадських організацій, близько 2 000 громадських спілок, понад 36 тис. релігійних організацій, понад 28 тис. профспілок та їх об'єднань, понад 300 творчих спілок, понад 19 тис. благодійних організацій, а також близько 33 тис. ОСББ та понад 1 000 органів самоорганізації населення.

Упродовж 2020 р., за даними Мін'юсту, зареєстровано, зокрема 14 громадських організацій та понад 4 000 громадських об'єднань [196, с. 169].

Зростаюча кількість громадських об'єднань в Україні, на жаль, не виступає однозначним показником впливу громадянського суспільства на політико-суспільні процеси в державі.

Основними причинами, на думку М. Месюк виступають наступні фактори:

– один і той самий соціально активний громадянин (група громадян) може бути одночасно членом (учасником, засновником) кількох інститутів громадянського суспільства;

– наявність «декларативних» – тобто створених у встановленому порядку, однак таких, що фактично не функціонують (не виконують свої статутні цілі) інститутів громадянського суспільства (наприклад: штучно створені роботодавцем профспілки, що нібито захищають інтереси працівників; об'єднання громадян з «гучними» назвами чи символікою для справляння відповідного враження, психологічного тиску чи залякування за допомогою посвідчень, бланків листів;

– створення політичних партій/рухів з подібними до «конкурентів» назвами чи політичними поглядами, з метою позбавлення останніх частини електорату, тощо;

– різна суспільна значимість результатів діяльності інститутів громадянського суспільства (наприклад: умовна політична партія, громадське об'єднання рибалок чи об'єднання співвласників багатоквартирного будинку діють у різних сферах суспільних відносин, об'єднують різну кількість членів/учасників, відрізняються територією функціонування, – а відповідно й по різному впливають на суспільний розвиток) [130, с. 90].

М. Рябчук виділяє такі моделі розвитку громадянського суспільства, які здійснюють безпосередній вплив на розвиток державної системи.

Перша – громадянське суспільство як сукупність споживачів, що вдовольняються незалежністю від держави й своїми правами. При цьому громадяни не є зацікавленими творцями перетворень.

Друга – громадянське суспільство уже є способом захисту прав громадян від посягань на них державної системи.

Третя – громадянське суспільство виступає своєрідним кланом, з власними принципами й традиціями, що намагається підкорити державну систему цим принципам і традиціям, тобто власним інтересам.

Четверта – громадянське суспільство перетворюється на організаційно-правове угруповання, що усвідомлює своє місце в суспільній системі й вимагає від держави захисту своїх інтересів, пропонуючи натомість виконання власних обов'язків.

П'ята – громадянське суспільство стає регулятором розвитку державної системи в економічних, політичних та соціальних питаннях, виконуючи роль чинника еволюції. Таке суспільство передбачає вже не просто формальний розподіл влади та баланс інтересів, а й своїми інституціями забезпечує громадський контроль за цим розподілом [172, с. 21–22].

Як свідчать події після 2014 року, в українському суспільстві виникає та починає активно функціонувати саме четверта модель взаємодії громадського суспільства та держави. Тобто, громадянське суспільство як простір існування активізму у добровільних організаціях або у соціальних рухах, перетворюється на організаційно-правове угруповання (наприклад, на масовий волонтерський рух), що усвідомлює своє місце в суспільній системі й не просто вимагає від держави захисту своїх інтересів, не просто ефективно реалізує свій функціональний потенціал, а ще й «перебирає» на себе функції держави та окремих її інститутів (наприклад, Збройних Сил та відповідних структур при захисті територіальної цілісності держави під час збройного конфлікту на Сході України).

«Критично важлива допомога, яка дозволила виграти час для часткового відновлення боєздатності армії, прийшла від українського суспільства – зазначають експерти з Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, – добровольчі батальйони взяли на свої плечі значну частину тягаря з відсічі збройної агресії. Завдяки ролі добровольців та кільком хвилям мобілізації оборонні можливості були відновлені до рівня, необхідного для стримування масштабів агресії та локалізації конфлікту в межах окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО). Завдяки діяльності численних волонтерських організацій за широкої підтримки громадян вдалося

мінімізувати проблеми нефункціональної — особливо в перші місяці війни — системи тилового забезпечення. Загалом було створено 32 батальйони територіальної оборони...» [196, с. 314].

У вітчизняному політологічному дискурсі стверджується, що громадські об'єднання покликані виконувати, насамперед, функції:

- налагодження партнерського діалогу між громадськістю та органами державної влади;

- усунення будь-яких непорозумінь та перешкод для забезпечення соціальної злагоди, сприятливої атмосфери для розбудови вільного, неупередженого ставлення щодо влади, громадянського суспільства.

Слід зазначити, що при визначенні головних функцій діяльності цих соціально-політичних суб'єктів, дослідники справедливо одночасно звертають увагу на два моменти: з одного боку, на визначення можливих форм здійснення взаємодії між органами влади і об'єднаннями громадян, а з іншого – обґрунтування нормативно-правових засад цієї діяльності.

Щодо першого моменту, то конструктивним визнається пропозиція Н. Ротар виокремлювати чотири основні варіанти діалогу між владою і об'єднаннями громадян.

Перший передбачає використання владою традиційної стратегії взаємодії з громадянами згори – вниз, яка ґрунтується на наданні останнім мінімуму інформації про перебіг процесу ухвалення політичних рішень та повністю заперечує їх суб'єктність в процесі формування їх політичного порядку денного. Фактично цей тип діалогу є монологом влади, який претендує винятково на схвальну оцінку з боку громадян.

Другий варіант діалогу – взаємодія, обмежена згори – є стратегією обмеженого діалогу, коли влада погоджується приймати пропозиції від громадян, проте не реагує на них.

Третій варіант передбачає відкритий діалог між владою і громадянами. Проте остаточний вибір пріоритетів залишається за владою, оскільки вона обирає стратегію взаємодії.

Четвертий варіант діалогу, який відповідає принципам функціонування демократії участі, формується на основі спільного володіння інформацією, тому пересічні громадяни є рівними з владою суб'єктами політичного процесу, а їх пропозиції мають таку ж вагу, як і пропозиції влади.

Зауважимо, що тільки останній варіант діалогу між владою та громадянами передбачає і рівні права щодо контролю за реалізацією спільно ухвалених політичних рішень [176, с. 75–92].

В Україні у повному обсязі реалізовано перший варіант діалогу і робляться спроби засвоїти другий та третій варіанти. Однак, нестабільний характер взаємодії між основними гілками влади, намагання політичної еліти тримати все під власним контролем не дозволяє їй обирати більш розкриті варіанти політичних стратегій у взаємодії з громадянами. Наслідок: поширення серед громадян тенденції до абсентеїзму та поглиблення кризи довіри до демократичних інститутів.

Щодо другого моменту, то регулювання функціональної діяльності органів державної влади і громадських організацій та об'єднань пропонується вибудовувати на основі партнерства, взаємодії, за відсутності втручання до внутрішньої діяльності кожного із суб'єктів цієї взаємодії. Тобто, їх функціональна діяльність має зводитися на принципі не супідрядності (в такому випадку органи державної влади не втручаються в роботу громадських організацій та об'єднань, а громадські організації та об'єднання – в роботу органів державної влади).

Даний принцип був законодавчо закріплений в Законі України «Про громадські об'єднання» – провідна роль у питаннях взаємодії між органами державної влади та громадськими організаціями і об'єднаннями належить державним органам, адже саме держава, має верховенство влади, забезпечує громадським організаціям і об'єднанням правову основу їх створення і функціонування. Абсолютно всі громадські організації і об'єднання діють на підставі єдиної законності. Таким чином, органи державної влади не повинні втручатися у внутрішню діяльність громадських організацій і об'єднань, а

мають виступати ініціатором їх співпраці та конструктивної взаємодії, брати на себе головуючу роль у питанні координації взаємовідносин між собою [176, с. 75–92]. .

Слід також зазначити, що у контексті дослідження двох вищезазначених моментів громадські об'єднання виступають не лише ефективним інструментом взаємодії й конструктивного діалогу між громадськістю та органами державної влади і місцевого самоврядування, вони стали активними учасниками політичних процесів, активно впливають на формування й реалізацію державної внутрішньої політики країни, мають вагомий вплив на процес державотворення.

У публічному просторі поміж державою та індивідом поряд з громадськими об'єднаннями функціонують інші форми, що опосередковують цей зв'язок.

У сучасному українському суспільстві набирають оберту соціокультурні асоціації – наукові і творчі спілки, культурно-розважальні, освітні, релігійні заклади, незалежні ЗМІ, створено сотні телерадіокомпаній, видань, освітніх закладів недержавного профілю.

До громадських формувань відносять громадські ради та колегії державних органів та недержавних структур. Громадські ради створені у Національній радіокомпанії України, Національній телекомпанії України, Службі безпеки України, Міністерстві фінансів України та інших органах. До складу громадської ради повинні бути залучені громадські діячі, які мають досвід, необхідний рівень компетенцій та вплив на громадську думку, їх головне завдання – громадський контроль за діями органів державної влади та концептуальне визначення діяльності громадської ради. Неінституціоналізована громадська активність впроваджується через органи громадського самоврядування.

Взаємодія системи державного управління та інститутів громадянського суспільства відбувається на рівні дорадчих, консультативних та інших допоміжних органів, створених державною владою.

Консультативно-дорадчі органи формуються за допомогою громадських об'єднань, які делегують своїх представників до складу дорадчого органу. Представники громадських об'єднань надають об'єктивну інформацію та експертну оцінку прийнятим управлінським рішенням, забезпечують посадових осіб від можливої дезінформації.

Громадські об'єднання мають потужну силу для посилення міжнародного іміджу України на міжнародній арені. Громадські об'єднання реалізують гуманітарну, просвітницьку, культурну, освітню діяльність в рамках міжнародної співпраці. Громадські об'єднання представлені у складі одного з робочих органів Європейського Союзу та України, що підтверджено ст.ст.469-470 під назвою «Платформа громадянського суспільства» Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. До складу органу входять представники 15-ти неурядових організацій, які представляють українське суспільство у взаєминах із неурядовими організаціями держав-членів ЄС. Зокрема, це ГО «Агенція європейських інновацій», Всеукраїнська асоціація «Інформаційна безпека та інформаційні технології», Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля» та ін. [221, с. 142].

Делегати українських громадських об'єднань, спілкуючись з європейськими партнерами з питань політико-правової сфери, освіти, економічних питань набувають міжнародного досвіду у розбудові громадянського суспільства та його інститутів.

Тобто, можна стверджувати, що громадські об'єднання за умов розвитку українського суспільства перетворилися на один із провідних чинників сучасного державотворення (комплексного довготривалого процесу побудови демократичних структур та інститутів).

Це твердження також базується й на результатах щодо обґрунтування основних напрямів впливу громадських об'єднань на органи державної влади(всіх рівнів), які презентовані у відповідних дослідженнях вітчизняних фахівців.

Згідно до цих результатів:

- 1) громадські об'єднання беруть участь у формуванні корпусу депутатів органів державної влади;
- 2) представники громадських об'єднань входять до складу певних державних колегіальних органів як їх повноправні члени з ухвалювальним голосом;
- 3) керівні органи певних громадських організацій можуть бути суб'єктами законодавчої ініціативи;
- 4) у ряді випадків державні органи приймають рішення лише спільно або за погодженням з громадськими об'єднаннями;
- 5) окремі громадські організації (за умов дозволу держави) з певних питань цілком самостійно приймають формально обов'язкові (юридичні) рішення нормативного або індивідуального характеру;
- 6) певним громадським об'єднанням дозволено контролювати діяльність деяких державних організацій;
- 7) за порушення деяких юридичних норм державою передбачено можливість застосування конкретних заходів з боку громадських об'єднань [107, с. 48–53].

3. 2. Робочі моделі політичних практик функціонування громадських об'єднань у процесі демократизації українського суспільства

Вищезазначену авторську дослідницьку схему, що орієнтується на розгляд громадських об'єднань як провідного системного чинника демократизації українського суспільства, пропонуємо застосувати до аналізу процесів демократизації в українському суспільстві.

Спираючись на проаналізовану нами літературу, ми пропонуємо виділити такі етапи історичного розвитку діяльності громадських об'єднань / організацій на території сучасної України:

I період— до 1917 року, який характеризується першими спробами становлення та розвитку громадських організацій в тому виді, який на даний період часу був можливий.

II період – з 1917 року до 1985 року, що характеризується розвитком громадських організацій в умовах владування радянської влади, що окреслювало певну специфіку діяльності громадських організацій. В цей період відбувалися перші спроби визначення нормативно-правової бази для їх діяльності. Прикладами таких організацій були : «Просвіта», «Луг», «Рідна школа», «Союз українок», «Відродження», «Червоний хрест», професійні спілки, місцеві комітети взаємодопомоги,

III період – з 1985 року до теперішнього часу, який відображається в стрімкому зростанню об'єднань громадян за різноманітними видами діяльності (від культурно-просвітницького до правозахисного) в умовах демократизації українського суспільства. Спостерігається створення громадських організацій по запиту проблем суспільства, а також удосконалення законодавчої бази як на державному рівні так і на міжнародному.

Слід зазначити, що дата, яка визначає кінець другого періоду та початок третього (1985 р.), не співпадає з часовим показником отримання Україною незалежності – 1991 р. Це пояснюється фактом змін, що відбулися у розвитку громадських об'єднань в українському суспільстві (безумовно в межах СРСР) у період так званої «Перебудови» – етапу певних дій керівництва СРСР на чолі з КПРС щодо організації та проведення цілої низки політичних та економічних реформ у 1985–1991 рр.

«Період «перебудови і гласності», – зазначають представники Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, – позначився справжнім вибухом самодіяльної громадської активності: створюється Український Культурологічний клуб (1987 р.), Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ, 1987 р.), Українська Гельсінська спілка з прав людини (1988 р.), екологічна асоціація

«Зелений світ» (1988 р.), Товариство української мови імені Тараса Шевченка (1989 р.), Спілка незалежної української молоді (1989 р.), історико-просвітницьке товариство «Меморіал» та інші культурологічні, національно-культурні, історико-просвітницькі, молодіжні організації. На 1987-1989 рр. припадає формування громадсько-політичного Народного Руху України та його перетворення в 1993 р. на впливову політичну партію» [196, с. 168].

Вітчизняна дослідниця Т. Андрійчук провела аналіз чинників та особливостей формування інститутів громадянського суспільства в Україні та виділила наступні умовні етапи їх розвитку:

– 1991–1994 рр. – затухання трансформаторського суспільно-політичного руху, що сприяв досягненню незалежності, становлення нових «неполітизованих» об'єднань та адаптація до нових умов низки «радянських» громадських об'єднань;

– 1995–1999 рр. – посилення залежності інститутів громадянського суспільства від політичних партій і міжнародних донорів, поширення практики тісної співпраці держави зі «зручними» громадськими об'єднаннями (у т. ч. в частині їх фінансової підтримки), «загравання» керівництва держави з громадськими активістами шляхом створення сприятливих умов для формування нових видів інститутів громадянського суспільства;

– 2000–2004 рр. – публічна конфронтація держави та групи інститутів громадянського суспільства, що спеціалізуються на контролі за діяльністю органів державної влади, посилення тенденції залучення громадських об'єднань до політичної діяльності (в контексті виборчих кампаній), намагання влади продемонструвати свою демократичність шляхом створення правових умов для участі громадськості у прийнятті державних рішень;

– 2005–2009 рр. – відсутність очікуваних від нової політичної еліти змін у напрямку реальної співпраці держави та широкого кола інститутів громадянського суспільства, інституційне послаблення більшості

«контролюючих» громадських об'єднань, зменшення уваги до інститутів громадянського суспільства з боку політичних партій;

– 2010 р. – наш час (2014 р.) – активізація в умовах централізації влади «контролюючих» інститутів громадянського суспільства, демонстрація низкою інших громадських об'єднань можливості чинити потужний протестний опір діям уряду, намагання керівництва держави хоча б формально продемонструвати заінтересованість у розвитку громадянського суспільства та співпраці з не лише «зручними» об'єднаннями [5, с. 67–68].

Можна продовжити періодизацію та запропонувати включити до наведеної вище схеми ще шостий період, а саме – «2014 р. – теперішній час».

Цей період характеризується: збільшенням кількості патріотичних та національно-культурних організацій; втратою рівня ефективності функціонування цілої низки політичних партій; зростання обертів соціокультурних асоціацій – наукових і творчих спілок, культурно-розважальних, освітніх, релігійних закладів, незалежних ЗМІ.

Як свідчать публікації з транзитологічної проблематики, процес демократизації в українському суспільстві найбільш часто презентують через наступні моменти:

Проголошення незалежності України (Акт, 1991 р.);

Помаранчева революція / Помаранчевий Майдан (сукупність масових протестних мітингів та інших актів громадянської непокорі в Україні у листопаді–грудні 2004 року);

Революція гідності (сукупність масових протестів мітингів та інших актів громадянської непокорі в Україні у листопаді 2013 року – лютому 2014 року) [див., напр., 144, 196, 198].

Очевидно, що в історії розвитку громадських об'єднань в українському суспільстві у контексті її поєднання з історією демократичних трансформацій в Україні є певні закономірності, що базуються на громадському активізмі.

Так, виходячи із статистичних даних щодо виникнення та розвитку громадських об'єднань в Україні за 30 років її переходу до демократії, можна

стверджувати, що у цьому процесі українського суспільства у залежності від його стану виникають та домінують такі моделі політичних практик, які відтворюють основні напрями і специфіку громадського колективного активізму:

презентація актуальних суспільних інтересів та потреб в контексті розробки державної соціальної політики(в період сталого розвитку – між 1991 та 2004 роками та між 2004 та 2013);

мобілізація акторів щодо політичної участі(у період соціально-політичних зрушень – 1985–1991 рр., 2004 р., 2014–2015 рр.).

Слід зазначити, що за будь-яких умов розвитку українського суспільства завжди серед напрямів діяльності громадського колективного активізму спостерігається підтримка відновлення і збереження національно-історичної пам'яті та національно-культурних традицій. Здавна національно-культурний, обрядовий, звичаєвий потенціал українського народу був ваговим інструментом, який використовували у своїй діяльності педагоги, вихователі, просвітники та інші.

Серед цих громадських об'єднань, які зорієнтовані саме на цей напрямок діяльності, є як організації, що мають довгу історію існування (ще з радянських часів), так й ті, що виникли уже за часів сучасних демократичних трансформацій в Україні.

Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка (колишнє Товариство «Просвіта») – це українська громадська організація культурно-освітнянського спрямування було створено (відновлено) у 1989 році. Веде діяльність як в Україні, так і в осередках української діаспори. Метою її діяльності є утвердження національної української ідеї та державної мови, розвиток національної культури, відродження історичної пам'яті, а також формування національної свідомості та піднесення духовності і добробуту українського народу (сайт <http://prosvitanews.org.ua/istor.html>).

«Національна спілка кобзарів України», була заснована в 1996 році як громадське об'єднання, а в 1999 році її перереєстрували у творчу спілку.

Спілка здійснює організаційну і творчу координацію зусиль для пропаганди і популяризації традиційного кобзарського музикування засобами масової пропаганди – радіо, телебачення, участі у престижних державних акціях (сайт <http://kobzari.org.ua>).

Всеукраїнська громадська організація «Українське реєстрове козацтво» (2002 р.) є спадкоємцем та продовжувачем ідейних, духовних та моральних засад українських козаків, її духовних, культурних, військово-патріотичних традицій. Серед пріоритетних завдань організації виділяють: сприяння відновленню й розвитку на звичаєвих засадах українського козацтва, діяльності та способу життя українського народу, відродженню й розвитку козацької господарської діяльності; створення козацьких січей, паланок і поселень як осередків відродження та розвитку традиційних козацьких форм самоврядування; сприяння підготовці молоді до військової служби, військовому вишколу українських козаків, сприяння розбудові Збройних Сил України, Державної прикордонної служби України, Державної фіскальної служби України, підрозділів Територіальної та Цивільної оборони, сприяння комплектуванню окремих козацьких військових формувань призовниками з Українського Реєстрового Козацтва (сайт <http://kozatstvo.org.ua>).

Щодо першого напрямку діяльності громадських об'єднань. У зарубіжній та вітчизняній літературі існує достатньо багато визначень поняття «соціальна політика», які розкривають її сутність, особливості, основні напрями реалізації. Наприклад, відомий американський фахівець у галузі соціальної роботи Р. Баркер у «Словнику соціальної роботи» (1994) розглядає соціальну політику як «діяльність і принцип суспільства, які формують спосіб, за допомогою якого воно втручається та регулює відносини між індивідами, групами, громадами, соціальними закладами. Ці принципи та дії є результатом звичаїв і цінностей суспільства та значною мірою визначають розподіл ресурсів і рівень добробуту його людей» [11, с. 74]. Автори Політологічного енциклопедичного словника (1997) пропонують визначати соціальну політику як «діяльність держави по

збалансованому розвитку суспільства, забезпеченню стабільності державного правління й соціального захисту населення» [150, с. 331]. Інші представники вітчизняної політичної науки інтерпретують соціальну політику як систему «цілей і засобів їх досягнення політичними і державними інститутами з регулювання соціальної сфери суспільства, соціальних відносин відповідно до сукупності політичних установок, принципів, рішень та ідей, спрямованих на задоволення соціальних інтересів і потреб особистостей, соціальних груп, класів та ін.» [70, с 6].

Слід зазначити, що у сучасному науковому дискурсі та соціально-політичній практиці не тільки не існує загальноприйнятого або найбільш широко вживаного визначення соціальної політики (це впливає, наприклад, із досліджень англійського політолога Т. Ганслі [41]), але й у різних країнах світу провідними є різні варіанти трактування змісту цього феномену.

У цілому, згідно до результатів досліджень окремих вітчизняних представників політичної науки (зокрема, А. Крупника, О. Крюкова та ін.), що мали за мету систематизувати запропоновані у науковому дискурсі теоретико-методологічні засади визначення змісту феномену «соціальна політика», останні можна умовно об'єднати у п'ять груп.

Першу групу концепцій становлять пропозиції розглядати цей феномен з позиції ототожнення соціального та суспільного, тобто, соціальна політика держави розглядається як суспільні дії з вирішення проблем, які стосуються всього соціуму.

Другу групу – з позиції соціально-трудова відносин у контексті орієнтації на процес їх стабілізації, тобто, соціальна політика – це регламентування відносин праці та капіталу з боку держави (виключаючи екстремістські або радикальні варіанти розв'язання протиріч).

Третю групу – з позиції діяльнісного підходу, тобто, інтерпретації соціальної політики як виду суспільної діяльності, яка орієнтована виключно на певну підтримку потенційно соціально небезпечних верств населення (від непрацевдатних до декласованих елементів) у контексті мінімізації рівня

їхнього протистояння групам більш заможних представників суспільства. Соціальна політика – діяльність, результатами якої (через систему державної допомоги та суспільної благодійності) є забезпечення декласованих верств населення мінімально прийнятним рівнем задоволення їхніх потреб, добробуту тощо з метою зниження у суспільстві рівня соціальної напруги.

Четверту групу – з позиції інструментального підходу, тобто, соціальна політика – це певний інструмент, який пом'якшує негативні наслідки індивідуальної та соціальної нерівності через застосування ефективної системи заходів, які спроможні втримати диференціацію доходів різних верств населення в безпечних межах.

П'яту групу – з позиції принципів соціальної справедливості та соціального партнерства як базових цінностей сучасного громадянського суспільства і соціальної держави, тобто, соціальна політика – провідний елемент сучасного громадянського суспільства та соціальної держави [108, с. 6–7].

Зрозуміло, що кожна із вищезазначених груп визначень змісту соціальної політики має певні спільні або схожі моменти, аспекти, насамперед, це стосується природи виникнення цього феномену (існування в суспільстві соціальної нерівності), мети її організації (підвищення добробуту і задоволення потреб як найменш захищених груп і індивідів, так і населення в цілому) та механізмів реалізації (через систему функцій, з яких однією з найважливіших є функція перерозподілу (ресурсів, податків тощо)).

На основі аналізу науково-літературних джерел, ми пропонуємо трактувати соціальну політику держави як ряд механізмів, що спрямовані на забезпечення існування громадян на гідному рівні, підвищення загального суспільного рівня життя, покращення якості життя населення, забезпечення соціальної, економічної та політичної стабільності.

А у контексті розгляду ролі саме громадських об'єднань у її організації та реалізації на практиці пропонуємо уточнити його з позиції звернення до визначення цього напрямку діяльності держави, яке сформулював

вищезгаданий український політолог А. Крупник, «комплекс заходів, що здійснюються державними інститутами та недержавними суб'єктами з виявлення, задоволення та узгодження потреб та інтересів громадян, соціальних груп, територіальних громад» [108, с. 7].

Відтак, пропонуємо розглядати соціальну політику як низку механізмів, що застосовують державні інститути та недержавні суб'єкти з метою з'ясування інтересів та потреб різних груп громадян та забезпечення їх існування на гідному рівні, підвищення загального суспільного рівня життя, покращення якості життя населення, забезпечення соціальної, економічної та політичної стабільності.

На основі здійсненого аналізу науково-літературних джерел визначаємо, що соціальна політика України бере свій початок з проголошення Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.). У даному документі зазначено, що людина, її честь, здоров'я є для держави найвищою цінністю. Отже, Україна являє собою соціально направлену державу, реалізацію основних функцій якої покладено на діяльність органів місцевого самоврядування, а також громадських організацій.

Виходячи з вищезазначеного, виділяємо три головні функції, які виконує соціальна політика держави в українському суспільстві:

1) економічна функція включає в себе стимулювання різних видів економічної діяльності;

2) соціальна функція має на меті створення соціально-економічних умов для збереження стабільності в суспільстві;

3) стратегічна функція забезпечує створення соціально-економічних умов для збереження та розвитку «людського капіталу», підтримання належного рівня життя різних верств населення, вільного безкоштовного доступу до медичного обслуговування, освіти, доступу до культурних цінностей та їх популяризація.

Об'єднання визначених нами трьох функцій пропонуємо узагальнити в одну, яка матиме назву «стабілізаційна» і включатиме в себе основні напрями реалізації даних функцій, а саме: забезпечення координації і потреб соціальних груп в економічній, соціальній та політичних сферах із врахуванням цінностей та очікувань населення. Саме у такій інтерпретації функцій соціальної політики вбачається можливим всебічно розглянути роль недержавних суб'єктів у її організації та здійсненні.

Як свідчать результати наукових досліджень та соціальна-політична практика, структура недержавних суб'єктів/організацій, що представляють громадянське суспільство, досить різноманітна. Наприклад, вітчизняний дослідник В. Новіков пропонує в усій сукупності цих організацій виокремлювати чотири групи суб'єктів:

- систему органів соціального партнерства;
- систему органів соціального страхування;
- кооперативи;

благодійні та неурядові організації [138]. Саме остання група суб'єктів у сучасному українському суспільстві найчастіше розглядається як сукупність громадських об'єднань/організацій – тобто, як «добровільні формування громадян, створені у результаті їх вільного волевиявлення з метою вираження колективних інтересів і вирішення громадських питань та проблем» [180, с. 213], головними ознаками яких є недержавність і неприбутковість.

Нормативно-правовою базою діяльності громадських організацій в реалізації внутрішньої політики держави є Конституція України, закони України, укази Президента України, постанови Верховної Ради і Кабінету Міністрів України, міністерств та відомств, міжнародні акти, ратифіковані Верховною Радою України щодо соціального розвитку, соціальної політики та соціального захисту в аспекті діяльності громадських об'єднань.

«Як правило, – стверджує, наприклад, українська дослідниця Ю. Горемикіна, – у статутах громадських організацій та благодійних фондів

основними видами діяльності визначено такі, як представлення інтересів і допомога своїм членам або благодійницька діяльність. Найбільш типовими видами діяльності вітчизняних НДО є захист прав та інтересів окремих соціальних груп людей, лобіювання, проведення тренінгів та надання консультацій, просвіта та поширення інформації для населення, вирішення соціальних питань, освітня діяльність» [53, с. 220].

За цих обставин, як свідчить практика, сучасні громадські об'єднання:

«по-перше, постають гарантами непорушності, реалізації та захисту особистих прав людини і громадянина;

по-друге, є засобом самоорганізації членів суспільства та реалізації ними інтересів;

по-третє, виступають ефективним інститутом демократичного контролю за функціонуванням органів державної влади і ступенем втручання держави у суспільні відносини;

по-четверте, дають громадянам можливість безпосередньо впливати на процес прийняття важливих для суспільства рішень» [180, с. 219-220].

У контексті реалізації вищезазначених функціональних моментів громадськими об'єднаннями, у їх діяльності можна виокремити певні чотири аспекти, які є векторними для цих процесів за умов українських реалій.

Перший аспект – це традиція й специфіка віддзеркалення, реалізації та захисту інтересів і потреб усіх груп населення держави громадськими організаціями/об'єднаннями.

Другий аспект – це зміст та особливості взаємодії громадських об'єднань і владних структур та установ.

Третій аспект – це рівень співпраці та проблеми діалогу між різними благодійними та неурядовими організаціями в країні.

Четвертий аспект – це структура та форма взаємодії між суб'єктами, що розробляють та реалізують соціальну політику в державі.

Щодо першого аспекту. За даними Державної служби статистики України, на кінець грудня 2018 року в державі було зареєстровано та діяло

(без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях) 87 580 громадських організацій, на обліку яких знаходилось 19 079 855 членів [72].

Головними напрямками діяльності цих організацій є переважно захист професійних інтересів та соціальних інтересів освітньої, культурної та політико-правової спрямованості різних груп населення (від молоді до осіб з інвалідністю). Тобто, сукупність громадянських об'єднань, які функціонують сьогодні в Україні досить всебічно презентують інтереси та потреби різних суб'єктів політичного процесу, що у цілому відповідає традиційній європейській структурі існування неурядових організацій.

Щодо другого аспекту. У сучасному соціально-політичному дискурсі стверджується, що у цілому ймовірними варіантами взаємодії між державними органами та неурядовими структурами суспільства можуть бути відносини чотирьох типів:

«фіскального (гранти, заробітна платня і гонорари, непряма допомога, натуральна допомога);

регулятивного (встановлення стандартів та ліцензування); надання послуг (обмін інформацією, зверненнями, консультування, координація і планування, контракти і спільні дії);

політичного (представництво інтересів та проведення кампаній)» [106].

Очевидно, що в контексті визначення умов підвищення рівня дієвості впливу громадських організацій на розробку та реалізацію соціальної політики в Україні визначальними виступають два останніх з вище перелічених варіантів взаємодії. Слід зауважити, що цей висновок підтверджується й результатами цілої низки вітчизняних соціологічних досліджень.

Зокрема, даними опитування представників різних громадських об'єднань, що було проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва за сприяння Міжнародного Фонду «Відродження» з 9 листопада по

19 грудня 2017 року з метою «з'ясування самооцінки розвитку громадянського суспільства, його впливу на владу, а також виявлення нагальних викликів і проблем, які стоять перед діяльністю громадських організацій» [57].

Так, на думку респондентів цього опитування, у разі вибору лише трьох найбільш ефективних способів впливу на владу з боку «третього сектору», найбільш ефективними вважаються:

утворення сильних об'єднань (асоціацій, рухів) громадських організацій (37%);

активна взаємодія з засобами масової інформації (35%) та публічне обговорення (круглі столи, слухання) нагальних суспільних проблем та вироблення власних пропозицій для їх вирішення (23%)» [57, с. 11].

При цьому як найменш ефективні засоби впливу на владні структури респондентами розглядаються традиційні формальні механізми звернення до вищих владних та судових інстанцій й співпраця з політичними партіями» [57, с. 11].

Разом з цим, слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства у відносинах між владними структурами та громадськими організаціями з'явилися певні позитивні тенденції. Останні пов'язані, згідно до висновків фахівців, з результатами процесу європейської й євроатлантичної інтеграції України, в контексті якого держава «починає опановувати показові зразки й багатий зарубіжний досвід активного функціонування і безперервного розвитку громадянського суспільства та його стосунків з владними структурами, їхнього демократичного контролю, в тому числі нарощування суспільної інституційної спроможності» [134].

Щодо третього аспекту – стану взаємодії та організації ефективного діалогу між різними благодійними та неурядовими організаціями, то, слід зазначити, що на практиці за роки незалежності в українському суспільстві майже відсутні всеукраїнські акції, що організовані за одночасною ініціативою певної кількості громадських об'єднань та недержавних установ.

Виключення становлять акції протесту, які були проведені різними профспілковими організаціями. Яскравим прикладом перших є щорічна Всеукраїнська акція «Потяг Єднання України «Труханівська Січ»», заснована в квітні 2016 року за ініціативою 86 громадських і волонтерських організацій, за підтримки Президента України у рамках реалізації Всеукраїнської програми по підтримці національної єдності. Акція спрямована на консолідацію суспільства, активізацію міжрегіональної співпраці, посилення діалогу і зміцнення взаєморозуміння жителів різних регіонів країни у справі розвитку України [149]. Разом з тим, розглядаючи важливі завдання, що стоять перед громадськими організаціями, науковці наголошують на необхідності «навчитися на рівних взаємодіяти з капіталом і владою, співпрацювати з експертним співтовариством, а ще налагодити діалог та взаєморозуміння всередині групи інтересів» [134].

Щодо четвертого аспекту. Як свідчить практика, процедура та організаційні форми діяльності суб'єктів соціальної політики в українському суспільстві щодо її розробки та реалізації залишаються такими, в яких домінує жорсткий командно-адміністративний формат. Зрозуміло, що насамперед, ці механізми потребують системного оновлення з орієнтацією на європейські стандарти функціонування консультативних, координуючих, і контролюючих (у демократичному розумінні) відповідних структур та органів. Останнє можливе лише за умов ефективного вдосконалення політико-правового поля існування економічних, політичних і духовних засад соціального простору українського суспільства. За цих обставин низка вітчизняних дослідників (зокрема, О. Горпинич, С. Москаленко) стверджують, що в Україні існує певна організаційна невпорядкованість дій «з боку системи державної влади, яка нібито не помічає потреби в інтеграції суб'єктів соціальної політики в єдину систему, що була б створена і функціонувала за певною ідеологічною настановою» [134].

Практика свідчить, що у цьому напрямі владні структури більш всього традиційно орієнтуються на Федерацію профспілок України,

правонаступницю профспілок СРСР, до складу якої входить 44 галузеві членські організації та 27 територіальних об'єднань.

Незважаючи на певні досягнення та традиції, профспілки втрачають свій вплив як на пересічних громадян суспільства, так й на відповідні владні інституції.

За даними Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, «у представленні своїх інтересів українці дедалі менше покладаються на профспілки, які власне покликані представляти і захищати одне з найважливіших соціально-економічних прав громадян — право на працю, її гідні умови та гідну винагороду. Так, якщо у 2010 р. бачили у профспілках захисників їх інтересів 16% респондентів, то у 2021 р. це число зменшилось удвічі (до 8%)» [196, с. 172].

На наш погляд, такий результат їх функціонування можна пояснити, насамперед, такими моментами: відстороненість рядових членів від прийняття важливих рішень, не публічність діяльності профспілкових лідерів, закриття підприємств та промислових галузей, економічна нестабільність в цілому тощо. Українські профспілки тримаються осторонь від сучасних загальносвітових тенденцій, що позначається на тотальному зниженні їх впливу та важелів.

Інтеграційними центрами активності громадян та прояву їх громадянської позиції у напряму розробки та реалізації соціальної політики в державі стають професійні недержавні неприбуткові асоціації та організації. Серед них, насамперед, такі як Нотаріальна палата України та Національна асоціація адвокатів України, що на практиці показують зміст колективно-демократичного управління, перспективи розвитку публічно-управлінського потенціалу членів суспільства на основі узгодження соціально-конфліктних інтересів.

Прикладом такої співпраці є функціонування Нотаріальної палати України, яка об'єднує всіх нотаріусів України на засадах обов'язкового членства та є недержавною неприбутковою професійною організацією. Вона

мало чим відрізняється від інших різновидів асоціацій, утворених в організаційно-правовій формі громадських об'єднань, членство дає можливість брати участь у роботі органів Нотаріальної палати з правом дорадчого голосу, вносити пропозиції, одержувати методичну, інформаційну й організаційну допомогу, проводити методичні консультації, спільні зустрічі.

Всі вище зазначені моменти формуються у контексті функціонування більш розвиненою системи адвокатського самоврядування, що складається та здійснюється через діяльність таких організаційних форм, як З'їзд адвокатів України; Рада адвокатів України; Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури; Вища ревізійна комісія адвокатури; Конференція адвокатів регіону; Рада адвокатів регіону; Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія; Ревізійна комісія регіону. Органи адвокатського самоврядування об'єднує Національна асоціація адвокатів України, яка діє через зазначені організаційні форми адвокатського самоврядування [26, с. 135].

Друга модель політичних практик, яка відтворює ще один з основних напрямів і специфіку функціонування громадських об'єднань у процесі демократизації українського суспільства – мобілізацію акторів щодо політичної участі(у період соціально-політичних зрушень – 1985–1991 рр., 2004 р., 2014–2015 рр.), пов'язана, насамперед, з діяльністю національно-патріотичних та волонтерських організацій.

Всебічно зміст та особливості функціонування цієї моделі пропонуємо розглянути на прикладі діяльності волонтерських організацій в Україні у 2014–2016 роках.

Виокремлені для першої моделі векторні аспекти реалізації вищезазначених функціональних моментів громадськими об'єднаннями за умов українських реалій для другої моделі пропонуємо розглядати наступним чином (у контексті відсутності активної взаємодії з владними структурами).

Перший аспект – це традиція й специфіка віддзеркалення, реалізації та захисту інтересів і потреб усіх груп населення держави громадськими організаціями/об'єднаннями у напрямі волонтерської та благодійної діяльності.

Другий аспект – це зміст та особливості взаємодії громадських об'єднань і владних структур та установ у напрямку волонтерства та благодійності.

Третій аспект – це рівень співпраці та проблеми діалогу між різними благодійними та неурядовими організаціями в країні.

Четвертий аспект – це структура та форма взаємодії між суб'єктами, що спеціалізуються на волонтерській діяльності у контексті її мобілізації.

Щодо першого аспекту. З 2014 року волонтери представлені численними організаціями, асоціаціями, що мають загальнодержавний, міжрегіональний, регіональний або місцевий статус («Крила Фенікса», «Народний тил», БФ «Сестра милосердя», БФ «Мир та порядок»).

Починаючи з надання допомоги учасникам Революції Гідності, волонтерський рух взяв на себе складну та масштабну справу – забезпечення всім необхідним української армії. Разом з тим, волонтери зосередили увагу й на інших напрямках благодійної діяльності, зокрема, на допомозі мирному населенню, яке постраждало від бойових дій, внутрішньо переміщеним особам, пораненим у військових госпіталях, сім'ям загиблих українських воїнів.

У цей період спостерігався і сплеск державної реєстрації громадських і благодійних організацій. Виникають організації, що мають статус, орієнтований на певну соціальну або професійну групу. Наприклад, об'єднання волонтерів-жінок, студентів, медичних працівників, спеціалістів інформаційної сфери (ІТ-волонтерство «Армія SOS»). За даними соціологічних досліджень, проведених Центром Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи імені І. Кучеріва», «найвищого показника участь громадян у благодійній діяльності досягла у 2015 р., коли 47% опитаних

надавали грошову чи матеріальну допомогу конкретним людям чи організаціям. Надалі цей показник дещо знизився...» [196, с. 170].

Тільки на території Харківської області здійснюють свою волонтерську діяльність такі громадські організації /об'єднання як:

- БО «Благодійний фонд «Інтеграція»;
- Харківська молодіжна громадська організація «Харківський центр волонтерів»;
- Громадська організація «Харківський центр реабілітації молодих інвалідів та членів їх сімей «Право вибору»;
- Благодійний фонд «Інститут раннього втручання»;
- Громадська організація «Спілка ветеранів АТО»;
- Харківська обласна організація УТОГ. Громадська організація;
- Благодійна організація «Мережа 100 відсотків життя»;
- Громадська організація «АММА»;
- Громадська організація «ХОГО» Дружини ветеранів АТО;
- Громадська організація «Соціальний комунікативний центр»;
- Благодійна організація «Харківський благодійний фонд «Надія Є»;
- Громадська організація «Центр розвитку «Майбутні генії»;
- Благодійна організація «Харківський благодійний фонд «Благо»;
- Харківська асоціація незрячих юристів;
- Громадська організація «Лабораторія креативних ідей» (ГО «ЛаКІ»);
- Громадська організація «Жіноче об'єднання «Беркана»;
- Благодійна організація «Благодійний фонд Заради життя»;
- Харківський обласний благодійний фонд «Соціальна служба допомоги»;
- Харківська обласна організація «Товариства Червоного Хреста України»;

ХОГО «Харківський обласний гендерний ресурсний центр» [72].

Слід зазначити, що цей список волонтерських організацій містить в собі низку суто жіночих громадських об'єднань (зокрема, Громадська організація «Жіноче об'єднання «Беркана», Громадська організація «ХОГО» Дружини ветеранів АТО, ХОГО «Харківський обласний гендерний ресурсний центр» та ін.). Цей момент є яскравим прикладом реалізації на практиці функціонування громадських організацій в Україні принципу гендерної рівності.

Прикладом реалізації принципу гендерної нейтральності є діяльність волонтерських організацій, до складу та керівництва яких входять як жінки, так і чоловіки – Харківська молодіжна громадська організація «Харківський центр волонтерів»; Громадська організація «Спілка ветеранів АТО»; та ін.

Щодо другого аспекту. З осені 2014 року волонтери почали тісно співпрацювати з Міністерством оборони України, де була створена Рада волонтерських організацій. Представники волонтерських організацій залучалися до речового, харчового і медичного забезпечення, деякі з них тепер працюють в департаментах Міністерства оборони, що відповідають за постачання Збройних Сил України. І головне – волонтери тут показали високий рівень ефективності своєї діяльності в порівнянні зі старими армійськими кадрами [36].

Крім того, слід зазначити, що, відповідно до оцінки експертів, «волонтерська діяльність втягує в процес формування еліти тих, хто в інших умовах не зміг би одержати значний політичний капітал, що забезпечує еліті вагомий статус у громадянському суспільстві» [81, с. 126]

Щодо третього аспекту. Зазвичай волонтерські організації багатофункціональні, вони орієнтуються, насамперед, на розгляд тих справ, які потребують негайної реакції. Волонтерський рух згуртовує окремих осіб, групи, організації для посилення боротьби за спільні цілі перемоги в АТО. Для вирішення схожих завдань нерідко відбувається злиття декількох волонтерських структур, що підвищує ефективність їхніх дій. Особливо це здійснюється на регіональному рівні, коли в одному місті консолідується

декілька волонтерських структур, що починали діяти окремо. Наприклад, у Дніпропетровську консолідовано діють волонтерська організація «Крила Фенікса» та відома волонтерка Тетяна Ричкова [81, с. 122].

Волонтерські організації активно використовують можливості сучасного Інтернету. Так, волонтери створюють свої волонтерські форуми в Інтернеті. Спілкуються за його допомогою, долучаючись до інших волонтерських спільнот, що виходять за межі певного регіону.

Щодо четвертого аспекту. Одночасно з виконанням мобілізуючої функції волонтерські організації здійснюють цілу низку інших функцій, що не тільки підсилюють процес мобілізації, але й перетворюють громадську участь на системний чинник демократичного розвитку українського суспільства.

Такими функціями є наступні.

Функції організації та самоорганізації. Волонтерські структури каналізують енергію добровольців, надають їхнім діям упорядкованості.

Функція координації. Волонтери координують зусилля небайдужих українців у зусиллях допомогти тим, хто цього потребує як в зоні АТО, так й в інших регіонах країни.

Функція політичної інтеграції. Волонтерський рух об'єднує людей, що бажають особисто допомогти певним групам населення та учасникам збройного конфлікту на Сході України.

Функція політичної комунікації. Волонтерська діяльність важлива для забезпечення зв'язків воїнів з родичами, організаціями, що займаються забезпеченням харчами, медикаментами тощо. За великим рахунком, волонтери здійснюють комунікацію між армією й народом.

Функція консолідації. Волонтерство виконує функції політичної консолідації громадян для вираження патріотизму, виконання суспільно необхідної діяльності.

Функції політичної соціалізації, виховання, формування громадянських якостей. В учасників волонтерських акцій, насамперед, у молоді, формується

громадянська свідомість, розуміння необхідності активної участі в громадських справах. Це закріплює навички політичного активізму.

Функція ідентифікації сприяє зміцненню почуття належності до Української держави, українського народу [81, с. 119–124].

Зрозуміло, що здійснювати ефективну мобілізацію громадян українського суспільства за сучасних умов його розвитку, можливо тільки в контексті існування певних моментів в діяльності громадських об'єднань.

При цьому слід пам'ятати, що функціонування будь-якого елемента сучасного суспільства, завжди має й певні проблемні моменти. Не є виключенням й діяльність громадських об'єднань.

Наприклад, волонтерський рух в Україні на сучасному етапі є проявом певної зрілості громадянського суспільства, доповнює функції державних органів, сприяє стабілізації і регулюванню суспільних відносин в умовах демократизації.

У той же в діяльності волонтерів та волонтерських організацій виникають суттєві проблеми, які можна згрупувати за наступними напрямками:

- зниження обсягів допомоги з боку населення України, представників діаспори та інших благодійників;

- діяльність псевдоволонтерів і випадки зловживань з боку волонтерів;

- відсутність достатньої координації волонтерів між собою – недостатня обізнаність або відсутність координації між діями осіб і структур, що виконують схожі завдання;

- відсутність ефективного контролю за подальшою долею майна, переданого волонтерами;

- зниження мотивації, емоційне вигорання волонтерів. Не можна обійти увагою важливу проблему виснаження волонтерів (фізичного, емоційного, психологічного);

безпека волонтерів. Окремою проблемою є безпека волонтерів, насамперед тих, хто наприклад, самостійно доставляє допомогу в підрозділи, які знаходяться на лінії зіткнення.

Аналіз відповідної літератури щодо функціонування громадських організацій в Україні, розгляд їх діяльності, яка, насамперед, презентується на їх сайтах та результати цілої низки соціологічних досліджень, проведених Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова та фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва» [див., напр., 21; 36; 38; 54; 57; 162; 196], дозволяють зробити такі висновки.

Демонструють високий рівень мобілізації громадян українського суспільства на участь в тих або інших акціях (від протестних до екологічних) переважно ті громадські організації /об'єднання, яким притаманні:

- високий рівень довіри до їх діяльності у суспільстві;
- високий рівень їх представництва в сучасних соціальних мережах;
- високий рівень активізму – тобто, їх діяльність постійно пов'язана з якимось великим колом ініціатив та пропозицій.

Умовно систему цих трьох показників інтерпретуємо як так званий «мобілізаційний потенціал» (МП) й у контексті його застосування до аналізу сучасних громадських об'єднань пропонуємо серед них виокремлювати:

- організації з високим рівнем МП;
- організації з середнім рівнем МП;
- організації з низьким рівнем МП.

Як свідчать результати досліджень Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, «громадські організації користуються високим рівнем суспільної довіри. Зокрема у 2021 р. ту чи іншу міру довіри до них засвідчили 50% українців, недовіри – лише 14%; волонтерським організаціям довіряють 69% – проти 9%, відповідно. Вказані рівні довіри є значно вищими, ніж до всіх вищих державних інститутів і структур (виняток становлять Збройні Сили України, яким довіряють 70%

українців проти 25% тих, хто їм не довіряє). Молоді люди виявляють відчутно вищу довіру до названих структур громадянського суспільства: громадським організаціям довіряють 57% проти 45% представників старшої вікової групи; волонтерським організаціям — 73% проти 66%, відповідно» [196, с. 171].

Аналіз функціонування громадських об'єднань в соціальних мережах свідчить про те, що:

а) навіть не всі представники колективного громадського активізму мають свої сайти;

б) достатньо розповсюдженою серед громадських організацій є ситуація, коли є сайт, але він не оновлюється та не функціонує в повному обсязі.

Зрозуміло, що низький рівень ефективності роботи громадських об'єднань в соціальних мережах впливає на кількість ініціатив та акцій, які формування організовують та проводять серед своїх членів та прихильників. Враховуючи все вищезазначене пропонуємо вважати громадськими об'єднаннями з високим рівнем МП (національно-патріотичні та волонтерські об'єднання); з середнім рівнем МП (професійні, молодіжні та жіночі) та з низьким рівнем МП (благодійні фонди та організації).

Аналіз аналітичних матеріалів щодо діяльності громадських об'єднань в Україні, які, насамперед, представлені на сайтах відповідних організацій та в звітах Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова та фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва», свідчать про таке.

Широка участь громадських об'єднань у подальших процесах демократизації в Україні (насамперед, через зазначені моделі політичних практик) відкриває нові перспективи для взаємодії громадського суспільства та держави, а саме:

нові рамки співробітництва, партнерства і інновацій;

створення нових моделей благодійності;

створення нового типу організацій, що будуть містити декілька варіантів «профільності»;

акцент на соціально спрямованому бізнесу, що враховує соціальні зміни;

висока ступінь інтеграції у вирішенні політичних та соціальних проблем [36].

Результати застосування до української реальності запропонованих авторських робочих моделей політичних практик функціонування громадських об'єднань свідчать, що процес демократизації в Україні здійснюється у двох просторах (реальному та віртуальному) у контексті розв'язання проблеми довіри через функціонування громадських організацій.

Останні можна розглядати як «життєвий простір» (в інтерпретації Ю. Габермаса) існування двох елементів соціального капіталу: поведінкового (мережі) та емоційної оцінки (довіра та взаємність) (в інтерпретації Н. Леткі).

Саме громадські організації через свій функціональний потенціал, внутрішню організацію та структуру:

- задають своїм членам та прибічникам певні норми і цінності та легітимізують їх через комунікацію в «публічній сфері»;

- організовують та здійснюють комунікативні дії в «публічній сфері» з позиції збереження та раціоналізації структур громадянського суспільства (тобто, прагнуть мінімізувати його «технізацію» сукупністю дійсних норм, цінностей громадян в інтересах політичної системи);

- формують суспільну думку в «публічній сфері» у контексті підтримки засад демократії, заважають поширенню авторитарно-технічного управління.

В Україні впроваджений діалоговий майданчик, де є затребувані аналітичні матеріали різних експертних спільнот, існують альтернативні експертні групи для розробки стратегічного розвитку регіону, країни, галузі. Держава часто виступає покровителем експертних структур, організовує

діалогові майданчики, але вироблені рекомендації практично не впроваджуються в життя.

Разом з тим, інноваційна краудсорсингова та краудфайдингова політична діяльність стає невід'ємною частиною громадянського суспільства, скеровуючи політичну активність громадян та громадських об'єднань.

«В українському публічному просторі активно розвиваються такі види краудсорсингових практик, як:

проєктний краудсорсинг (постійно діючий інформаційний ресурс, творцями і одночасно споживачами контенту якого є громадяни, включені в мережеві спільноти);

мережевий брейншторм (мозковий штурм учасників соціальних мереж для генерації ідей щодо проблеми);

краудфандинг (збір коштів на вирішення проблеми);

краудкастинг (діяльність із розв'язання проблем із залученням мережевих ресурсів);

ІТ-краудсорсинг (включення інформаційно-комунікативних технологій у політико-управлінські структури)» [119, с. 102].

Краудсорсингова діяльність має великий потенціал, адже джерелом інноваційної політичної діяльності стають рядові громадяни та громадські об'єднання, причому тут на практиці працює вищезгадана звана модель «згори-вниз» (А. Вілдавські, К. Худ, М. Дертік), де діє вертикальна взаємодія (створення державою он-лайн платформ) «згори-вниз» для співпраці держави та громадськості та «знизу-вгору» (громадськими об'єднаннями), де громадські об'єднання виробляють свої вимоги до держави та влади.

Унікальність українського варіанта полягає в тому, що громадянське суспільство швидше й результативніше інституціоналізується як публічний актор, ніж держава, яка не «встигає» інституціонально підлаштуватися під зміни та через обмеженість традицій попередньої управлінської моделі

гальмує участь громадянського сектору в публічному житті, створюючи імітаційні практики публічності [119, с. 102].

Низький рівень довіри громадян до представників влади та державних установ, висока протестна активність, порушення каналів зворотного зв'язку сприяє інституціоналізації нових каналів громадянської участі (насамперед, громадських об'єднань /організацій).

Взаємодію та зв'язки громадських об'єднань з громадським суспільством та іншими політичними акторами можна назвати громадсько-політичними мережами, свого роду моделлю реалізації інтересів та представництва суб'єктів громадсько-політичного життя, де учасники діють на добровільних началах. Італійський дослідник А Мелуччі вважає, що сучасну колективну дію варто визначати як результат складних процесів взаємодії, опосередкованих мережами групової ідентичності [94, с. 313], тому громадсько-політична мережа, в тому числі і у краудсорсингових та краудфайзингових відносинах представлена неієрархічними відносинами політичних акторів.

Краудфайзингові та краудсорсингові відносини формуються на засадах загального світогляду, цілей, бачення шляху вирішення проблеми на основі горизонтальних зв'язків. Українські дослідники Л. Малишенко та В. Голка розглядають краудсорсинг та краудфандинг як прояв ініціативності, небайдужості, добровільності, змістом краудсорсингу та краудфандингу є мережева взаємодія, що не має соціальних, політичних, територіальних, національних, вікових, професійних меж та націлена на добровільну матеріальну співпрацю, допомогу [124, с. 62].

Можна погодитися з твердженням іншого вітчизняного дослідника громадського активізму І. Косулі, що «сутність краудсорсингу повністю відповідає духу часу та сутності мережевого суспільства або суспільства постмодерну, постіндустріального, інформаційного суспільства» [104, с. 268].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Виходячи із змісту вищевикладеного матеріалу, можна зробити такі висновки.

Стан, особливості функціонування та перспективи розвитку громадських об'єднань в політичному просторі України характеризуються низкою моментів.

На теоретичному рівні:

по-перше, невизначеністю свого понятійно-категоріального апарату. Для інтерпретації колективного / групового громадського активізму активно як синоніми застосовуються терміни: «громадське об'єднання», «громадська організація», «об'єднання громадян», «громадські утворення», «представники громадськості», «добровільні об'єднання громадян», «недержавні об'єднання громадян», «неприбуткові об'єднання громадян», «громадські формування»;

по-друге, функціонуванням в державі великої кількості громадських об'єднань самих різних напрямів діяльності, рівнів функціонування та форм організації, що зрозуміло ускладнює процес їх всебічного дослідження;

по-третє, розробкою різних засад (наукових критеріїв) для класифікації громадських об'єднань, кожен варіант якої не є загально прийнятим у соціально-політичному дискурсі.

На прикладному рівні:

по-перше, існуванням в суспільстві, з одного боку, достатньо потужного політично-правового поля для розвитку провідної форми колективної громадської участі, а з іншого – неспроможного забезпечити ефективний рівень функціонування останньої;

по-друге, саме на базі функціонування великої кількості громадських об'єднань / організацій держава та громадянське суспільство в Україні створюють певну єдність. Останнє забезпечується через реалізацію певних аспектів функціонального потенціалу громадських об'єднань: налагодження

партнерського діалогу між громадськістю та органами державної влади та забезпечення соціальної злагоди, сприятливої атмосфери для розбудови вільного, неупередженого ставлення щодо влади, громадянського суспільства;

по-третє, наявністю трьох робочих моделей політичних практик функціонування громадських об'єднань у процесі демократизації українського суспільства: у період сталого розвитку найрозповсюдженішою практикою є презентація актуальних суспільних інтересів та потреб в контексті розробки державної соціальної політики; у період соціально-політичних зрушень – мобілізація акторів щодо політичної участі; постійно існує – стабільна підтримка відновлення і збереження національно-історичної пам'яті та національно-культурних традицій;

по-четверте, зростанням рівня мобілізації громадян українського суспільства на участь в тих або інших акціях (від протестних до волонтерської підтримки). Цей процес забезпечується громадськими організаціями /об'єднаннями, яким притаманні: високий рівень довіри до їх діяльності у суспільстві; високий рівень їх представництва в сучасних соціальних мережах; високий рівень активізму – тобто, їх діяльність постійно пов'язана з якимось великим колом ініціатив та пропозицій;

по-п'яте, за системою цих показників (так званим «мобілізаційним потенціалом» (МП)) серед сучасних громадських об'єднань, що функціонують в українському просторі можна виокремити:

- організації з високим рівнем МП;
- організації з середнім рівнем МП;
- організації з низьким рівнем МП;

по-шосте, активізація діяльності громадських об'єднань як системного чинника процесу демократизації в Україні (насамперед, через зазначені моделі політичних практик) відкриває нові перспективи для взаємодії громадянського суспільства та держави, а саме: нові рамки співробітництва, партнерства і інновацій; створення нових моделей благодійності; створення

організацій нового типу, що будуть містити декілька варіантів «профільності» тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено комплексний теоретико-методологічний аналіз громадських об'єднань як чинника процесу демократизації українського суспільства в результаті чого сформульовано низку висновків.

Проблемне поле процесу демократизації залишається у центрі уваги великої кількості як західних, так й вітчизняних дослідників.

У сучасному політологічному дискурсі не існує загально прийнятої точки зору щодо основних моментів, які пов'язанні саме з процесом демократизації – її моделей, структури, акторів, причин, умов, чинників, можливих результатів тощо.

У цілому, демократизацію пропонують розглядати як явище і процес, що характеризуються розширенням прав і свобод громадян та їхніх об'єднань, активізацією участі народу в політичному житті та його впливу на прийняття державно-управлінських рішень, посиленням контролю з боку суспільства за діяльністю держави, ідеологічним і політичним плюралізмом.

У публікаціях Ч. Тіллі, С. Гантінгтона, А. Пшеворського здійснено певну систематизацію матеріалів із зазначеної проблематики та представлені авторські варіанти інтерпретації процесу демократизації в сучасних умовах розвитку світу.

У контексті висновків Ч. Тіллі, демократизація будь-якого суспільства відбувається тільки за створення певних соціальних умов.

Останні визначаються групою параметрів – чотирма частково самостійними вимірами варіативності політичних режимів, що позначаються в авторській інтерпретації термінами «широта», «рівність», «захищеність», «взаємообов'язкові консультації». «Рух» режиму до вищих значень цих чотирьох вимірів є демократизацією; «рух» до найменших значень – дедемократизація».

З позиції С. Гантінгтона, демократизація сучасного суспільства на найпростішому рівні містить:

- 1) знищення авторитарного режиму;
- 2) встановлення демократичного режиму;
- 3) консолідації демократичного режиму.

Групу змінних, що формують та стимулюють цей процес, становить досить велика кількість показників (від високого рівня економічного добробуту та відносно рівного розподілу прибутків та/або багатства до консенсусу або його відсутності щодо політичних та соціальних цінностей).

Дослідником стверджується, що:

а) в кожній конкретній країні демократизація була/є результатом поєднання тих чи інших загальних причин з іншими факторами, властивими саме цій країні;

б) в кожному суспільстві відсутня спільна для всіх, універсальна незалежна змінна, здатна визначати та пояснювати його політичний розвиток. Це твердження базується на певних тезах:

– відсутність єдиного чинника (на рівні як достатнього формату, так і необхідного), який всебічно пояснює процес демократизації не тільки в усіх країнах, а й в окремо взятій;

– демократизація в кожній країні є результатом як різної комбінації причин, так і різних причин в одній комбінації;

– кожна хвиля демократизації викликана відповідною лише їй комбінацією причин;

– хвилі демократизації, що відбуваються навіть в одній і тій же країні, відрізняються одна від одної як комбінаціями, так і причинами, що їх формують.

У контексті результатів досліджень А. Пшеворського процес демократизації це двохаспектний процес – одночасна ліквідація у суспільстві авторитарного режиму та конституювання демократичного правління в державі.

На такому рівні інтерпретації всі характеристики цього процесу залежать від формату взаємодії певних чотирьох політичних сил, так званих: «прихильників твердої лінії» існуючого авторитарного режиму; «реформаторів» (представники політичних структур та недержавних об'єднань, які володіють певними ресурсами); «поміркованих» (представники різних структур суспільства, що зорієнтовані на зміну політичного режиму держави); «радикалів» (представники опозиції у політичному полі суспільства).

Тобто, час і результативність процесу демократизації в кожній окремій державі залежать від взаєморозуміння (насамперед, рівня узгодження інтересів) відповідного варіанту взаємодії кожної «сили» однією з одною.

Умови, що формують основу цих взаємодій, розглядаються автором одночасно як стратегії демократизації та як причини її розвитку та результативності.

Попри всі розбіжності за змістом, ці три концепції об'єднують три спільні моменти:

- демократизація сучасного суспільства – нелінійний, «полімаршрутний» процес;
- результати демократичного транзиту є так званим «відкритим проєктом»;
- перехід до демократичного суспільства завжди пов'язаний з процесом формування та узгодження інтересів різних представників суспільства (від індивідуальних до колективних).

Уточнення цих тверджень, насамперед, через виокремлення системи чинників процесу демократизації (структурних / процедурних; об'єктивних / суб'єктивних; внутрішніх / зовнішніх) та сукупності можливих результатів / наслідків їх дій поставили на порядок денний для наукової спільноти розв'язання декілька теоретичних дилем, провідними серед яких є:

структурні vs процедурні чинники як панівні у здійсненні процесу демократизації;

колективна vs індивідуальна форма активності як рушійна сила переходу від одного стану суспільства до іншого;

гендерна нейтральність vs гендерна рівність як особливості розвитку демократії у сучасному суспільстві.

Очевидно, що:

а) адекватне розв'язання цих теоретичних дилем дозволяє конкретизувати результати подальших демократичних трансформацій в кожній країні;

б) проблеми активізму, участі (індивідуальної / колективної) та їх організації (громадські асоціації / об'єднання) стають актуальним предметом дослідження для політологічної спільноти.

Громадські об'єднання / асоціації досить всебічно розглядаються у межах теорій демократії і демократизації, але не з позиції системного чинника демократичного транзиту, що здатний уточнити перспективи та можливі наслідки його розвитку.

Авторський підхід щодо адекватної інтерпретації проблемного поля громадських об'єднань базується на стратегії поєднання певних провідних положень інституціонального / неінституціонального підходу (зокрема, функціонуючі моделі «згори – вниз» та «знизу – вгору»)(А. Вілдавські, К. Худ, М. Дертік), які, відповідно, інтерпретують вертикальні процеси вироблення того чи іншого рішення державного акту та контролю за виконанням на всіх щаблях проходження рішення та експлікують дії, стратегії, взаємодії конкретних виконавців політичних рішень та актуалізують самостійність та рівень професійності громадських утворень) з громадсько-політичними моделями аналізу мережевого підходу на засадах комунікативної парадигми Ю. Габермаса.

Ця методологічна стратегія дозволяє розкрити:

а) зміст громадських об'єднань (наприклад, що це – добровільні організації, що виникають з ініціативи представників суспільства та сприяють розвитку їх політичної, соціальної, трудової активності та

самодіяльності, виявленню, задоволенню, захисту їх різноманітних інтересів та потреб;

б) організаційну структуру громадського колективного активізму, методи та форми його роботи, механізм та напрями функціонування як в реальному просторі, так й у віртуальному.

Авторська методологічна стратегія дозволяє інтерпретувати громадські об'єднання як «життєвий простір / світ» соціального капіталу у контексті взаємозв'язку двох його елементів – поведінкового (мережі) та емоційної оцінки (довіра та взаємність) (у інтерпретації Н. Леткі) та розглядати громадські об'єднання як дієвий системний чинник процесу демократизації у зв'язку з тим, що завдяки особливостям їх структури та внутрішньої організації у контексті реалізації свого функціонального потенціалу вони спроможні певним чином розв'язати зазначені вище дилеми демократичного транзиту:

у рамках свого функціонування (з урахуванням усіх контекстів свого виникнення та розвитку) «знімають» протиріччя щодо домінування в процесі демократизації структурних або процедурних чинників;

з позиції специфіки своїх внутрішніх структурно-організаційних та динамічних моментів поєднують в процесі здійснення впливу на владні структури у напрямі підтримки соціальних трансформацій та змін колективнута індивідуальна активність / участь;

у межах багатoproфільності та різнорівневості своєї діяльності обґрунтовують як особливість становлення демократії у сучасному суспільстві – одночасне існування засад для гендерної нейтральності (наприклад, діяльність громадських формувань, до складу та керівництва яких входять як жінки, так і чоловіки (Всеукраїнське громадське об'єднання «Патріот», Всеукраїнське об'єднання громадян «Країна»; Громадська організація «Інформаційно-аналітичний центр «Громадський Простір»та ін.) та гендерної рівності (наприклад, функціонування суто жіночих організацій –

Гендерний центр «Крона»; Всеукраїнська громадська організація «Українська Жіноча Варта» та ін.).

Системний характер громадських об'єднань як чинника демократизації базується на особливостях їх функціонування в сучасному суспільстві у контексті складних багатовекторних взаємовідносин з різними владними та недержавними структурними акторами сучасного суспільства.

Стан, особливості функціонування та перспективи розвитку громадських об'єднань в політичному просторі України характеризуються низкою моментів як на теоретичному рівні, так й на рівні політичних практик.

Теоретичний рівень характеризується, насамперед:

невизначеністю самого понятійно-категоріального апарату дослідження (насамперед, змістом його ключового концепту «громадське об'єднання» та близькими за змістом до нього поняттями «громадська організація», «об'єднання громадян», «громадські утворення», «представники громадськості», «добровільні об'єднання громадян», «недержавні об'єднання громадян», «неприбуткові об'єднання громадян», «громадські формування»);

функціонуванням в державі великої кількості громадських об'єднань самих різних напрямів діяльності, рівнів функціонування та форм організації, що зрозуміло ускладнює процес їх всебічного дослідження;

розробкою різних засад (наукових критеріїв) для класифікації громадських об'єднань, кожен варіант якої не є загально прийнятим у соціально-політичному дискурсі.

Прикладний рівень характеризується:

існуванням в суспільстві, з одного боку, достатньо потужного політично-правового поля для розвитку провідної форми колективної громадської участі, а з іншого – неспроможного забезпечити ефективний рівень функціонування останньої;

функціонуванням великої кількості громадських об'єднань / організацій, на базі яких держава та громадянське суспільство в Україні створюють певну єдність. Останнє забезпечується через реалізацію певних аспектів функціонального потенціалу громадських об'єднань: налагодження партнерського діалогу між громадськістю та органами державної влади та забезпечення соціальної злагоди, сприятливої атмосфери для розбудови вільного, неупередженого ставлення щодо влади, громадянського суспільства;

наявністю трьох робочих моделей політичних практик функціонування громадських об'єднань у процесі демократизації українського суспільства:

- у період сталого розвитку найрозповсюдженішою практикою є презентація актуальних суспільних інтересів та потреб в контексті розробки державної соціальної політики;
- у період соціально-політичних зрушень – мобілізація акторів щодо політичної участі;
- постійно присутня – стабільна підтримка відновлення і збереження національно-історичної пам'яті та національно-культурних традицій;

зростанням рівня мобілізації громадян українського суспільства на участь в тих або інших акціях (від протестних до волонтерської підтримки). Цей процес забезпечується громадськими організаціями /об'єднаннями, яким притаманні: високий рівень довіри до їх діяльності у суспільстві; високий рівень їх представництва в сучасних соціальних мережах; високий рівень активізму – тобто, їх діяльність постійно пов'язана з якимось великим колом ініціатив та пропозицій;

функціонуванням серед сучасних громадських об'єднань різних за так званим «мобілізаційним потенціалом» (МП) (що базується на вищезазначених показниках) організацій (з високим рівнем МП; з середнім рівнем МП; з низьким рівнем МП);

активізацією діяльності громадських об'єднань як системного чинника процесу демократизації в Україні (насамперед, через зазначені моделі політичних практик), що відкриває нові перспективи для взаємодії громадського суспільства та держави, а саме: нові рамки співробітництва, партнерства і інновацій; створення нових моделей благодійності; створення організацій нового типу, що будуть містити декілька варіантів «профільності» тощо.

У контексті реалізації свого функціонального потенціалу за умов демократичного транзиту України сучасні громадські об'єднання, насамперед:

постають гарантами виявлення, реалізації та захисту особистих прав людини і громадянина (через модель презентації актуальних суспільних інтересів та потреб в контексті розробки державної соціальної політики);

виступають ефективним інститутом демократичного контролю за функціонуванням органів державної влади і ступенем втручання держави у суспільні відносини (завдяки моделі підтримки національно-історичної пам'яті та національно-культурних традицій та моделі мобілізації акторів щодо політичної участі);

дають громадянам можливість безпосередньо впливати на процес прийняття важливих для суспільства рішень (через модель мобілізації акторів щодо політичної участі).

Результати застосування до української реальності запропонованих авторських робочих моделей політичних практик функціонування громадських об'єднань («презентація актуальних суспільних інтересів та потреб в контексті розробки державної соціальної політики»; «мобілізація акторів щодо політичної участі») свідчать, що процес демократизації в Україні здійснюється у двох просторах (реальному та віртуальному) у контексті розв'язання проблеми довіри через функціонування громадських організацій.

Останні можна розглядати як «життєвий простір» (в інтерпретації Ю. Габермаса) існування двох елементів соціального капіталу: поведінкового (мережі) та емоційної оцінки (довіра та взаємність) (в інтерпретації Н. Леткі).

Саме громадські об'єднання через свій функціональний потенціал, внутрішню організацію та структуру:

- задають своїм членам та прибічникам певні норми і цінності та легітимізують їх через комунікацію в «публічній сфері»;

- організовують та здійснюють комунікативні дії в «публічній сфері» з позиції збереження та раціоналізації структур громадянського суспільства (тобто, прагнуть мінімізувати його «технізацію» сукупністю дійсних норм, цінностей громадян в інтересах політичної системи);

- формують суспільну думку в «публічній сфері» у контексті підтримки засад демократії, заважають поширенню авторитарно-технічного управління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова С. В. Суспільно корисна діяльність як чинник формування соціальної активності особистості. *Педагогіка та психологія*. 2015. Вип. 49. С. 137-145.
2. Агишев Р.А. Общественные объединения как институты гражданского общества. *Базис*. 2017. №2. С.80-84.
3. Аксельрод Р. Б. Політико-культурний чинник професійної компетентності управлінської еліти. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. Київ, 2014. С. 275-280.
4. Алексеев В. М. Взаємовідносини держави та суспільства в Україні : монографія. Чернівці : Технодрук, 2010. 524 с.
5. Андрийчук Т. С. Гражданское общество и демократия: специфика взаимодействия. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2014. № 1 (39): в 2-х ч. Ч. I. С. 13-16. URL :<https://www.gramota.net/materials/3/2014/1-1/1.html>.
6. Андрийчук Т. Формування інститутів громадянського суспільства в незалежній Україні: чинники та особливості. *Політичний менеджмент*. 2013. № 1-2. С. 60-70.
7. Аренд Г. Становище людини. Львів : Центр гуманітарних досліджень ЛДУ ім. І. Франка. 1999. 254 с.
8. Артеменко І. Взаємодія суб'єктів формування і реалізації молодіжної політики в Україні: вибір моделі. *Аспекти публічного управління*. 2017. Том 5. № 1-2 (39-40). С. 19-25.
9. Асанова А. А. Готовність інститутів громадянського суспільства до демократії участі. *Наукові праці Чорноморського державного*

університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія».
Серія : «Державне управління». 2013. Т. 214. Вип. 202. С. 37-41.

10. Банс В. Порівняльна демократизація. Широкі та обмежені узагальнення. У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / ред. Д. Гузіни ; пер. з англ. Ю. Некрутенка. Київ : Ай Бі, 2003. С. 107-139.

11. Баркер Р. Словарь социальной работы /перевод с английского. Москва: Логос, 1994. 134с.

12. Бедерсон В. Д. Гражданские ассоциации и политический режим в мировой недемократической практике: между политическим контролем и социальной эффективностью. *Политические исследования*. 2020. № 2. С. 37-52.

13. Безрук О. О., Денисенко І. Д. Українське суспільство: теорія та практика демократичного транзиту. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні, культурологічні науки*. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2013. Вип. 2. С. 13-27.

14. Бережна С. В. Компаративістика в історико-правових дослідженнях (Монографія). Х.: ФОП Тарасенко, 2018. 224 с.

15. Бережна С. В. Порівняльний аналіз історико-політологічних освітніх конструктів поняття «демократія». *Науковий вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Серія «Філософія»*. 2020. Вип. 34. С.60-66.

16. Бельська Т. Інституційний вимір глобального громадянського суспільства. *Ефективність державного управління*: зб. наук. праць. 2015. Вип. 44 (1). С. 71-81.

17. Бельська Т. В. Моделі взаємовідносин органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства. *Актуальні проблеми державного управління*. 2010. № 1. С. 140-147.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2010_1_20.

18. Білінський А. Громадські організації в СРСР. Мюнхен-Чикаго, 1969. 160 с.

19. Білокопитов Д. Вплив громадянського суспільства на процеси демократизації публічно-управлінських та економічних відносин. *Ефективність державного управління*. 2016. Вип. 1/2 (46/47). Ч. 1. С. 115-124.
20. Білоцерківська Н. Г. Політична участь як фактор політичної соціалізації: теоретичний аспект. *Сучасне суспільство : політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2017. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Вип. 2.(14). С. 15-23.
21. Благодійна Україна. URL: www.blagoukraine.org/ukr/history.html/
22. Богашева Н. Об'єднання громадян у контексті свободи об'єднання. *Право України*. 2011. № 6. С. 122-126.
23. Богуславська К. Мережевий підхід: причини виникнення, напрями дослідження. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2006. Вип. 32. С. 402-414.
24. Бодров А. В. Неурядові організації як атрибут демократичного суспільства. *Наукові праці МАУП*. 2013. Вип. 4. С. 45-48.
25. Божко П. А. Інституційне будівництво та архітектоніка політико-адміністративних інститутів. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політики»*. 2021. Вип. 39. С. 15-21.
26. Бондаренко В. Громадські об'єднання й інші інститути громадянського суспільства в Україні: окремі аспекти співвідношення. *Теорія держави і права*. 2017. № 4. С. 132-136.
27. Бондаренко В. Правосуб'єктність громадських об'єднань. *Jurnalul juridicnațional : teorie și practică*. (Респ. Молдова). Nr. 5-1 (15). 2015. С. 9-13.
28. Бондаренко О. І. Роль громадських об'єднань у формуванні громадської активності населення. *Перспективи*. 2016. № 1. С. 8-14.
29. Варзарь П. Демократія і бюрократія: проблема сумісності. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 76-87.

30. Варфоломеев М. А. Специфика функционирования политических систем в моделях демократического транзита. *Научные ведомости. Серия. История. Политология. Экономика. Информатика*. 2012. № 1 (20). Вип. 21. С. 220-230.

31. Варцаба В. І. Модель представництва і реалізації цілей та інтересів суб'єктів територіального розвитку. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 7. С. 560-565.

32. Вашук О. М. Конституційно-правовий статус громадських організацій України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Національна академія наук України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2004. 17 с.

33. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. К. : Основи, 1998. 534 с.

34. Вінникова Н. А. Вплив політичних мереж на прийняття політико-управлінських рішень. *Стратегічні пріоритети*. 2013. № 1 (26). С. 38-42.

35. Волкова О. М. Громадянське суспільство: український контекст. *Юридичний вісник*. 2014. № 2 (31). С. 24-28.

36. Волонтерство в Україні. URL : <https://uwcfoundation.com/ua/blagotvoritelnost-v-ukraine/volonterstvo-v-ukraini>

37. Вонсович С. Компаративний аналіз моделей політичного транзиту С. Гантінгтона та А. Пшеворського. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2018. Т. 1. Вип. 12. С. 29-36.

38. Всеукраїнське віче профспілок. 16 січня 2020р. URL: <https://zhkgprof.com.ua/novyny/2327-vseukrajinske-viche-profspilok.html>.

39. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянського суспільства / пер. з нім. Львів : Літопис, 2000. 318 с.

40. Галай А. О. Недержавні організації юридичного спрямування як учасники публічного управління. Київ : КНТ, 2015. 408 с.

41. Ганслі Т. М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. Київ: Основи, 1996. 237 с.
42. Гапоненко В. А. Демократія як універсальна модель політичного режиму: міф чи реальність? *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. / гол. ред. Ю. А. Левенець. 2011. № 4 (54). С. 160-170.
43. Гапоненко В. А. Суперечності інституціоналізації демократії в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2017. Вип. 22. С. 65-70.
44. Гапоненко В. А. Сутність поняття демократичний політичний інститут: специфіка застосування в Україні. *Гілея: науковий вісник* : зб. наук. пр. 2019. Вип. 149. Ч. 3. Політичні науки. С. 16-19.
45. Гапоненко В. А. Сучасні особливості інституціоналізації демократії в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін* : збірник наукових праць / відп. ред. О. В. Бабкіна. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2018. Вип. 24. С. 37-42.
46. Герасіна Л. М. Інституційна природа державної влади та система її політико правових інститутів. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2003. Вип. 5. С. 3-16.
47. Гирик М. А. Щодо співвідношення категорій «громадянське суспільство» та «громадськість» у державному управлінні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 21. С. 98-101.
48. Глебова В. К. Консенсус в політико-правовій теорії Юргена Хабермаса. *Вестник ВГУ. Серія: Право*. 2018. № 2. С. 126-134.
49. Глобальне відродження демократії / за ред. Л. Даймонда, М. Ф. Платнера. Львів : Ахілл, 2004. 278 с.
50. Головка І. В. Особливості демократичних перетворень у посткомуністичних суспільствах. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія : Філософія,

філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 2. С. 281-291.
URL :http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_2013_2_34.

51. Голуб А. В. Условия формирования и развития гражданской активности личности. *Динамика систем, механизмов и машин.* 2014. № 5. С. 106-109.

52. Горбулін В. ред. Зовнішнє і внутрішнє становище України у 2017 році. Аналіз проблем і варіанти рішень. Харків: Фоліо, 2018.

53. Горемикіна Ю. В. Проблеми розвитку недержавних організацій у сфері надання соціальних послуг. *Демографія та соціальна економіка.* 2009. №1, с. 161–168.

54. Громадська організація «Інформаційно-аналітичний центр «Громадський Простір»». URL : <https://www.prostir.ua/about-us/>.

55. Громадські об'єднання в Україні / за ред. В. М. Бесчастного. Київ :Знання, 2007. 415 с.

56. Громадські організації та органи державного управління: питання взаємовідносин / за заг. ред. Н. Р. Нижник, В. М. Олуйко. Хмельницький : Вид-во ХУУП, 2017. 236 с.

57. Громадянське суспільство в 2018-му: нові виклики, нові завдання. Публічна дискусія(до 25-річчя фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва»). 2018 р. 6 березня.
URL :<https://dif.org.ua/uploads/pdf/13963398165a9eef1b022177.77359526.pdf>

58. Громадянське суспільство і влада. Урядовий веб-сайт. URL :<http://civic.kmu.gov.ua>.

59. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2013. 536 с.

60. Даль Р. Демократія та її критики / пер. з англ. М. та О. Лупішко. Харків: Вид. група «РА–Каравела», 2002. 438 с.

61. Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція. Харків : Вид. група «РА–Каравела», 2002. 216 с.

62. Даль Р. О демократии / пер. с англ. А. С. Богдановского ; под ред. О. А. Алякринского. Москва : Аспект Пресс. 2000. 208 с.
63. Данько Ю.А., Білоцерківська Н.Г. Особливості використання інтернет-технологій на президентських виборах 2019 року в Україні. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2018. Вип. 2(18). С. 48-60.
64. Дахова І. І. Участь громадян в управлінні державними справами: питання теорії та практики. *Форум права*. 2014. № 3. С. 102-109.
65. Дем'янчук О. П. Стратегія національного розвитку: інституційний вимір. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*. 2015. Т. 173. С. 17-21.
66. Демократизация: монографія / П. Бернхатен и др.; под ред. К. В. Харнфера; Высшая школа экономики. М.: ВШЭ, 2015. 1338 с.
67. Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. 1108 с.
68. Демчишак Р. Наукові підходи до розуміння сутності поняття «Політичний інститут». *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2015. Вип. 27. С. 9-14.
69. Денисенко І. Д. Проблемне поле методології політичних досліджень. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків : Право, 2010. Вип. 5. С. 116-124.
70. Денисенко І. Д., Свистун І. Ю. Роль громадських організацій у розробці та реалізації соціальної політики в Україні за нових умов розвитку суспільства. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні, культурологічні науки*. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2020. Т 2. Вип. 2 (19). С. 4-17.
71. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії : монографія / І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк, Є. В. Перегуда та ін. ; за ред. І. О. Кресіної. Київ : Логос, 2007. 316 с.

72. Державна служба статистики України. URL :: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

73. Доскіч Л. Політична участь на локальному рівні: теоретико-методологічні засади визначення та практика функціонування в умовах реформування системи місцевого самоврядування України. *Гілея: науковий вісник* : зб. наук. пр. 2017. Вип. 125 (10). С. 398-403.

74. Дослідження державних політик: методологія, процедури та європейські практики : монографія / авт. кол. : Л. В. Гонюкова, В. М. Козаков, В. А. Ребкало та ін. ; за заг. ред. Л. В. Гонюкової, В. М. Козакова. Київ : НАДУ, 2018. 400 с.

75. Драгомирецька Н. М., Піроженко Н. В., Матвєєнко І. В. Державно-громадянське партнерство у сфері соціального розвитку : навч. посіб. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2017. 290 с.

76. Драчук С. Демократичний рейтинг України дещо зріс, але перед нею стоять виклики в дотриманні демократії— Freedom House. 2020. URL :<https://www.radiosvoboda.org/>.

77. Дукач Ю. О. Мережевий підхід в науковому доробку Баррі Веллмена: експлікація та оцінка. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Вип. 3/4 (23/24). 2014. С. 14-20.

78. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ : НАДУ, 2010. 820 с.

79. Євдокимова І. А., Вітковська І. М., Тенденції розвитку громадських організацій у сучасній Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2018. Вип. 41. С. 42–48.

80. Єгіозар'ян А. Особливості мережевого врядування у сфері публічної політики та управління. *Ефективність державного управління* :зб. наук. пр. 2015. Вип. 44. С. 118-124.

81. Жужа Л. О. Волонтерський рух у контексті антитерористичної операції в Україні: політологічний вимір: дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Харків, 2016. 225 с.

82. Запускалов А. М. Консерватизм Майкла Оукшотта в современных зарубежных исследованиях. *Исторические, философские, политические, юридические науки, культурология и искусствоведение*. Тамбов : Грамота. 2014. № 6 (44). Ч. 11. С. 78-81.

83. Застава І. Демократизація суспільства: сутність та особливості реалізації в умовах глобалізаційних процесів. *Evropský politický právní diskurz*. 2018. Sv. 5, Vyd. 4. С. 131-135.
URL :http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpol_2018_5_4_20.

84. Застава І. Теоретичні підходи до визначення індикаторів демократії *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2019. Т. 1. № 17. С. 84-94.

85. Іванченко К. О. Концептуалізація поняття «політична мережа»: основні підходи. *Політікус*. 2018. Вип. 3. С. 9-14.

86. Іванченко К. О. Політична мережа як організаційний інструмент публічної політики. *Регіональні студії*. 2019. № 17. С. 20-25.

87. Інструменти та механізми впровадження публічної політики в Україні : навч. посіб. / авт. кол. : С. О. Телешун, С. В. Ситник, І. В. Рейтерович, О. Г. Пухкал та ін. ; за заг. ред. С. О. Телешуна, д-ра політ. наук, проф. Київ : НАДУ, 2018. 240 с.

88. Каневский И. А. Проблема соблюдения прав и свобод человека в условиях политического транзита. *Грамота*. 2014. № 11 (49). Ч. 11. С. 84-88.

89. Карл Т. Л., Ф. Шмиттер. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы: Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций. *Полис*. 2004. № 4. С. 6-27.

90. Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н. Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації. *ІПіЕНДім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. С. 164-245.

91. Кастельс М. Становление общества сетевых структур. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / под. ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Academia, 1999. 640 с.

92. Квасова И. И. Социальные практики и человеческий опыт (дискурс П. Бурдьё). *Вестник РУДН. Серия: Социология*. 2000. № 2. С. 5-12.

93. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / пер. з англ. Олександр Гриценко ; літ. ред. О. Гриценко. Київ : К.І.С., 2000. 92 с.

94. Кірієнко О. Антиглобалізм як новий соціальний рух: структура, цінності, форми та методи діяльності. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2013. Вип. 3. С. 313-321.

95. Клименко Н. Г. Недержавні інституції: їх види та класифікація. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 11. С. 103-108.

96. Ковальчук В. Б. Правові засади функціонування громадських організацій у процесі становлення громадянського суспільства в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. Вип. 1. С. 13-25.

97. Козак В. Модернізація публічного управління на засадах мережевого підходу. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2018. Вип. 1 (36). С. 14-21.

98. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної

трансформації в Україні: монографія. Львів: Видавництво «Червона Калина», 2002. 276 с.

99. Коновал В. О. Мережеві технології у сучасних умовах суспільного розвитку: філософські концепції. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 2. С. 134-139.

100. Конституція України, прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. С. 141.

101. Корнієвський О.А. Громадські об'єднання у системі національної безпеки держави: монографія. К.: Альтерпрес, 2010. 396 с.

102. Косінов С. А. Громадський контроль над державною владою як принцип демократії. *Юрист України*. 2012. № 4. С. 5-11.

103. Кострикин А.В. Молодежные общественные организации как институт гражданского общества. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. 2008. №80. С.181-185.

104. Косуля І. Ю. Краудсорсинг та краудфандинг: нові поняття чи нові феномени. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2014. Вип. 20. С. 67-271.

105. Коэн Дж., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория. М.: Весь мир. 2003. 782 с.

106. Кравченко Р., Кабаченко Н., Васильченко О., 2000. Розвиток недержавних організацій соціальної сфери. URL :http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5169/Kravchenko_rozvytok_nederzhavnykh_orhanizatsii.pdf?sequence=1.

107. Кравчук В. Деякі підходи до класифікації громадських організацій в Україні. *Вибори та демократія*. 2007. № 1 (11). С. 48-53.

108. Крупник А. С. Соціально-захисна спрямованість державної соціальної політики за умов трансформації українського суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 . – Одеса, 2002. – 17 с.

109. Крутько А. Л. Зародження та розвиток народної ініціативи. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 66. С. 74-82.
110. Кузина И. Факторы доверия политическим институтам: теоретические подходы и индикаторы. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія :Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2014. Вип. 32. С. 70-75.
111. Купряшин Г. Л. Институциональные ловушки и кризисы государственного управления. *Государственное управление. Электронный вестник*. 2017. Вип. 60. С. 94-121.
112. Куц Г. М. Влада і суспільство в постмайданній Україні: діагностика відносин. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 2 (94). С. 159–171. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/11/kuts_vlada.pdf
113. Куц Г. М. Демократичні принципи в освітньому процесі: політико-культурний контекст. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Політологія*. 2018. № 2. С. 46-56.
URL :http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnuuaup_2018_2_6.
114. Куценко О. Зигзаги демократизації політичного режиму в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2005. С. 65-74.
115. Кушнар'ов І. В. Методологічна основа сучасних політологічних досліджень політичної корупції. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2017. Вип. 22. С. 30-35.
116. Ледяев В. Г. Кто правит? Дискуссия вокруг концепции власти Роберта Даля. *Социологический журнал*. 2002. № 3. С. 31-68.

117. Линде А. Н. Подход Ю. Хабермаса к теоретическому изучению политической коммуникации. *Вестник Московского университета. Серия 7. Философия*. 2015. № 5. С. 91-104.
118. Лойко Л. Типологічне позиціювання національних організацій в інституціональній структурі громадянського суспільства. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5 (14). С. 51-60.
119. Лукін С. Ю. Громадянське суспільство у формуванні публічного простору в процесах державотворення. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2020. № 2 (25). С. 99-103.
120. Луцький І. М. Методологічні передумови взаємодії держави і громадянського суспільства. *Економіка та держава*. 2008. № 10. С. 37-39.
121. Лясота Л. Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 65-79.
122. Майданник О. О., Руденко Н. В. Громадські об'єднання в Україні: характерні ознаки, класифікація, конституційно-правове регулювання. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія : Право та державне управління*. 2014. № 1. С. 49-56.
123. Макферсон К. Б. Жизнь и времена либеральной демократии / пер. с англ. А. М. Кырлежева. Москва : ГУ ВШЭ, 2011. 174 с.
124. Малишенко Л. О., Голка В. Є. Громадсько-політичні мережі як нові принципи відносин у сучасних суспільствах. *Політичне життя*. 2018. № 2. С. 61-67.
125. Мальгин В. А. Трансформация институтов в современных условиях. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2009. № 3. С. 12-17.
126. Медведев Ю. С. Концепция конкурентного авторитаризма и ее критика в научной литературе. *Полития*. 2021. № 1 (100). С. 154-169.
127. Менджул М. В. Види громадських організацій в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 1. С. 184-188.

128. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях. *Политические исследования*. 2002. № 8. С. 6-17.
129. Мерник А. Громадянське суспільство як інституційна система. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 4. С. 231-239.
130. Месюк М. П. Взаємодія інститутів влади та громадянського суспільства в Україні у контексті євро інтеграційних процесів. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 8. С.87-93.
131. Методологічні засади модернізації філософської та політологічної освіти і науки України : монографія / С. В. Руденко, В. Ю. Вілков, Н. В. Ярмоліцька, Я. А. Соболевський ; за наук. ред. акад. А. Є. Конверського, д-ра філос. наук С. В. Руденка. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2017. 175 с.
132. Михайловська О. Інститути громадянського суспільства і формування ідеології модернізації в Україні. *Політичний менеджмент*. 2006. № 3. С. 76-85.
133. Мішин С. І. Демократичні зміни: критерії та фактори. *Політичне життя*. 2021. № 3. С.25–30.
134. Москаленко С. А. Проблеми участі громадських організацій у формуванні соціальної політики на місцевому рівні. URL :<http://academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07msopmr.htm>
135. Мошинський Р. Інститути громадянського суспільства в Україні: соціально-правова спрямованість політичних процесів та їх вплив на національну безпеку. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2013. № 2. С. 184–192.
136. Національна Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки : Указ Президента України від 27.09.21 р. № 487/2021. URL :<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021>(дата звернення: 3.10.21).

137. Неурядові організації (НУО) / Green Energy Portal-Ukraine.URL :<http://green-energy-ua.com/cms/uk/content/non-governmental-organizations-ngos>.

138. Новіков В. Н.Недержавні організації і соціальний розвиток. Праця і зарплата, 1995. Вип.22 (86), с. 6–7.

139. Овсянкина А. В. Применение сетевого подхода в политических исследованиях. *Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки*. 2014. № 2. С. 21-29.

140. Олсон М. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп. Київ :Лібра, 2004. 271 с.

141. Остапенко А.С. Общественные объединения в качестве конструкторов гражданского общества: функциональная роль и эволюция. *Вестник Таганрогского института управления и экономики*. 2015. №1. С.75-81.

142. Остром Э. Управляя общим: эволюция институтов коллективной деятельности. М. : Издательство «ИРИСЭН». 2019. 447 с.

143. Павроз А. В. Развитие гражданских ассоциаций как фактор консолидации демократии. *Политическая экспертиза: Политэкс*. 2016. Т. 2. № 4. С. 19-32.

144. Панькова О. В., Касперович О. Ю., Іщенко О. В. Соціальні ресурси громадських об'єднань: емпіричний вимір дослідження. *Український соціум*. 2015. № 4. С. 54-60.

145. Парута Ю. І. Актуальні питання здійснення класифікації громадянських об'єднань. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Ч. 3. С. 45-51.

146. Перепелиця Н. О. Довіра як чинник політичного розвитку: погляд Френсіса Фукуями. *Політікус*. 2019. Вип. 2. С. 11-16.

147. Петренко К. М. Інституціоналізація громадських об'єднань: вітчизняні практики та світовий контекст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2013. Вип. 12. С. 83-90.

148. Петров А. В. Политологический век Роберта Даля. *Известия Иркутского государственного университета. Серия : Политология. Религиоведение*. 2014. Т. 8. С. 187-193.

149. Поезд единения Украины «Трухановская Сечь» посетил г. Николаев. 2018.27 липня. URL : <https://mkrada.gov.ua/ru/news/8458.html> (дата звернення: 16 серпня 2019).

150. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. Київ: Генеза, 1997.

151. Політологічний словник.
URL : <https://subject.com.ua/political/dict/1227.html>.

152. Поляруш Б. Діалогічне розуміння відкритості. *Вісник Львівського університету. Серія : філософсько-політологічні студії*. 2017. Вип. 14. С. 74-79.

153. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 1. С. 1.

154. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 № 755-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 31-32. С. 263.

155. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 03 листоп. 2010 р. № 996. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF>.

156. Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні : декларація від 15 груд. 1992 р. № 2859-XII. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2859-12>.

157. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 р. № 976. *Офіційний вісник України*. 2008. № 86. С. 28-39.

158. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. С. 256.

159. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. С. 170.

160. Про окремі питання забезпечення дотримання законодавства України про референдуми : Постанова Центрвиборчкому від 06.03.2014 р. № 35. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0035359-14>.

161. Проект «Вдосконалення регулятивної бази реєстрації організацій громадянського суспільства в Україні». *Матеріали тренінгів з питань реєстрації та звітності організацій громадянського суспільства в Україні : 3-21 листоп. 2014. Україна / Координатор проектів ОБСЄ в Україні, Державна реєстраційна служба України, Уповноважений ВРУ з прав людини, Міністерство юстиції України*. 2014. 121 с.

162. Профспілкові акції протесту 2019–2020 рр. 14 листопада 2019 року. URL : <http://zalp.org.ua/bb3/viewtopic.php?f=28&t=5578>.

163. Проценко Н., Батракина Е. Делиберативная демократия и проблемы либеральной политики. *Світогляд-Філософія-Релігія* : зб. наук. пр. / УАБС НБУ. 2013. Вип. 4. С. 74-83.

164. Пухкал О. Модернізація політичної системи України: державно-управлінський вимір. *Державне управління та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. Дніпропетровськ : Вид-во ДРІДУ НАДУ, 2010. Вип. 3. С. 41-50.

165. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / под ред. проф. Бажанова В. А. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН). 2000. 320 с.

166. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація. *Демократія: Антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. С. 605-648.

167. Рейсингер У. Встановлення та зміцнення демократії. У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи. Київ :Видавничо-поліграфічне ТОВ «Ай Бі», 2003. С. 77-106.

168. Рейтерович І. В., Парфенюк Т. В. Концептуальні підходи дослідження місця та ролі груп інтересів у виробленні публічної політики. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 18. С. 92-98.

169. Римаренко С. Ю., Гринчук М. С. Роль міжнародних організацій у вирішенні глобальних проблем. *Гілея :наук. вісник*. 2016. Вип. 112. С. 300-303.

170. Рогачева Л. Общественные объединения как социальные институты самоорганизации граждан. *Власть*. 2010. №3. С. 16-19.

171. Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи : кол. монографія / за заг. ред. О. М. Руденко, С. В. Штурхецького. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. 328 с.

172. Розвиток громадянського суспільства України в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів / В. М. Яблонський, О. М. Балакірева, Т. В. Бельська та ін. ; за ред. О. А. Корнієвського. Київ : НІСД, 2016. 72 с.

173. Романюк О. Що таке «дефектні демократії» і якими вони бувають. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 2 (33). С. 114-121.

174. Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій : монографія. Харків : ХДАК, 2011. 376 с.

175. Ротар Н. Політична участь громадян України у модернізаційних процесах сучасності як відображення особливостей взаємовідносин в системі влада – суспільство. *EasternReview*. Lodz. 2012. Т. 1. Р. 103-120.

176. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду (монографія). Чернівці: Рута, 2007. 472 с.

177. Ротар Н. Ю. Формування політики захисту електоральної моделі політичної участі від дезінформаційних впливів (на прикладі політики Європейського Союзу). *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2021. Т. 43. С. 179-193.

178. Рубанцова Т. А. Правовая институционализация и коммуникативная рациональность Ю. Хабермаса в построении гражданского общества в России. *Идеи и идеалы*. 2014. № 2 (20). Т. 1. С. 82-86.

179. Свистун І. Громадські об'єднання як чинник демократизації сучасного суспільства. *Socialand Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal* (<https://issn2391-4165.webnode.com.ua/>), 03 (31). URL <https://issn2391-4164.blogspot.com/p/315.html>

180. Свистун І. Ю. Громадські об'єднання як чинник державотворення: визначення проблемного поля досліджень у вітчизняному політологічному дискурсі. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки* : зб. наук. пр. Харків, 2019. Вип. 1 (17). С. 211-220.

181. Семьоркіна О. Громадські формування як інститути громадянського суспільства. *Юридичний вісник України*. 2011. № 13 (821). С. 13.

182. Сергєєв В. С. Коаліції захисників як модель громадсько-політичних мереж. *Вісник Дніпропетровського університету. Політологія*. 2011. Вип. 21 (2). С. 141-145.

183. Скобелина Н. А. Институциональный анализ как перспективное направление в исследовании общественных движений (аналитический обзор). *Вестник Института социологии*. 2017. № 17. С. 162-175.

184. Сморгунов Л. В. Политическая интеграция в сетевом обществе: поиск нового порядка для инклюзивного развития. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия. 6. Политология. Международные отношения*. 2015. Вып. 4. С. 12-25.

185. Солідарнаакція ФПУ в м.Києві 17 грудня 2019 року. Режим доступу: https://pon.zp.ua/news/id_594.html

186. Стасюк О. Л. Роль громадянського суспільства у системі суб'єктів адміністративно-правового забезпечення реалізації правозахисної функції України. *Правові новели*. 2018. № 5. С. 93-99.

187. Тарасенко Т. Волонтерська діяльність як пріоритет державної молодіжної політики в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. № 2 (29). С. 121-129.
URL :[http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2016/2016_02\(29\)/17.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2016/2016_02(29)/17.pdf)(дата звернення: 14.12.2017).

188. Твердохліб О. С. Вплив громадських організацій на формування та реалізацію державної інформаційної політики. *Аспекти публічного управління*. Дніпропетровськ, 2014. № 9-10 (11-12). С. 66-71.

189. Тенденції суспільно-політичного розвитку України: сучасний стан і основні сценарії. Круглий стіл Центр Разумкова.
URL :<http://www.razumkov.org.ua>.

190. Технология построения взаимодействий социально ориентированных некоммерческих организаций со стейкхолдерами: Коллективная монография / под ред. .В.Ю.Кульковой. Казань: Печать-Сервис XXI век, 2015.96с.

191. Тилли Ч. Демократия. М. : Институт общественного проектирования, 2007. 263 с.

192. Ткаченко А. В. Сутність та види політичних мереж у контексті політичної взаємодії. *Наукові праці. Політологія*. 2012. Вип. 166. Т. 178. С. 91-95.

193. Токар М. Ю. Громадська організація як необхідний елемент демократичного управління. *Ефективність державного управління*. 2019. Вип. 1. Ч. 1 (58). С. 88-99.

194. Третяк С. М. Віче як один із інститутів громадянського суспільства сучасної України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : «Юриспруденція»*. 2014. Вип. 9-1. С. 56-58.

195. Турій О. В. Взаємодія організованого громадянського суспільства з органами державної влади як фактор розвитку громадянського суспільства. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 34-39.

196. Україна: 30 років на європейському шляху / Ю.Якименко [та ін.]; Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, К.: Заповіт, 2021. 392 с.

197. Федорів Т.В. Проблеми комунікації виконавчої влади із суспільством. *Державне управління: теорія та практика*. 2014. №1. С.164-172.

198. Філософсько-педагогічні та філософсько-антропологічні обґрунтування стратегії духовного оновлення українського суспільства : колект. монографія / С. В. Бережна та ін. ; за наук. ред. чл.-кор. НАПН України, д-ра філос. наук, проф. М. Д. Култаєвої ; Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2019. 268 с.

199. Фливберг Б. Хабермас и Фуко – теоретики гражданского общества. *Социологические исследования*. 2000. № 2. С. 127-136.

200. Фурс В. Критическая теория «современности» (анализ формирования одной социально-философской концепции). *Логос*. 2004. № 1 (41). С. 42-71.

201. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. *Московские лекции и интервью*. Москва :Academia, 1995. 245 с.

202. Хайек Ф. фон. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / пер. с англ.

Б. Пинскера и А. Кустарева ; под ред. А. Куряева. Москва : ИРИСЭН, 2006. 644 с.

203. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва : Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.

204. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. 368 с.

205. Хариш М. С. Недержавні громадські організації як складова частина суб'єктів адміністративного права України. *Наукові записки Львівського університету бізнесу і права* : зб. наук. пр. / гол. ред. Л. А. Янковська. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2013. Вип. 11. С. 29-31.

206. Хвиля гніву»: профспілки вийшли на акцію проти законопроекту «Про працю» .2020 р. 30 січня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2866070-hvila-gnivu-profspilki-vijsli-na-akciu-proti-zakonoproektu-pro-pracu.html>.

207. Хейвуд Э. Политология: [учеб. для студ. вузов]; пер. с англ. под ред. Г.Г. Водолазова, В.Ю. Вельского. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. 544 с.

208. Хто є організаціями громадянського суспільства в Україні / Український незалежний центр політичних досліджень. *Громадянське суспільство*. 2009. № 2 (9). С. 16-19.

209. Чабанна М. Неоінституційний підхід до аналізу процесу прийняття політичних рішень в країні. *Політичний менеджмент*. 2010. № 2. С. 29-37.

210. Чальцева О. М. Публічна політика: теоретичний вимір і сучасна практика : монографія. Вінниця : ФОП Барановська Т. П., 2017. 336 с.

211. Чамаева Н. А. Майкл Оукшотт об исследовании политической реальности. *Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки*. 2009. № 1. С. 82-89.

212. Чумаков Д. Д. Розвиток громадянського суспільства в контексті формування сфери громадської відкритості (за теорією Ю. Габермаса).

213. Шаповалов С. Україна на терезах демократії: Індекс Freedom House. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва в рамках Програми сприяння громадській активності «Долучайся!». 2020. 15 червня. URL: <https://dif.org.ua/article/ukraina-na-terezakh-demokratii-indeks-freedom-house>

214. Шипилов А.В. Будущее постсовременного общества: вперед в прошлое *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2018. №1. С.7-26.

215. Штерн В. Ю. Поняття політичного Х. Арендт. *Політикус*. 2016. № 2. С. 38-43.

216. Шуміло О. М., Кравчук Н. Ю. Роль неурядових організацій у становленні та розвитку правозахисного руху (прикладі успішного правозахисного активізму). Київ : «ФОП Голембовська О. О. 2018. 227 с.

217. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія. К.:Основи, 1995.528 с.

218. Шумпетер Й. Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства. *Демократія: Антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. С. 467-485.

219. Щурко О. Ю. Габермас про інституціоналізацію сфери громадської відкритості. *Вісник Львівського університету. Серія : Журналістика*. 2007. Вип. 30. С. 78-84.

220. Юркевич Ю. Громадські об'єднання як учасники цивільних відносин. *Evropský politický právní diskurz*. 2016. Sv. 3. Vyd. 2. С. 232-237.

221. Яковлев П. О. Взаємодія суб'єктів публічного управління та інститутів громадянського суспільства в забезпеченні інформаційної безпеки України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 3 (28). Т. 2. С. 139-142.

222. Яковлева Л. І. Інституційний та організаційний виміри легітимності публічної влади. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. Вип. 3 (43). С. 207-213.

223. Яковлева Л. І. Обґрунтування легітимності публічної влади у ліберальній, республіканській та дискурсивній традиціях. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. Вип. 3 (39). С. 96-102.

224. Bilotserkivska N., Kruzhilko O., Maystrenko V., Kalinchyk V., Polukarov Y., Mitiuk L., Borysova L., Kachur T. Development of the effective information and analytical support of the OSH management system. *Journal of Achievements in Materials and Manufacturing Engineering*. 2020. Vol. 2. № 99. P. 72–84. [URL:https://journalamme.org/resources/html/article/details?id=204688](https://journalamme.org/resources/html/article/details?id=204688)

225. Diani M.,McAdam D.Social Movementsand Networks. Relational Approachto Collective Action. Oxford: OxfordUniv. Press., 2003. 368 p.

226. Kuts H.,Nakonechny V., Kuts Y., Sergeyeva O. Social Protection Priorities for Internal Migrants in Kharkiv Region, Ukraine. *ClinicalSocialWork and Health Intervention*. 2020. Vol. 11. № 4. P. 7–13. [URL:https://clinical social work.eu/wp-content/uploads/2020/12/cswhi_04_2020_kuts.pdf](https://clinical social work.eu/wp-content/uploads/2020/12/cswhi_04_2020_kuts.pdf).

227. Kuts H., Nakonechny V., Zastava I., Kuts B., Malysheva O.Marketing Strategies for Rural Territories Development in Ukraine in the Context of Decentralization Reform *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*. 2021.Vol. 21. Issue 2. P. 339–350. URL:

http://managementjournal.usamv.ro/pdf/vol.21_2/volume_21_2_2021.pdf

228. Melucci A. ChallengingCodes: Collective Actionin the Information Age.Cambridge: CambridgeUniversityPress, 1996. 441 p.

229. Oberschall A. Conflict and Social Movements. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1973. 371 p.

230. Prokopenko I.,Berezhna S.Higher Education Institutions in Ukraine during the Coronavirus, or COVID-19, Outbreak: New Challenges vs New Opportunities. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multi dimensionala*. 2020.

12(1):130-135,URL: <https://pesquisa.bvsalud.org/global-literature-on-novel-coronavirus-2019-ncov/resource/en/covidwho-610918>

231. Rotar N. Decommunization of Symbolic Urban Space of Ukraine's Megalopolises: Effective Local Government Capacity Building. *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. The Cities of Central and Eastern Europe in the Last Century: Urban Projects and Developments After 1918*. 2020. 24(1). P. 205–237. URL:<http://auash.uab.ro/AUASH/article-377>.

232. Rule J. B. Theories of Civil Violence. Berkeley, CA: University of California Press, 1988. 364 p.

233. Theory and Methods in Political Science / Seconded. Ed. by David Marsh and Gerry Stoker. Houndmills etc. : Palgrave Macmillan, 2002. 368 p.

234. The Oxford Handbook of Political Institutions / Ed. by R.A.W. Rhodes, S.A. Burdett, B.A. Rockman. Oxford, 2006. 560 p.

235. Tilly C. From Mobilization to Revolution. Reading, Mass.: Addison-Wesley Pub. Co., 1978. 349 p.